PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

Folio No:-
1 To 9

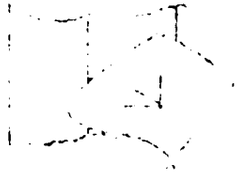

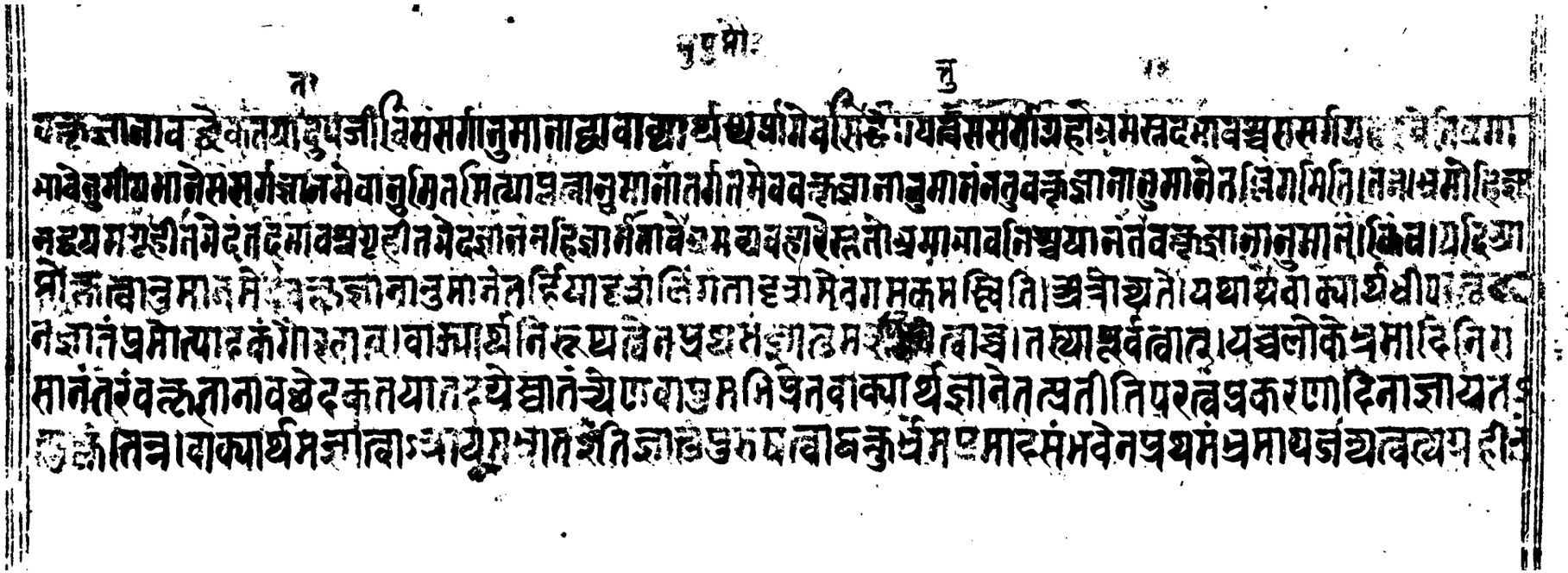

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वाक्यत्वात्। प्रवृत्तिसंवादादेर्ज्ञानोत्तरकालीनत्वात्। प्रमादिजन्यविलक्षणत्वेनशब्दस्याज्ञानात्। ज्ञानेवायादृशो
लिंगत्वंतस्यैवप्रत्यापकत्वमध्यभिचारात्। वेदेपिवाक्यार्थमविज्ञायतद्यथार्थवतीतिपरत्वंन्यायेनापिज्ञातुमेश
क्यंविषयनिरूप्यत्वात्यतीतेःलोकेचतात्पर्यनिरूपणार्थमशब्दवाक्यार्थवतीतिःप्रथमंत्वयापिस्वीकारात्। अ
थावक्तुज्ञानानुमानापेक्षानास्त्यात्। नचलोकवन्मानांतरान्नदवगमः। वेदार्थस्यतद्विषयत्वात्। वेदस्यच
प्रथमंमूलकत्वात्। नचन्यायसिद्धेवेदार्थेमानांतरात्तात्पर्यंयुक्तं। वेदस्यानुवादकतापत्तेः। शब्दस्यप्रमाणत्वा
पत्तेर्वा। अज्ञातेवाक्यार्थेतर्कसंशययोरयोगात्। अयंपदार्थोपरपदार्थंसंसृष्टोनवेतिसंशयेतकेचैक

कोटौसंसर्गानुपस्थितश्चतिचेत्तानाश्रनिश्चितेतात्पर्यानिश्चयात्तातयोरदृष्टातासंसर्गविषयत्वेनासदर्थविषयत्वेनवा
वाक्यार्थविषयत्वाच्च। अथयथालोकेपितापुत्रमेवोपस्थितिरितिकिंवक्तुज्ञानानुमानेनावस्तुतस्त्वस्यदृश्यंयथार्थतात्प
र्यकत्वंज्ञातंशब्दस्योत्पादकंतदालोकवेदयोस्साहश्यादस्मारितत्वेनपदार्थसंसर्गानुमितिसंभवान्नशब्दःप्रमाणं
स्यात्। अपिचानुवाक्यस्यहेयविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेनुमितेपरिशेषादपूर्वजन्यत्वनिश्चयश्चायंवेदस्तुल्य
सामग्रीकंवाक्यंपिशुनेतितत्तदर्थनिश्चयादेवन्नार्थंपिशाचाद्यर्थं। अनुमितानुमानस्यचाप्रसिद्ध्यादिविलं
बितत्वात्। एतेनाबाधितार्थपरत्वंलोकेवेदेचप्रमापकंलोकेचदाक्यार्थबाधितोपिदृष्टश्रुतिश्चोतुःप्रमाणवत्

तृ३

रंविनानबाधाभावनिश्चयुःसवक्तविश्रोतरिंद्रियेणक्तविवक्तुराप्तत्वात्तमानेनवेदेनुत्थायातन्निश्चयःतदर्थस्य
प्रमाणांतराविषयत्वात्तेनवशंकेतिसामर्थ्यसिद्धंतिनिरस्तं।अथमंत्रमाद्यमावस्थाप्तत्वंवानिश्चेतुशक्यत्व
त्तावेदस्योतुबादकतापत्तेश्चातस्मात्प्रमाद्यजाथत्वमाशंक्यत्वमबाधितार्थत्वंयथार्थतात्पर्यकत्वंनिरस्य
मिवारशंकत्वमथवाद्यमिवारिथाद्दृष्टंयत्प्रमोत्पादकंतत्त्वरूपंमत्रज्ञानं।अथथातादृशाद्यवाक्यार्थाद्य
मिवारितयातादृशपदस्मारितत्वात्तलिंगादेवसंसर्गसिद्धिःस्यादितिजितंवैशेषिकैः।अथद्यवहारोतुमितद्य
वहर्तृकार्यान्वितज्ञानउपस्थितत्वेनपदानांहेतुत्वंयहादन्वितामिधेयकत्वंदृष्टंतेनतुलिंगज्ञानस्यतदानीं

शब्दस्यलिंगत्वेनतूपस्थितेरितिचेत्तानलिंगभावेनेवशब्दान्वयबोधोपपत्तेर्नाकांक्षादिमच्छब्दत्वेनकारणतागौ
रवात्।शब्दस्यलिंगत्वंसंभवदपिबालेननज्ञातमितिचेत्।सायेबालस्यदोषोनतुनश्यतिवक्ष्यते।किंचैवमपिलौ
कवैदेथतुबादकतेवस्यात्।एतेनवाक्यार्थतात्पर्यग्राहकातुमानाज्ज्ञात्वयोवच्छेदकतयातदपजीविनो
तुमानात्त्वातेनैवबाक्यार्थसिद्धेर्नशब्दःप्रमाणमितिवैशेषिकमतमपास्तं।यथार्थतात्पर्यग्रहस्यवा
क्यार्थबोधहेतुत्वात्।यत्तुज्ञायमानकरणइत्यादितन्न।यथार्थतात्पर्यकत्वादेःप्रथमंज्ञातुमशक्य
त्वेनातुमानस्यबाधितत्वात्।याश्यसिद्धेश्चानहियाप्तिःशक्तिश्चकारणंकिंतुधीः।अतीतेऽतुमितिदर्श

नात्। अपशब्दशक्तिभ्रमादवयबोधाच्च नवमेवोपजायतइतिसाध्यं। प्रथमंतदसंभवात्। तस्माद्यदर्थाध्यभिचारित्वेनज्ञातंकरणंतद्यभिचारिवेलक्षण्येज्ञानमुपपुञ्जते। अथयाशब्दाद्याध्यभिचारितयाज्ञात
स्यज्ञापकत्वेलिंगत्वापत्तेर्वज्रलेपायमानत्वात्। स्यादेतत्। अनाप्तोक्तेवाधकेसत्यर्थाभावदर्शनादाप्तोक्ता दि १२
मवाक्यत्वेनसदर्थकंवाबाधितार्थकंवेतिसंशयात्तावन्नाप्तार्थनिश्चयः। नचसंशायकएवनिश्चायकइत्य धिकमपेक्षणीयमितिवेत्। न। अर्थसंशायस्यतद्बाधसंशायस्यवाप्रमाणप्रतिबंधकत्वात्। वक्तितबाधयो
संशयेपत्यक्षानुमानादिनार्थनिश्चयात्। अथयाप्रमाणमात्रोच्छेदः। तत्सर्वमर्थतद्बाधसंशयात्। विना

यर्थवाक्यरचनासंभवत्यतएतत्यायमर्थोनवेतित्यसदर्थकंनवेतज्ज्ञात्यज्ञानंसद्विषयंनवेतिसंशयस्यास्मं
वगमोत्तरकालीनत्वाच्च। तस्मादाप्तोक्तत्वंयमाद्यजन्यत्वमबाधितार्थकत्वंयथार्थवाक्यार्थधीतिपर
त्वंवाज्ञातमनुगतमपिनहेतुः। प्रथमंयद्धीत्वमशक्यत्वात्। किंतुतात्पर्यग्राहकत्वेनाभिमतानांग्राय
जन्यज्ञानप्रकरणादीनामथतत्तात्पर्यग्राहत्वेनानुगतं। तथाचाकांक्षाज्ञानमात्तिनिश्चयस्तद्विपर्ययेसं
येचशब्दज्ञानाभावात्। योग्यताज्ञानमात्रे। ततसंशयेविपर्ययेवमार्थवाक्यार्थज्ञानात्। तथा
विभक्त्यादिसमभिव्याहारःसंसृष्टयोश्चारणंशब्दज्ञानमात्रेकारणानि। नानार्थेश्लिष्टेचानेकार्थीपस्थिता

वपिप्रकरणादिवशादेकमर्थमादायान्वयबोधः।लक्षणापिनतात्पर्यात्तुपपत्त्याकिंत्वन्वयात्तुपपत्त्यैवा।प्र
करणाज्ञोजनप्रयोजनत्वेनावगतप्रवेशानस्यायष्प्रवयात्तुपपत्तेः।अजहत्स्वार्थायांप्रकरणादेस्तुत्रि
तदितरस्यायांतीत्यनेनागमनकर्तृत्वमवगतंतदन्वयानुपपत्तिरस्थविमाचे।पचतीत्यस्यकलायमि १२
त्यस्योक्तेनसमंनार्थप्रत्यायकत्वं।समभिव्याहारमात्रात्तवापितस्यतात्पर्यग्राहकत्वात्।सहोच्चा
रितानांसंहत्यार्थप्रत्यायकत्वस्यशक्तिसिद्धत्वात्।अथेतनानार्थलक्षणायांचनियतोपस्थित्यर्थं
पदार्थतात्पर्ययहापेक्षातेनविनातदभावात्।नदाक्यार्थातदज्ञानेपिप्रकरणादिभिःसंभवपदांतर

गपरेकाकपदस्योपयातकपरमितिप्रतियंतिाअन्यत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितितात्पर्यग्रहंविनेवेतिनतदपेक्षे
ति।वस्तुतस्तितरपदस्येतरपदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वंतात्पर्यंतच्चवेदेव्यायादक्ष्यतेलोकेव्यायात्प्रकरणा
देर्वा।अतएवशाब्दबोधेनियतहेतुकत्वंतच्चेतरपदार्थसंसर्गज्ञानंवाक्यार्थज्ञानमेवेतिसामान्याकारेण
तात्पर्यग्रहोहेतुर्नतुविशिष्टातच्चपदार्थयोःसंसर्गस्तमवज्ञानंविनानुपपन्नमितिपदानिसंहत्यजनय
तिाततएवनानार्थेविनिगमनातदनुपपत्तिरेवलक्षणाबीजंातदभावात्तत्पदेननस्तत्कलायान्वय
बोधइतिशाब्दव्यप्रमाणांतरत्वंातस्यचनिराकांक्षादेःसंसर्गज्ञानंजनकत्वादाकांक्षादिकंसहकारीतिा।

थकेयमाकांक्षानतावद्विनाभावः।नीलंसरोजमित्यादावभावात्। विमलंजलेनघ्राः कलङ्ग इत्यत्रजलान्वि
तनघ्राअविनाहृतलक्षणकांक्षतापत्तेश्च।नापिसमभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा।अजिज्ञासि
तपिवाक्यार्थबोधात्। विश्वजिताय्जेतव्यमित्यत्रापदार्थयोरप्यधिकारिणोध्याहृतत्वप्रत्यवधा
कांक्षितत्वाच्च।तत्रत्रादकल्पनापत्तेपिघटःकर्मत्वमानयनमित्यत्रजिज्ञासितस्यानयनादेराकांक्षा
पत्तेः।अथजिज्ञासांप्रतियोग्यतासा।जिज्ञासाचविशेषाज्ञानेभवति।योग्यतावच्छेदकरूपेणज्ञा
त्रसंसर्गावगमप्रागभावः।विमलंजलंनघ्राः।कलंमहिषइत्यत्रतात्पर्यवशाल्लक्षणाविनाघ्राःकलंसं

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

र्गावगमाहत्यागभावसत्वेपिश्रोतरितउच्चारणेनतात्पर्यवशाज्जलान्वितनघ्राःकलंसंसर्गावगमोनेतिन
त्यागभावः।घटःकर्मत्वमानयनमित्यत्रापितथेतिचेत्।नानिराकांक्षतउच्चारणजन्यसंसर्गावगप्राग
भावस्यसिद्धसिद्धिपराहतत्वात्।किंचायत्रैकोविमलंजलमित्यश्रुत्वैवतात्पर्यभ्रमेणपानघ्राःकला
न्वयपरत्वमवैति।अपरस्तमस्तमेवश्रुत्वानघ्राजलान्वयपरत्वमवधारयति।तत्रोभयोरपितउच्चारण
जन्यसंसर्गावगमान्नघ्राइत्यनयाकांक्षयात्।अपिचाप्रागभावाभावस्यकारणांतराभावध्वंसत्वा
नतएवकार्याभावइतिकिमाकांक्षया।एवंचयोग्यतासत्त्वेअपिनहेतुत्वं।अयोग्येअनासत्तेचतउच्चा

ण्डजश्च संसर्गज्ञानाभावेनतत्त्यागभावाभावात्। नचैवं बौधाभावस्याऽभित्यादावपिहेतुत्वं। प्रागभावाभावे
नैवकार्याभावात्। प्रागभावस्यचकार्यमात्रहेतुत्वात्तद्देनासाधारण्यं। उत्थितोत्थापकोज्ञयोरुत्कर्षा
पकर्षनिरूपणं॥ प्रागभावेतदभावात्। अथज्ञाप्यतद्धितरूपयप्रकारकजिज्ञासाऽनुकूलपदार्थोपस्थि
तिजनकत्वेसतिशब्दजनितताात्पर्यविषयावयबोधत्वमाकांक्षा। घटमानयतीत्यत्रघटमित्यस्तेकिमानु
यतिपश्यतिवाआनयतीत्यस्तेकिंघटमस्त्येतिजिज्ञासाभवति। घटःकर्मत्वमानयनक्रतिरितिना भेदे
नान्वयोऽयोग्यत्वात्। घटस्यानयनमितितुनान्वयबोधोभवतिघटश्रुतिपदात्तद्घटस्यसंबंधित्वेनान्व

१५

१५

पस्थितेःगाञ्चशृतिपुरुषेणाजनिताऽन्वयबोधानऽनुपपमाकांक्षतीतिचेत्। तर्हिनामविभक्तिधात्वाख्यातार्थी
नांघटकर्मत्वानयनकृतीनांस्वरूपेणोपस्थितिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासाऽनुकूलेतिनतत्राकांक्षाख्या
त्राघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यत्रघटमानयतीत्यत्रेवान्वयबोधःस्यात्। नहितत्रपदार्थस्वरूपाण
मेतत्रैलक्षण्येनोपस्थितिः। नयाणांतुल्यवत्स्मरणेऽप्रथमंयतोगाञ्चशृतिपुरुषेणान्वेतिकिंतुगाञ्चः
न्वेणानतएवार्थेपीतिव्यर्थमजनिताऽन्वयबोधत्वमितिउच्यते। अभिधानापर्यवसानमाकांक्षान्वयेन
विनानस्वार्थान्वयकत्वंतस्यतदपर्यवसानं। नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानांपरस्परं

नानपरस्परस्यस्वार्थान्वयानुभवजनकत्वंपरमतेनीलोघटोस्तिनीलंघटमानयेत्यादौनास्वार्थानांकारकाणांच
नपरस्परमन्वयबोधः।विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादितिनविशिष्टवैशिष्ट्येनान्वयःकिंत्वर्थःसमाजः।
अस्माकंतुनीलघटयोरभेदानुभवबलादभेदएवसंसर्गोविशेषणविभक्तिःसाधुत्वार्थाःयद्वासमानविभक्ति
कयोरभेदानुभवबलाद्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वमतोविशेषणविशेष्यभावानुभावकत्वंतत्पदयो १६
नापरस्परंविनाद्वारमित्यन्वयाध्याहारंविनाप्रतियोथलाभान्नस्वार्थान्वयानुभावकत्वं।विश्वजितायजेते
त्यत्रसमभेदैकार्थमितिप्रवर्तकतात्पर्यविषयज्ञानंनाधिकारिणंविनेतिदिकांक्षा।यद्वाकर्तुरिवाधिकारिणो

न२

थाक्षेपादेवलाभेतितरान्वयोनगाद्दकिंत्वानुमानिकःगौणलाक्षणिकयोरनानुभावकत्वपक्षेप्रस्थापितत्याध्याह्
तत्पदेवेतरपदंविनानानुभावकत्वं।घटःकर्मत्वमानयनंक्रतिरित्यादावभेदेबनान्वयबोधःअयोथवात्तत्पदे
श्रुत्यात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानंचपदांतरंविनैवान्वयतीत्येवयत्नेणतथान्वयतात्पर्येपिक्रि
याकारकभावेननान्वयः।नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदार्थानामर्थाद्यान्वयबोधेतावत्समर्थानि
नतुतत्तदर्थकाणिपदांतराणि।अग्निःकरणत्वमोदनःकर्मतापाकःक्रतिरिष्टसाधनतेतिपदेभ्योग्निनोदनप
देतत्येवान्वयाबोधात्।अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयकक्रतिरिष्टसाधनमितिवाक्येनपदं।अतए

न३

वधारमित्यत्र पिधेरिपदाध्याहारः क्रियापदार्थत्याथतउपस्थितावपिकारकानन्वयात्। असामर्थ्यतश्चभावात्।
अनासन्नमथासन्नतादशायामाँ नत्वभ्रमेणवान्वयबोधसमर्थमेवावक्तिनाप्रेवतीत्यत्रक्रियाकारकपदयोर
न्वयबोधसामर्थ्यंयथोथताज्ञानंप्रतिबंधकंदाहसमर्थत्वाग्नेर्मणिग्नि। अतएवयोग्यताधमात्प्रतिबंधकाभा
१२ वेततोयत्नान्वयबोधः।नहिस्वभावतोसमर्थमारोपितसामर्थ्यंदहतिपचतिवेति।पक्षतेतत्पदार्थस्वरूपज्ञानंना १२
न्वयश्चमोपि।पुरुषपदंविनापिराज्ञइत्यत्रपुंस्त्वेणसमंस्वार्थोपस्थापकत्वमितिनतदाकांक्षा।यद्वान्वयाणांस्म
रणेअजनितान्वयबोधदशायांपुरुषान्वयतात्पर्याभावान्नान्वयबोधइत्ययेपितथा।नचपुंस्त्वोपस्थितावा

न्नत्वात्तेनैवान्वयबोधइत्यपिवाच्यं।तात्पर्यवशात्कचित्पुरुषेणैवपृथगन्वयबोधात्। अतएवान्वयसमर्थत्वे
सत्यजनितताात्पर्यविषयान्वयबोधत्वमाकांक्षेतिकेचित्।पक्षतिप्रत्ययार्थासन्वयबोधजनितेपिवाक्येक
वाक्यतावच्छिन्नाकारकपदयोरजनितान्वयबोधत्वमाकांक्षानयासुंपदविशेषितत्यपदार्थोपस्थितिर्घटःक
र्मत्वमानयनेक्षतिरित्येवंविधपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्वाआसत्तिरन्वयबोधांगमित्यासत्यमाकांक्षेवंविधशा
दान्नान्वयबोधः।त्वयाघटंवर्तयेतिवाक्यादाकांक्षायाहेतुत्वेनावश्यापेक्षणात्।अजनितान्वयबोधान्नान्वयां
तरबोधःतात्पर्याभावादित्याकांक्षायाःकारणत्वमेवनास्ति किंतुस्वजनकोपस्थितेःपरिवायकत्वमिति।न

ह्कायोथता।नतावत्सज्ञातीयेऽवयदर्शनेनयथाकथंचित्सज्ञात्वव्याप्त्याद्यावच्छेदकत्वात्।पदार्थतावच्छेदके
नसज्ञात्वव्याप्यज्ञातःपयःपिबतीत्यादावभावात्।वाक्यार्थत्वव्याप्यत्वाच्च।नापिसम्यमिथ्याहृतपदार्थसं
सर्गव्याप्यधर्मवत्वं।वाक्यार्थत्वव्याऽप्रमेयतापत्तेः।नचवस्तुगत्यासंसर्गव्याप्योयोधर्मस्तत्वंतच्चनज्ञातमुपयु
क्तंतदितिनाऽप्रमेयःसंसर्गइतिवाच्यं।योग्यताप्रमाछाद्यप्रमाऽप्रयोजकत्वात्।अतएवानवधिनिश्चयविरहएवयो
ग्यताच्छब्दप्रमतीहेतुः।तच्चतद्धर्मीभावनिश्चयेतत्प्रकारकशाब्दज्ञानाऽदृष्ट्यादित्यपास्तं।नापिसम्यमिथ्या
हृतपदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्मरहित्यत्वं।प्रमेयसम्बिधेयमित्यादौसंसर्गाभावस्यप्रसिद्धातदनिरूपणा

त्वा।नहिनिश्चयदशाभावेऽप्रसिद्धेरशाभावेऽप्रसिद्धेरेवास्तीतिवाक्यात्तन्निश्चयेऽपत्तेश्चयज्ञानाऽदृष्ट्याच्चनापिबाध
कप्रमाणाभावः।अथचाप्रबाधकंतदभावव्यायोग्येपिसत्वात्।नापिप्रकृतसंसर्गेबाधकस्याभावः।प्रति
योगिसिद्धिविद्यात्तातत्व।नचाप्रकृतसंसर्गेऽपिसिद्धस्यबाधकप्रमाणस्याभावः।प्रकृतसंसर्गस्याप्र
थमसज्ञानात्।अथोग्येपितत्सत्वाच्चतच्चबाधकमप्रसिद्धमितिचेत्।तर्हिप्रकृतसंसर्गबाधकस्याभावःतच्चा
प्रसिद्धं।अतएवतच्चबाधकस्यानिरूपणं।नापीतरपदार्थसंसर्गाभावस्यप्रमाविषयत्वाभावोपरपदार्थी
केवलान्वयित्वेप्रसिद्धेः।एतेनयच्चासंबंधयाहकंप्रमाणंनास्तितद्योग्यमितिनिरस्तं।नापिबोधनीयसंस

र्गभावप्रमाविरहः।प्रतियोग्यप्रसिद्धेः।बोधनीयसंसर्गस्यपूर्वमप्रतीतत्वात्।योग्यतावन्नस्वरूपमत्व
पपुरुषतश्चोक्तं।अयोग्येतत्तस्यानिरूपणाच्च।अपिच।स्वीयबाधकप्रमाविरहाय्योग्येपिसत्वात्।
बाधकप्रमामात्रविरहस्यज्ञातुमशक्यत्वात्।परप्रमायाअयोग्यत्वात्।नचस्वरूपमत्रैवायंहेतुः।स्वी
यबाधकप्रमाविरहदशायांयोग्यताप्रमेणशाब्दप्रमानुपपत्तेः।अन्वयप्रयोजकरूपत्वेनबाधकप्र
मामात्रविरहोनुमेयइतिचेत्।नाप्तिकानवितथोयंवक्तृत्वात्यपिबाधकसत्वेनव्यभिचारात्।उप
जीव्यत्वेनतथ्येवयोग्यतात्वापत्तेश्चानेवंमेवेतिवाच्यं।आकांक्षामात्रयोःसत्वेअन्वयप्रयोजकरूपत्व

सत्यथनाप्तवाक्येबाधकप्रमायामन्वयाबोधात्।बाधकप्रमाविरहोपिहेतुरितिचेत्तर्हिआकाङ्क्षक
त्वमेवयोग्यता।अन्योन्यते।बाधकप्रमाविरहोयोग्यता।साचेतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठान्वयता
भावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः।घटमेयंवाक्यमित्यत्रघटमेयनिष्ठान्वयताभावप्रतियोगित्वप्रमावि
शेष्यत्वंगोत्वप्रसिद्धंवाक्यत्वंसंसर्गेतदभावः।वस्तुतस्त्वितरपदार्थसंसर्गेपरपदार्थनिष्ठान्वयताभावप्र
तियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वंयोग्यतालाघवात्।शक्यज्ञानत्वाच्च।नचनरशिरःशौवानुमानबाधि
तत्वादशौचबोधकशाब्दस्यबाधोवाच्यं।उपजीव्यजातीयत्वेनशाब्दस्यबलवत्वात्।तेनैवतद

DR. BHAU DAJI

नुमानबाधात्। नन्वाकांक्षासन्निभत्वेनशाब्दस्यप्रमाणता नन्वयोग्यतापिन्निवेशिनी। बाधाभावस्यअनु
मानहेतुत्वादितिचेत्। ना बाधेहिप्रमाणदोषोवक्तव्यः अथचाप्रमाणविषयेबाधासंभवात्। य
थानुमानेबाधाऽपाधिकल्पनाद्वारायाप्तिविघातःनिरुपाधौबाधानवकाशात्। सेयंनशब्दरूपमपीप्र
योजिकाशाब्दाभासोच्छेदप्रसंगात्। तन्निश्चयश्चनसंभवत्युपायाभावादितिचेत्। नासंशयविपर्ययव्यु
त्पादनस्यायोग्यताज्ञानमात्रस्यकारणत्वात्। अयोग्यताज्ञानस्यप्रतिबंधकस्यसर्वत्राभावात्। को
विन्नश्चयोपियोग्यानुपलब्ध्या। यथेहघटोनास्तीति। आसन्निश्चायकबाधेनाव्ययप्रतियोगुपस्थि

तिःसाचस्मृतिर्नानुभवोतोनायोग्यताग्रयः। अथनानाविशेषणककर्मककर्तृकरणाधिकरणक्रियादिकमिकपदज्ञा
नजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनायोगपद्यंनसंभवति। आशुतरविनाशिनांक्रमिकाणांमेलकानुपपत्तेरितिकथं
तावत्पदार्थान्वयबोधः। विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येतिचेत्। नाओघप्रत्येकपदानुभवजन्यसं
स्कारमेलकादेकदेवतावत्पदस्मृतिः। तथैकदेवतावत्पदार्थस्मृतौसत्यांवाक्यार्थानुभवः। नचान्यविषयक
संस्कारेणान्यस्मरणमितिवाच्यं। वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्याफलबलेनसंस्काराणां परस्परमहकारे
णतत्तदेकस्मरणकल्पनात्। प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतयापदस्मरणे। अथयद्यप्राकां

क्लिष्टंयोयंसंनिधानंसपद्यतेतेनतेनान्वितःस्वार्थःपदैरेवावगम्यते।नचैवमन्वयांतरासंधानंनस्याद्विरथ्या
द्वारासादादितिवाच्यं।एवमपिश्रुतमननक्रमेहेत्वनुपपत्तात्।उत्तरस्यहीदंसामग्रीविकल्पेनसर्वस्यैति
चेत्।अस्तुतावदेवं।तथापिचरमंतावत्पदार्थद्योतितवाक्यार्थानुभवेऽकैवगतिर्नान्यथेतिकृत्वात्।अत्र
वदंति।संनिधिर्नाम्नाद्यजन्मैवान्वयबोधहेतुः।द्वारमित्यादावध्याहृतेनापिपिधानादिनान्वयबोधदर्शनात्
तानवपिधेहीतिशब्दएवाध्याक्रियते।अनुपयोगात्।अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेनोपयोगित्वात्।आ
वश्यकत्वाच्च।अर्थापत्तेरुपपादकविषयत्वात्।नचशब्दमात्रमुपपादकमपितुतदर्थः।अवश्यकल्प्यार्थ

साहचर्यणैवशब्दसंपन्नाद्दृष्टेरन्यथासिद्धेः।अन्यथापदबोधितस्यैवार्थस्यान्वयबोधकत्वमितिनियम
शक्तिकल्पनापत्तेः।स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानांद्वारमितिपिधानान्वयबोधकमितितदन्वयबोधार्थमवश्यं
शब्दकल्पनमितिचेत्।नालक्षणायांयत्किंचिन्निमित्तात्।तथाशक्तिसत्त्वेनकल्पनान्वयबोधात्।अथद्वारपदस्यभाव
मात्रंपिधेर्हिशब्दस्यकल्प्यतेलाघवात्।नचपिधानाभिधायकशब्दोपस्थितौविनिगमकविरहः।संस्कारता
रतम्यात्पदविशेषस्मृतिरितिचेत्।न।आकांक्षादिमत्प्रतियोग्यन्वितस्वार्थपरत्वस्यदृष्टत्वात्।लाघवे
नार्थापह्नवात्।नचश्रुतपदानिलक्षणयोजनानीतिकथमध्याहृतैतात्पर्यमितिवाच्यं।श्रुतार्थान्वयस्य

पपत्याध्याहृतेतात्पर्यात्। कथंतर्ह्योदनंपचतीत्यत्रसमभिव्याहृतमात्रावयः कलायादेरपिस्मृतंत्वादि
तिचेत्। तात्पर्यनियमादित्यवेहि। यत्परः शब्दःसशब्दार्थः। अथयातवापिदेववशात्स्मृतकलायादिप
स्थितेनान्वयबोधः स्यात्। अथदेवदत्तओदनमित्यादिवाक्येक्रियपदाध्याहारानाचेनकर्तुरनभिधा
नात्कर्तुःस्मारकमभिहितेतिचेत्। नाअध्याहृतपचतिपदेनापिकर्तुरनभिधानात्। कर्तुःस्मारकमभिहितेतिचे
त्। देवदत्तस्यपाकइत्यत्रापिषष्ठीयापत्तेः। तात्पर्यतस्तत्रव्यवस्थेतिचेत्। तुल्यं। ननुपिधेर्हीत्यादेपि
धानशब्दात्तुभवेपिधानोपस्थापकपदत्वेनजनकत्वमितिचेत्। नाअन्वयप्रतियोगिउपस्थापकपदत्वे

नाप्तीतिचेत्। तर्हीकांक्षायांपदविशेषोपस्थापितत्वंतत्रनतूपस्थितिमात्रे। अथविशेषेअसाधुत्वान्नान्वयबोधइतिचेत्। नापिधेर्हीतिपदंविनापिधानमित्यत्रापिसाधुत्वात्। तत्रार्थेयंसा
साधुत्वस्यतुल्यत्वात्। साधुत्वज्ञानस्यान्वयबोधजनकत्वाच्च। गौरवात्। अपभ्रंशादन्वयबोधाच्च। नचाप्तेसंशयाद्दः। बाधकाभावात्। तस्मात्क्रियापदस्यपदेनकारकपदस्य
क्रियापदेनसहान्वयबोधकत्वे। नत्वेकंविनापरस्याअपिचाप्तकर्मकक्रियापदयोर्गंविनाद्वितीयानुपपत्तिः। नहिक्रियापदार्थयोगेद्वितीया। घटमानयनंकृतिरित्यत्रापिद्वि
तीयापत्तेः। तथाउद्घोषयइत्यत्रस्मरयतिपदाध्याहारंविनावक्तुर्थंनुपपत्तिः। यदिवस्मरयतिपदार्थयोगेवक्तुर्थीतदाऽष्यभिज्ञतीत्यत्रापिस्मारयतीच्छतिपद

नजनकत्वात्। ननुतऽपस्थापकयावत्पदत्वेनगौरवात्। एवंपिधानान्वयबोधेपिअध्यापोणोल्लो
णिकयोरन्वयबोधोनस्यात्। क्वयोरनुभावकत्वादितिचेत्। उच्यते। क्रियापदेपस्थापितक्रियाकार
कपदोपस्थापितेचकारकंपरस्परमाकांक्षतिनतूपस्थितमात्रे। अथयाद्वारंकर्मतापिधानेक्षतिरित्य
त्रापिक्रियाकर्मीध्याहारश्चान्वयबोधप्रसंगः। क्रियायाःकर्मणश्चोपस्थितेस्तुल्यत्वात्। एवंविधपदो
पस्थापितेपरस्परमाकांक्षाकृपदाध्याहारःसाधुत्वायमावश्यकइतितज्ज्ञेयंवोपस्थितिरन्वयबोधोप
यिकी। तस्मात्क्रियाकारकपदोपस्थापितयोरेवक्रियाकारकयोःपरस्परमन्वयइतिशब्दाध्याहार

योरेकार्थत्वात्। अथसाधुत्वार्थंद्वारंउद्घोषयइत्यत्रापिवेहिस्मरयतिपदाध्याहारीउमन्यतेनतुअन्वयबोधार्थं। तस्मादन्वयप्रतियोगिज्ञानादेवोपपत्तेरितिचेत्। नहि
क्रियापदयोर्गंविनाकारकविभक्तिः। कारकपदयोर्गंविनानतुअन्वययोग्यंक्रियापदमितिकेवलेकारकेक्रियापदाध्याहारःकेवलक्रियायांचकारं ५

एवाकर्त्रीत्वेपेतुवक्ष्यामः।तात्पर्याधीनंशब्दप्रामाण्यंतत्रतत्परत्वेनतत्साध्यकत्वं।पदार्थतत्संसर्गयोः आ
दासाध्यत्वात्।अथतत्रोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वंतत्परत्वं।तच्चसाध्यार्थस्यसाक्षात्भूतार्थस्यच
प्रशंसानिंदावाक्यस्यप्रशस्यनिंदितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा।लाक्षणिकस्यलक्षणीयविषयप्रवृत्तिनि
२३ वृत्तिजनकत्वंतत्परत्वंमितिचेत्।नातत्परत्वेनज्ञानंजनयित्वातत्रप्रवर्तकत्वंतत्प्रवर्तकंचतत्सत्व २३
मितिपरस्पराश्रयात्।लाक्षणिकस्यानुभावकत्वेपिलक्षणीयपरत्वात्।काष्ठादेःस्वप्रकाशमान
मात्रपरत्वेनापिपर्यवसानाच्च।नचतद्बुद्धिजनकत्वंतत्परत्वं।प्रशंसानिंदावाक्यमपिप्रशस्यनिंदित

स्वार्थधीहेतुत्वेनतत्परमेवातच्चज्ञानंप्रशस्येमर्दःप्रवर्त्ततेनिंदितात्तुनिवर्त्ततइतिस्वविषयेप्रवृत्तिनि
तज्ञप्ति२ वृत्तीजनयतीतितत्परमुच्यतेवेत्यनागौणलाक्षणिकयोरनुभावकत्वात्।तद्बुद्धिजननेतत्परत्वमि
त्यन्योन्याश्रयाच्च।तज्जननयोग्यत्वमितिचेत्।तर्ह्यकस्योच्चारणेनानार्थेनानार्थपरत्वंलक्षणायांच
मुख्यार्थपरत्वंस्यात्।योग्यतासत्वात्।नापितत्प्रतिपाद्यकत्वं।तात्पर्यंविनाननर्थेत्यन्योन्याश्रया
त्।प्रशंसादिवाक्यस्यप्रवृत्त्याद्यप्रतिपादकत्वात्।लाक्षणिकस्याप्रतिपादत्वाच्च।अथगौणपदं
स्वार्थंविनाभावितार्थंप्रतिपद्यतत्परमितिचेत्।नामंत्रादेःक्रीडंतीत्यत्रतेनविनापिप्रयुक्तेतात्पर्य

तात्पर्यात्पदस्य तत्पदादिपरंपरमेतीत्यपरं चेत्यात्। अविनाभावव्यतावस्थात्। तुमेबाधकेसतीति
चेत्। तर्हि मुख्यार्थपरतैवनस्यात्। नस्याच्चागच्छगच्छसीत्यत्रगमनाभावपरत्वं। उच्यते। तत्प्रयोज
नकत्वंतत्परत्वं। तदर्थः प्रतीतिः पदनिष्ठनिश्च। प्रयोजनत्वंचनसाध्यत्वंश्रोत्याश्रयात्। नापि
प्रतिपाद्येच्छाविषयत्वं। यस्यस्यदिच्छाविषयस्यप्रतितत्परत्वापत्तेः। तदर्थसाध्यत्वेनेच्छानियमइतिचे २५
त्। नाऽदृष्टमऽत्यवज्ञाद्यज्ञाद्यप्रेरेनसाध्यंवऽविधतयावाक्यभेदप्रसंगात्। प्रमिच्छायानियंत्र
मशक्यत्वात्। किंत्वप्रतिपादकेच्छाविषयत्वं। यःशब्दोवक्तायदिच्छयाप्रयुक्तः सतत्परः। सचेच्छा

प्रतिपाद्यधीपदनिष्ठनिविषयाश्रितत्परत्वं। नानार्थाभिधाऽनेकपदा[illegible]त्वितेकक्रियापदा
न्मुख्यलाक्षणिकपरादृष्ट्याऽक्रमेणानेकार्थज्ञानंनत्वेकदैवे। सक्रऽउच्चरितस्यसक्रदर्थपरत्वनि
नियमनेकयोच्चारणेनानेकपरत्वभावादिनिखलतांत्रिकेकवाक्यतयावदंति। अत्रब्रूमः॥ अ
नेकार्थप्रतीतीच्छयैकमुच्चारणंभवत्येवप्रमिछायानियंतुमशक्यत्वात्। यदिचतऽउच्चारणंनानेका
र्थपरंतदाऽदृष्टविरुद्धंस्यात्। तात्पर्यनिर्वाहार्थमादृष्टेःकल्पनात्। यथैकपरेपितरापत्तेः। अ
तएवतऽउच्चारणस्योभयपरतायांमादृष्टिकल्पनं। तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौतात्पर्यादि

ज्ञानेयुगपदेवान्वयबोधोभवति।सामग्र्यासुल्यत्वात्।प्रथममेकस्यान्वयबोधोनतरस्येतिनियं
तुमशक्यत्वाच्च।अथविवक्षाधीनमन्नपदोच्चारणंएकशक्तिविषयमेवानुभावयतिएकपदो
च्चारणत्वाच्चपदोच्चारणवत्। यद्वैकेनोच्चारणेनानाशक्त्यानार्थीननुभावकत्वेनानार्थीत्वादेकपद २५
नानार्थपदोच्चारणवदितिचेत्।नाअनेकानुभवसामग्र्यासत्वेनबाधितत्वात्।सामग्र्याविरहस्योपा २५
धित्वाच्च।अतएवान्नमानयेत्युक्तेभिन्नप्रकरणादिनाभिन्नेतात्पर्यग्रहायांप्रथमेवाक्यादिपाद्ययोरेक
देवाकांक्षिविनाऽनेकार्थप्रतीतिर्नतुतत्रैकोविलंबते।एवंचेदंपरंचानयेत्यत्रानयपदस्योभयपरत्वे

एकदेवान्वयबोधोनत्वाकांक्षिवाक्यमेवास्त्वर्थमेवान्नज्ञापितात्।गंगायांजलंघोषश्चवसतीत्यत्रगंगापद
स्यतात्पर्यवशाद्घोषेगत्वावहतीरयोरेकदोपस्थितौजलघोषयोरेकदोपस्थितौजलघोषयोरेकदेवा
न्वयबोधः।नन्वयुगपदाकांक्षयापत्तिःसृष्टत्वात्।तात्पर्याकांक्षिर्नतुदृष्टत्यनुरोधात्तात्पर्यं।गौणलाक्षणि
कयोस्तुल्येदापत्तेः।तात्पर्यनिर्वाहार्थंतयोराकांक्षित्वेनकल्पनात्।मुख्यलाक्षणिकयोरेकैकमात्रपरत्वेयुग
पदाकांक्षयाविरोधः।अनेकान्वयबोधपरत्वेदाकांक्षयाविरोधस्यदोषत्वेपरिभाषापत्तेः।यत्रमुख्यार्थज्ञा
नत्वेनप्रथमंवाक्यबोधोनंतरंलाक्षणिकान्वयबोधस्तत्राकांक्षिरेव।तस्माद्युगपत्तात्पर्यग्रहेतिना

दृष्टिः किंतत्रैकार्थ्यपरत्वेसत्येवंयत्रतात्पर्यबोधकक्रमादन्वयबोधकक्रमसत्त्वादृष्टिःप्रथमोच्चारणस्यप
र्यवसितत्वादिति।एवंचलोकेत्क्वाप्यन्वयेवेदेपीदंतात्पर्यमितितस्यपौरुषेयत्वं।अत्रमीमांसकाःयथोच्चा
रणपूर्वकत्वाऽध्ययनंवेदेपरतंत्रंतथातात्पर्यपूर्वकमेवेतिपरतंत्रेनतुल्यत्वेपि प्रथमेतात्पर्यमनादि
त्वात्पूर्ववाक्यार्थज्ञानेच्छयोच्चारणमुपजीव्याग्निमाग्निमत्यतद्विच्छयोच्चारणात्।तद्विच्छयातदुच्चार २६
णेवहितत्परत्वलोकवेदसाधारणं।सावेच्छाशास्त्रतंत्रावेतिनकश्चिद्विशेषः।तदवधारणंचानयोर्मी
मांसा[illegible]परिशीलितव्याचवेदेस्तुमयदादिसिद्धं।अतस्तात्पर्यानुरोधान्नवेदस्यपौरुषेयत्वंनच
पूर्ववत् ज्ञानं विनोच्चारितवेदवाक्यजन्यधीः वाक्यार्थज्ञानं विनातदर्थ।

पतीतीच्छयोच्चारणमात्रात्प्रतिपुरुषमुच्चारणस्यभेदादितिचेत्।तर्हिपठ्यमानभारतादिनयाभूता
दर्थधीर्नस्यात्।व्याप्तिग्रहेच्छयायदुच्चारणंहतंतज्जातीयत्वादर्थज्ञानंविनापिपठ्यमानभारतादर्थ
धीरितिचेत्।तर्हिवेदेपिठल्यं।ततात्पर्यकजातीयत्वस्यनियामकत्वात्।अथापठ्यमानवेदात्तथा
र्थधीर्नस्यात्।ईश्वराप्रणीतत्वात्।अथवेदःपौरुषेयोवाक्यत्वात्भारतवदितिचेत्।कोवेदः।अ
नुगतधर्मीभावेनतस्यशाखासुनानार्थत्वात्। तथाहि।नहुरम्वेदपदप्रयोगविषयोवेदः।मुख्यार्थ
र्थाकल्पनात्वानापिज्ञातसमुदायः।तस्यवेदनिरूप्यत्वात्। समुदायस्यापतिपादकत्वेनवाक्यत्वा

सिद्धेश्च नापि स्वर्गकामादिवाक्यं स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात् नापि संदिग्धकर्तृकं वाक्यं वादिनो निश्च
यात् वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थस्य संशयः इति चेत् तर्ह्यनुमानाभ्यां मध्यस्थस्य संशयो मध्यस्थ
संशयानंतरं वानुमानमित्यौद्धाप्रयः नापि विवादाध्यासितं वाक्यं अनुगतधर्मेण विवादस्या
२७ स्पदत्वात् भारतादावपि तत्संभवाच्च नापि महाजनानां वेदाकारानुगतस्मरणहारावेदत्वं जातिः वि
वदनीयत्वानुमापकशरीरनिर्जातिभिः संकरप्रसंगात् किंच पौरुषेयत्वेन तदर्थबोधजन्यत्वं तु
च्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकतदुभयधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् नास्मरणाद्यसादित्वं पक्षस्य

DR. BHAU DAJI

रणाद्यसादित्वं [redacted] नापि स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं पद्यमानवेदभारतयोस्सदृभावा
त् तज्जातीयः स्वतंत्रपुरुषप्रणीत इति चेत् तर्हि पद्यमाने भारतेऽध्यासत्यनमेतिकथस्यात् स्वा
तंत्र्येणपद्यु च्चारणयत्नो तदानमापि उच्चारणसामान्येन ध्यासस्यापि किंच स्वतंत्रप्रणीतजातीय
त्वंयदिसाध्यंतदाद्यभारते स्मृतौचवाक्यत्वमनैकांतिकं नहितज्जातीयं स्वतंत्रपुरुषप्रणीतमस्मि
। अथस्वतंत्रपुरुषकृतत्वेदज्जातीयंस्वतंत्रपुरुषप्रणीतमित्यनिर्धारि तविशेषंसाध्यंजीवीक्वचि
दस्मीतिवदितिचेत् नापद्यमानभारतेध्यसिद्धेरागात् अथार्थप्रतीत्यतदर्थपरतयाप्रतिसंधीयमा

जपदत्वं पौरुषेयत्वं। तच्च प्रथमप्रमाणस्वरूपकत्वात्। ततएवानुच्चरितोपि सोनिश्लोकः पौरुषेय इतिचेन्न। अर्थज्ञानवतार्थापकेनसिद्धसाधनात्। अथयाप्रथमानवेदभारताद्यर्थमिवागात्। अतएव वेदत्वं स्वतंत्रप्रणीतदृष्टिवाक्यदृष्टिधर्मत्वात्। भारतत्ववदिति निरस्तं। स्वतंत्रप्रणीतत्वं हिवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानविरम्भापयित्रयोच्चारणंतथाचतथाविधाद्यापकेनसिद्धसाधनं। एतेनस्वस्वत्वानुवक्तृत्वयोर्निरस्तं। लोकसिद्धत्वात्प्रमवक्तृत्वंसाध्यमितिनिरस्तं। नापिसजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणंपौरुषेयत्वं। प्रथमानवेदेबाधात्। भारतेव्यभिचाराच्च। उच्यते। शास्त्रतउपजीविप्रमाणा

२८

तिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थत्वसतिशब्दजन्यवाक्यार्थतानाजन्यप्रमाणंवेदत्वेईश्वरप्रमाद्या। स्मृतीनांभारतादिनाव्यभिचारस्यवेदुसमानार्थतयाशब्दजन्यत्वात्

जन्या।

अजन्यत्वात्तावेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेपिआप्तमानादेर्वेदोपजीवकत्वात्तावेदादर्थप्रतीत्यतत्प्रमाण्यनात्। सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वंपौरुषेयत्वं। आद्यभारतेपितज्जातीयत्वान्नव्यभिचारः। अथवावेदत्वंतज्जातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितदृष्टिप्रमाणतावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात्स्मृतित्ववत्। यावेदाःशास्त्रजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्याःप्रमाणंशास्त्रत्वात्। नचप्रथमानवेदेवाधोभारतेमवादिस्मृतौचव्यभिचारः। तेषांविकर्तृकत्वात्। तादृशज्ञानजन्यजातीयत्वंवासाध्यं। तवाप्येतदभावादेववेदेःपौरुषेयत्वव्यवहारः। नचप्रयोजकमिदंवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानपूर्वकत्वमेवशास्त्रप्रामाण्ये

मातवत्तः

तंचेनन्तुताद्दशज्ञानस्यशब्दाजन्यत्वमपि।गौरवात्। अथयथावेदेतत्कर्तृकत्वेनप्रामाण्यंस्यात्तालोके
तथादर्शनात्। एवंवानादिमीमांसासिद्ध्यायेनावगततात्पर्यावेदार्थंप्रतीत्वपूर्वपूर्वाध्यापकेनोच्चारि
तावेदाउच्चरीत्तरस्याध्ययनंतदर्थप्रतीतिरित्यनादितैव।अतः किंस्वतंत्रपुरुषेणतत्प्रयोजनस्यपरत
त्रादेवसिद्धेः।किंच।पूर्वकालीनवेदपूर्वः।कालत्वात्। वर्त्तमानकालवत्।नचांशेवाधः।अंशेवाश्रया सि
द्धिः।अंशत्वेनानुपादानात्।पूर्वकालीनवेदपूर्वउच्चरेदंशतोसिद्धेरंशतोसिद्धसाधनं।तथापूर्वका २९
लीनंवेदाध्ययनंपूर्वाध्ययनपूर्वकं।अध्ययनत्वात्।इदानींतनाध्ययनवत्।नचलिष्टनुमितवेदाध्ययनेष्व

मिचारः।लिपेरर्थाध्ययनपूर्वकत्वात्।नचेवंभारताध्ययनमपितथास्यात्।तच्चभारतादावेवव्यासादिकर्तृक
त्वेनकथनादिति।उच्यते।वेदप्रामाण्याधीनंतत्प्रामाण्यमित्यात्माश्रयः।नचपूर्ववेदप्रामाण्याधीनउत्तर
वेदप्रामाण्यमितिशक्यंभेदमादायनात्माश्रयइतिवाच्यं।एवंतत्पूर्वस्यापितत्पूर्वप्रामाण्यात्प्रामाण्यमि
त्यनवस्थानात्। अनादित्वादयमदोषइतिचेत्।नहिमूलभूतप्रमाणंतत्प्रामाण्यादेःपरंपरयापातात्। स्वतःप्रमा
णंवेदएववेदेसर्वत्रमूलमितिचेत्।नासर्वेषामेवापरवेदापेक्षत्वेनस्वतःप्रमाणत्वाभावात्।अतएववाचा
स्पतिःस्पतेरावारइत्यत्रविश्वासबीजपरानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावादंधपरंपरान्यायेनतत्रवेदः मूलक

त्वकल्पना। अनादिमहाजनपरिग्रहादनादिवेदप्रवाहप्रामाण्यावधारणेपितन्निर्वाहकैतरानपेक्षमूलकल्पनानुपपत्तेः
प्रमाणभावेनानाश्वासात्। अन्यथास्मृत्याचरणयोरप्येवंप्रामाण्यावधारणेप्रमाणांतरमूलकल्पनानुपपत्तेः।
तस्मादाश्वासबीजपरानपेक्षेश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वादेववेदस्यप्रामाण्यंमहाजनपरिग्रहादेवावधार्यतेऽए
तेनानुमानमपिपरास्तं। मूलदूषणप्रत्यक्षंविनावेदप्रामाण्योपपत्त्यासाध्यावसितेरावाधात्। ननुवेदोन
पौरुषेयोस्मर्यमाणकर्तृकत्वादितिबाधकमस्तितिचेत्। कपिलकणादगोतमेष्वद्यतनेष्वाद्यपर्यंतंवेदस्म
कर्तृकत्वस्मरणात्। नचमूलदूषणानुमानादेवानुमवात्। अस्मरणमे ३०

भावात्

वतचबाधकमितिचेत्। नाएवंसत्यस्मरणानुभवयोरेकाश्रयात्। अन्येतदर्थस्मरणाभावेपिप्रमाणाद्यनुभावकत्वात्। नहिभावि
विस्मरणप्रयोक्तृप्रमाणमनुभावकंतस्मान्नपक्षेपानाद्यनवारोवेदाअजायंतऋचःसामानिजज्ञिरेइतिकर्तृस्मरणात्। प्रतिमन्वंतरंचै
षांश्रुतिरन्याविधीयतइत्यादिकर्तृस्मरणाच्चपौरुषेयत्वेबाधकंविनाऽर्थवादमात्रत्वस्यवक्तुमशक्यत्वादिति। सर्वंसूरेरुभगवत्पादै
र्गीतंस्वयाप्युक्तंशिवाद्याऋषिपर्यंतास्मन्नरोद्यनुकारकाइतिमहाभारतपुराणादिवाक्यस्यश्रुतिविरोधेनाप्यतात्पर्यात्व
॥नचकार्यएवप्रमाणंकर्तृस्मरणस्यसर्वत्रविध्यर्थत्वात्। सकर्तृकार्थवादस्यस्वर्गनरकार्थवादस्येवेश्वरउपासीतेतिविधेरे
षत्वाच्च। साध्यविशिष्टेचसिद्धार्थस्यप्रामाण्यं। नचेवमानंदोपीश्वरइतिवाच्यं। तत्रमानांतरविरोधात्। इहपरत्रचप्रप्र

दादिभूयिष्ठत्वेनवेदेनाप्यासङ्गतिरेवेत्यनधर्मिण्याहकेननित्यसर्वज्ञत्वसिद्धेस्तत्रदोषाभावादिति।नन्वतथाप्रयोजकंपौरुषेयत्वा
नुमानंकिंत्यनिरस्तमेवेनेवप्रामाण्योपपत्तेरितिचेत्।तावर्णानामनित्यत्वेनतत्समूहस्यसुतरामनित्यत्वात्।नचतदसिद्धंतथा
हि।वर्णात्मकःशब्दोऽनित्यःसमवेतत्वेसतित्यनित्यधर्मत्वाद्वाघटवद्वानवरेत्वसिद्धिः।उत्पन्नोगकारोऽदृष्टउत्पद्यमानःको ३१
लाहलइतिप्रत्ययाद्वानचव्यंजकाभावाद्वाप्रागनुपलब्धत्वोपलब्धिमात्रेतत्त्वउत्पन्नोगकारोऽदृष्टायमितिप्रत्ययाद्वा।नवायमे
षाधिकः।अथोत्पन्नावर्णेऽस्मिंश्चरमाणायामपितदनुसरणाद्वानवस्मर्यमाणोरोधकाभावाद्वा।अथयद्यप्युत्पत्तिरपिनाशे
क्षेद्वा।यदुक्तोत्पादविधानात्तदपहस्तितमित्यबाधितानुभवसमर्थाच्चोदनयाहीनुपेक्षाकत्वाद्वा।श्रोत्रेयाहयेवानुभूतौ।सावयवसम

तत्वोः मः

ह्मारोगकारस्त्रीरान्मदोद्यइत्यत्रयथासिद्धत्वात्तन्निवेशोनदोष इत्यत्रवेत्यादिकेइत्यत्रप्रत्यक्षादयतत्प्रमाणं।त
त्क्रियोपयुक्तेत्वेनभासतेसतत्धर्मएवनथासतिरक्तःपटोलोहितःस्फटिकइत्यादावपितथात्वादविशेषात्।नैरक्तत्वादीनांसत्य
धर्मत्वस्थितौस्फटिकादीनांचतद्विरुद्धधर्मत्वेस्थितेजपाकुसुमादेरत्वयत्तिरेकोऽविधानात्।धेनतत्रधर्मांतत्वात्।नवेहतारत्व
देरत्यधर्मत्वेनोपस्थितिः।नापिगकारादीनांतद्विरुद्धधर्मत्वं।नाप्यत्यन्ताभावत्वादिधर्मिणेऽविधानं।नवावश्यंस्वीकृतवायोरेव
धर्मीसारत्वादयोगकारादिगतत्वेनभासतइतिवाच्यं।स्पर्शीयहित्वेत्याद्यापाराभावेनतत्वेनातदयहात्।नचैवंवसातइः।अवायवी
यत्वेनवायुमात्रेधर्मीयाहकत्वात्तच्छून्यत्वं।सारत्वादयोनवायुधर्मीयाहकत्वात्तच्छून्यत्वंसारत्वादयोवावायुधर्मीःश्रावणत्वात्।का

मात्रा१ धर्मग्राहकनि२ त्वात्२

दिवत्।वायुर्वानश्रवणयाह्योधर्मीमूर्त्तत्वात्पटवत्।अतएवतारत्वदयोनवायुधर्मीः।वायुधर्मग्राहकनियमहात्।नचघनिरूपःसंश्लेषोभेदश्चनिरेवा
तथासतितद्धर्मतारत्वादियहःप्रवर्त्तेतिवाच्यं।तिरोयंगकारइत्यत्रघनीनामिस्फुरणात्।तत्कारणाभावाच्चानवद्यत्वेनाज्ञातिस्फुरणं
।तथाद्यक्षिणसानसंवित्संवेद्यत्वेवा।नचसमर्थमाणतारत्वाद्याक्षेपः।बाधकाभावात्।प्रथमतस्तद्ग्रहणप्रसंगाच्चेतिसिद्धं।तारत्वा
योनकगकारादिजातयः।गत्वादिनासंकरप्रसंगात्।नचनानैवतारत्वं।तारगकारत्वगतप्रत्ययाभावप्रसंगात्।नचसजातीयसाक्षात्कार
प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरद्वयवृत्तिजातित्वेननानातारत्वेप्रवृत्तगमः।तत्प्रतिसंधानेपितारत्वानुगतप्रत्ययात्।तारत्वंसदृत्वेवनशरीरद्वयवृत्तिजा
ती।सप्रतियोगिकत्वात्।नापितारत्वंसदृत्वयोर्विरोधः।यएवगकारस्तारइतीतिसमयसदेववृत्तयोरेकत्वप्रती

वक्तृभेदनि२

तेः। तारोयंनतारंतरस्तारान्मंदोऽयंइतिभेदप्रतीतिरस्तीतिचेत्। ना। धर्मिणोऽभेदेसतिधर्मेऽपि
यत्वात्। एकत्रघटेलोहितोयंनत्र्यामइदानीमितिप्रतीतिवत्। नचतीव्रेणगकारेणमंदगकारस्याभिन्नत्वान्नयोर्भेदः। नहितेनैवरूपेण
भिन्नावकौ। तस्यैवतेनैवतद्वैपरीत्यंहरणायहरणयोर्विरोधादितिवाच्यं। तारत्वंह्यजकवर्णीयंबलवत्त्वेनमंदत्वंह्यजकवर्णाद्भिन्नमवान्तरं
स्यायहणात्। संतुवातारमंदरूपाभिन्नाएवगकारास्तत्तत्प्रतिज्ञाबाधकाभावात्। तस्माद्वायुधर्मीएवतारत्वादयःश्रोत्रगतविशेषा
संतेदर्पणादिधर्माश्चमुखादौतत्प्रहणंवस्पर्शेऽरङ्कारेणाकर्णशष्कुलीत्वगिंद्रियेण। तारमंदजनकोवायूनांत्वयापुनर्योपकर्षोयोऽसौ
स्पर्शस्यचस्वीकारात्। श्रोत्रेणैववाचङ्गारादेर्यन्नवायुधर्मत्वंहस्तत्रायोग्यत्वमुपाधिः। अन्यथाश्रोत्रेणचगुणोनगृह्येत। इंद्रियेतरग्रा

DR BHAU DAJI MEMORIAL

ह्यत्वंनोत्रचक्षुर्वान्नपार्थिवरूपयाहकांत्रपार्थिवेंद्रियत्वान्नरसनेंद्रियवदित्यप्यसत्। अन्यथायोयोयोनगृह्यतेसगुणःपरगु
णोवा। योयतादृफलबलेनकल्प्यतेनहींत्रोत्रस्यापिवायुधर्मत्वंग्रहेतुव्यंनचतरंगकारश्रुत्यत्रवायोरुक्तीतिः। वायुत्वदिनाःप्रतीता
वपितारत्वादिनैवतत्वतीतेः। यथाग्निनैवप्रतीतावपित्रयोगोलकेलोहितत्वप्रतीतिः। नचवायुश्चाक्षुषश्चात्रोत्रेणवापिहेकेनतारो
यंगकारश्रुत्यारोपइतिचेत्। उभयेंद्रियग्राह्ययोरसंसर्गाग्रहात्तत्संसर्गग्रहव्यवहारः। अस्तुवात्वंगिंद्रियोपनीतस्यश्रोत्रेणारोपः। श्रो
त्रेणैववातारत्वंग्रहेपीत्युक्तं। उत्पत्तिमत्वंवासिद्धं। तत्वतीतेः। श्रुतपूर्वयंगकारश्रुतिपत्यभिज्ञानबाधितत्वात्। नचप्रत्यभिज्ञैवत
याबाधितागौरवेणाद्यौपाधिकोऽभेदश्रुत्ययोगकारसंसर्गतीत्युक्तमितिचेत्। ना। गौरवंजातेरसिद्धेः। भेदेसतिसंसर्गेह्यभेदप्रतीतिर्जी

३४

तिमालंबते। नचगकारेभेदप्रतीतिरस्ति। तारत्वमंदत्वेऽप्रतिभेदहेतू। यएवतारःसएवेदानींमंदऽतिप्रत्यभिज्ञानात्। गकारानित्यत्वेपितथासंभवतीतिचेन्न। तद्हिनित्यत्वेपिकर्णशष्कुलीवत्गिंडियोप्रतीतबाध्यधर्मोत्पत्तेरुपाधित्वंसंभवतीति। नचवायोरप्रतीतिःउत्पन्नत्वेनैवतत्प्रतीतेः। लोहितत्वेनेवजपाकुसुमस्यस्फटिके। असुवाशगतुपलब्धामानत्वेनोत्पन्नसाहश्येनस्मृतोत्पत्तिमत्वारीयः। नचैवंघटादावेपिनोत्पत्तिःसिध्येदितिवाच्यं। कुलालव्यापारानंतरमनुभूयमानघटस्यतद्व्यापारात्प्रागनुह्यमानघटेनतभेदेनोभासतेकिंत्वभेदएवेतितत्रधीगमत्वेसतिसत्वंसिध्यतिगकारेत्वत्पत्तीत्यनंतरंकंठताल्वादिव्यापारात्पूर्वमनुभूयमानगकारेणाभेदप्रत्यभिज्ञानाद्दीपवत्सध्यंजकएवाअथशब्दउत्पद्यते। उत्कर्षवद्वेसत्यपकर्षवत्वान्मार्जुर्यवत्। अतएवंवानित्य

३४

त्वमितिचेद्यानंतारत्वमंदत्वयोरुत्कर्षापकर्षयोर्गकारेपूर्वव्यायेनासिद्धेःसिद्धौवाजातिसंकरभयेनोत्कर्षापकर्षयोर्जात्योरसत्वशब्दनित्यत्वयोर्नानात्वेनरसशब्दसाधारण्याभावात्। अतएवसजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः।तत्प्रतिबंधनीयसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकसामान्यमपकर्षइतिसाधारणोहेतुरयाक्षः। तारत्वादेर्गकारजन्यत्वासिद्धेः। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमूर्तगुणत्वस्यैवत्वस्यवोपाधित्वादप्रयोजकत्वाच्चनहिगकारणाधीनएवोत्कर्षोपकर्षश्चपरमहतिपरिमाणेपरमाणुपरिमाणेचप्रत्येकंसत्वात्। नवोभयत्रैकत्वसत्वंकारणंप्रयोज्यं। एकैकत्वहेतोरपिप्रत्येकमेकैकत्वात्। तस्यादेतत्। श्रोत्रव्यापारानंतरमिदानींश्रुतपूर्वेगकारेणास्तिविनष्टःकोलाहइतिधीतेःप्रत्यक्षत्ववन्नादानित्यत्वंविनाशित्वाव

त्वेनोत्पत्तिमत्वानुमानाच्च। प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं ध्वंसस्याक्षटध्वंसवत्। नतु विनाशस्य हेतुप्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षत्वेतंत्रं। धर्माधर्मादावत्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः। न हींद्रियाग्राह्येपि प्रतियोगिसमवायिनिगंधरसाभावयोर्ग्रहणाच्च। नोभयंगौरवात्। स्थितेघटेसंयोगध्वंसाप्रत्यक्षत्वापातात्च। नवप्रतियोगियोस्तत्वंतत्त्वेवायुस्पर्शध्वंसेपिप्रत्यक्षःस्यादितिवाच्यं। आश्रयनाशजन्यत्वस्यैकेंद्रियसंनिकर्षाभावात्। किंच। यत्समवेयन्नानुपलब्धिर्विरोधितस्याभावस्तत्रदृष्टस्यतदितियोग्यानुपलब्ध्यर्थः। अतएवपृथिवीत्वाभावोजलपरमाणौनप्रत्यक्षः। प्रत्यक्षश्चवायौरूपाभावः। अस्तिचतयाग्रहेतत्यसत्वेसमवधानेचप्रतीतिप्रसंगात्। निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नीलाप्रतीतेः। तस्माद्यत्राधिकरणेदृश्येसम १

येवाप्रतियोगिवर्त्ततेतत्रतदभावोनिरुप्यते। [illegible]एवसत्यामभावोनिरुप्यतइत्युक्तंप्राङ्नाशाभाव्यत्वभावतएवसंनिकृष्टत्वान्नाश्रयसंनिकर्षापेक्षा। इंद्रियविशेषणतयानाभावग्रहणमितिचेत्। नाश्रयोयत्वत्याधिकत्वात्। अत्यंतायोगव्यवच्छेदकसमवायेनग्रहःस्यादितिचेत्। मैवं। सतएवग्राह्यव्यंजकविरहादनुपलब्धिर्नतुध्वंसस्यात्यंतरसकलतदनुपलंभकसमवधानेतदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेरभावात्। प्रतियोग्युपलंभकव्यंजकयोरभावात्। विनष्टप्रतीतिरपित्वंद्रियोपनीतव्यंजकवायुस्पर्शध्वंसोपाधिकेवावायुर्नोत्पादकः किंतुव्यंजकइतिकिंविनिगमकमितिचेत्। इदानींश्रुतपूर्वोगकारोनास्तिविनष्टःकोलाहलइतिप्रतीत्यनंतरंपुनःश्रवणेश्रुतपूर्वएवायंगकारःपुनःसएवायंकोलाहलइतिप्रत्यभिज्ञानमे

व। घटध्वंसप्रतीत्यनंतरंचनघटप्रत्यभिज्ञानमितितत्रविनष्टप्रतीत्याध्वंसएवसिध्यति। अतएवतारतम्यतारतरत्वमंदत्वमंद तर
त्वप्रतीतीनांध्वंसत्वकल्पनाघटंप्रत्यभिज्ञानमात्रेणप्रमत्वकल्पनमित्यपास्तं। एतासुसतीष्वपिघटप्रत्यभिज्ञानात्। त्यादे
३६ तत्। ग्राह्यप्रयत्नसाध्यतद्ग्रहणमिष्यतेसतितद्ग्रहणंतरमुपलभ्यमानत्वात्। पटवत्। अभिव्यंजकत्वंहीन्द्रियसंबंधप्रतिबंधापने ३६
यकत्वात्। इंद्रियसंनिधापकत्वाच्चाक्षुषोत्सारणेनेवपटादीनां। तद्ग्रहणमपिज्ञानेनसमंभवति। नित्यसमवेतत्वेनावरणापनयन
संनिधापनयोरभावात्। नापिश्रोत्रसंस्कारात्। इंद्रियसंस्कारकत्वोन्मीलनालोकादेःसहकारिंद्रियसंबंधोयसर्वार्थोपलब्ध
कूलसंस्कारजनकत्वंदृष्टं। तद्घाघुरपिसंस्कारेवसर्वज्ञोपलब्धव्यकूलंश्रोत्रेसंस्कारमाधत्ते। तथावसर्वज्ञोपलब्धि

तद्भोसंस्कारध्वंसंस्कृतंश्रोत्रेसर्वस्यग्रहानुपकाशयेत्। घटोयोन्मीलितंचक्षुःपरंनहिनबुध्यतइति। अथावयव
तिरेकाभ्योकार्यप्रतिनियतजनकजन्यत्ववच्छेदेपिनियतव्यंजकध्यंयत्वमितिचेत्। नावर्णोहिनप्रतिनियत
व्यंजकध्यंयाः। एकावच्छेदेनसमानदेशत्वेमतिसमानेंद्रियग्राह्यत्वात्। घटगतैकत्वपरिमाणवत्। नवावयव
संयोगवज्जात्वाव्यंजकध्यंयेनावयविनाउत्पलत्वंव्यंजकदीपाद्यंयेनतन्मीलितंघटइतिदृष्टंव्यंजकध्यं
येनैकत्वेनतन्निवारः। अवयवसंयोगावयविनोन्मीलोत्पलत्वयोश्चाश्रयाश्रयिदृष्टत्वेनोत्पलत्वस्यच
धिकदृष्टत्वेनैकावच्छेदेनदृष्टत्वभावात्। वक्तृत्वदृष्यत्वव्यंजकध्यंयत्वंवावयवध्यैकत्वयोरिन्नपरस्परध्य

निवारिथंजकथंथत्वं। एवनीलाबलाकेत्यत्ररूपपरिमाणयोर्द्रव्यनिखातवंशसंख्यापरिमाणयोर्नथ
निवारः। सैवं। वर्णः प्रतिनियतथंजकथंथाः। अत्रयेणसहसमानेंद्रियग्राह्यत्वात्। गंधवदित्यापातत
सत्प्रतिपक्षत्वात्। वस्तुतस्तुनथ्यायिनः प्रत्यभिज्ञानबलेनैवभेदसिद्धेः प्रतिनियतथंजकथंथत्वसाधनथ्ये
वबलवत्वं। ग्राह्यत्वग्राह्यजनकत्वंवाग्राह्यनाशकत्वंवीचीतरंगन्यायेनोत्पत्तिकल्पनमेवाग्राह्यत्वग्राह्यजनकत्वाद
नाशकत्वाच्च। अंत्यावयवत्वमत्वसंख्यापरिमाणेंद्रियग्राह्यत्वादित्यापास्तं। प्रत्यभिज्ञा
विरोधात्। ग्राह्यत्वगत्वादेरभिन्नेऽपि। तस्मात्तद्दोनित्योद्योमेकगुणत्वात्ततत्परिमाणवत्श्रोत्रग्राह्यत्वा

कल्पनेन

तरग्राह्यत्ववत्। विशेषगुणांतरासमानाधिकरणैकद्रव्यगुणत्वात्। समवायपरिमाणवत्। पृथिवीतरनित्यद्रव्य
विशेषगुणत्वात्। अपाकजत्वे नित्यैकभूतसमवेतगुणत्वात्। जलपरमाणुरूपवत्। अथामूर्तद्रव्यनित्वेम
त्यनात्मविशेषगुणत्वात्। कालपरिमाणवत्। विपक्षेबाधकंचप्रत्यभिज्ञानमेवेति। अत्रोच्यते। गकारादिशब्द
योनैकेकाः। अस्मिन्नियुक्तसारिकामनुष्यप्रभवेषुस्त्रीपुंसनविशेषप्रभवेषुचगकारादिषुस्फुटतरयेलक्ष्या
तरस्वरूपतोभेदप्रथा। ऽज्जुक्षीरादिमाधुर्यवत्। नवेयमौपाधिकीभेदप्रतीतिः। नह्यत्रविदितकुंकुमस्यकुंकु
मारुणातरुणीनिवत्स्त्रीपुंसभवत्वमात्रमविकलमुपाधिः। इंद्रियासंनिकर्षेणस्त्रीपुंसादिभेदमविकलोपिग्राह्य

भेदप्रत्ययात्। यतोऽनुमापयति शुक्लो गौरयं शुक्लो गौरयमिति। अथ यथा गौर्याश्रयात्। तत्समवेतज्ञानेभेदप्रत्ययस्तस्माच्च तदनुमानमिति। नच रूपाणां व्यक्तयस्तिरेकानुविधानाभावरूपाणेषु सदृशीर्घत्ववदौपचारिकमौपाधिकत्वं। अथानुविधानाभावात्। अथ व्यञ्जकवायोरेवंविलक्षणेशुक्लादिगकारगतत्वेनभासतेवायोरुपलब्धिसमानेवरूपेणेतिचेत्। नागकारादिगतत्वेबाधकाभावात्। नवा भेदप्रत्यभिज्ञानेदीधकोनहियएवशुक्लशब्दःसएववर्णीशब्दइतिप्रत्यभिज्ञानं। अथयथातेभेदज्ञानाभावेवर्णविशेषानुमानंस्यात्। नवाभिव्यंजकवायोरेवंविलक्षणेशुक्लादिगकारोयमयंगकारइतिनुविगत्वमालंबतेऽतिप्रत्यभिज्ञा भेदप्रथायोपपद्यतेकिंचगत्वादिकंयदिनजातिस्तदाकोलाहलप्रत्ययोनस्यात्। तथाहिनगरादौवर्णाभिर्वर्णानामेकदोच्चारणेहरस्तेनानाभिव्यक्तगकारादिवर्णविभागंकोलाहलमात्रंश्रूयतेनचतत्रवर्णाव्यक्तयश्रुत्यश्रुतिसंभवतिातदभिव्यंजकभेरीताडनादेरभावात्। नववर्णाभिव्यंजकाएवध्वनिर्व्यंजकोऽसन्निधानेपिश्रूयमानवर्णेनसंबंधात्। नववर्णाभिव्यंजकवायुभिरेवध्वनिमात्रमभिव्यज्यतेकव्यंजकत्वंव्यंजकवध्वनिव्यंजनेऽसामर्थ्यात्। तत्समर्थसंस्कारादेरभावा

DR BHAU DAJI

ब्रुनवतत्रशाद्दत्वमेवप्रतीयते.नशाद्दः।यत्तयरेजात्यग्रहा०नवाभिधेजकोवायुरेवकोलाहलत्वेनप्रती
यतेशाद्दत्वेनप्रत्ययाश्र।सन्निधावपितथाप्रत्ययप्रसंगाद्वगकारादियरेतेषांपरस्परंभेदाग्रहान्नकोलाहलधी
रितिचेश्र०न.तेषुवैधर्म्याभावाश्रतदभावेश्रोत्राभावत्याभावाश्र।स्वरूपत्यग्रहणाश्र।समीपेवर्ज्ञगकारेषुभेदा
भावेनतदग्रहेकोलाहलधीप्रसंगाच्च।अनेकवर्णोच्चारणव्यतरेत्वत्वेऽरेपितदप्रतीत्यापत्तेः।तस्मादवश्यंग ३९
त्वाद्विजातिरुपेयायदग्रेगकारादियहेपिकोलाहलस्तुद्वियपदेश्रोत्रग्रहित्यकोपिजातिविशेषःश्रो
त्राह्यःयस्मात्तस्यादिग्देशाविशिष्टशब्दादीनांग्रहेश्रोत्रत्यासामर्थ्यादातन्नत्वतीतिर्न्नत्यादेव०तथापिगत्वादि
नापरापरभावानुपपत्त्यायुकादिगकारेषुनजातिविशेषइतिचेत्।शुककंकारादिशुकत्वादिद्यायजातिर्भिन्न
नयाप्रत्येकंशुककंकारादिषुशुकप्रभवत्वमनुमायतद्व्यवहारः।नशुककंकारादिष्वेकाजातिरस्ति।शुकप्रभवत्वा
नुमापिकातद्व्यवहांरिकावागत्वादिनासंकरप्रसंगाश्र।गत्वेनुनानाअनुगतत्वेननतनोनुगतव्यवहारानु
पपत्तेः।अतएवतारत्वमपिगत्वादिद्यायंनानानुगत्वंतन्निश्चयेपिगत्वसंदेहश्चद्यायतावच्छेदकरूपासश्च
यात्।नचानुगतव्यवहारानुपपत्तिः।सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनानुगतेननानातारत्वेषे

गतव्यवहारसंभवात्। तद्ज्ञानेव्यवहारसिद्धेः। तारत्वमद्वैवनजातीसप्रतियोगित्वादिनिवेत्। न तारत्वतार
तरत्वादयंनत्कर्षरूपाजातिविशेषाएवतेवाश्रयेदृश्यमानेएववृश्यंते। नहुत्कर्षोवध्यपेक्षायथाम करत्वा
दयउत्कर्षव्यवहारमितरस्मापेक्षाःऊर्वंतितथामंदाद्यपेक्षायातारत्वादिव्यवहारं। उत्कर्षस्तुतज्जातिद्व
पादयोसंभावितएव। गंकारेऽनेवंभूतव्यक्तिभेदप्रत्ययबलेनवक्ष्यविशेषानुमानबलेनचतत्सिद्धेर्न
त्वंकत्वंथाप्यतन्नानात्वस्वीकारेतावपिवायुवृत्तित्वेशुक्लादिकंकारगकारादिव्यंजकंवापूर्वोविज्ञातीय
त्वंवाव्यं। तथाचककारव्यंजकवायुत्वव्याप्यरिक्तकवर्णभिव्यंजकवायुत्वंतद्वाशुकगकारव्यंजकवा

योनत्यात्। अथव्यापकंतदासर्वएवकव्यंजकवायवःशुक्लवर्णाभिव्यंजकवायवःस्युःतस्माद्वायुवृत्तित्वे
पितासौतानात्वमावश्यकंअथाऽस्त्रीपुंसादिगकारभेदस्तथापियावद्वैक्यभेदमनेतावन्नित्यावर्णाःप्र
त्यभिज्ञानादितिवेत्यअस्तुत्वादविनाशप्रतीतौसत्यामपिसएवायंगकारइतिप्रत्यभिज्ञाअस्त्रिवतदने
तरमपुत्वादविनाशप्रथानवोत्पादितीत्यनेदप्रत्यभिज्ञयोरन्यतरस्यापरस्परविरुद्धायाश्चाधकस
स्त्रिनवानयोःपरस्परेवाथवावकभावेविनिगमकंयेनैकस्मातिवेनाविशेषःस्यात्। कथंचैनेदाभेद
ज्ञानयोरन्यत्रावधारितंपरस्परप्रतिबंधकत्वंपरित्यज्यप्रथमंतयोरेकत्वेथपरोत्पत्तिप्रमाणप्रतिरोध

८प्रविष्टतयाप्रत्यभिज्ञानंस्याद्नित्यत्वेप्रमाणयितुंनशक्यते।नह्येवमुत्पत्तिवादिनाथनित्यत्वंसिद्धिःक
र्थंस्यात्।उत्पादादिभिर्द्विप्रत्यभिज्ञयोरप्यवश्यंविषयभेदःएकविषयत्वेविरोधेनैकानन्तरमपरोत्पत्ति
प्रसंगात्।एवंचभेदेसामस्त्येनप्रत्यभिज्ञायासजातीयत्वंविषयोनाथक्यभेदःनचेवंतजातीयोभिति
स्यात्।नन्वयमितिवाच्यं।तजातीयत्वप्रतीतेरपिसोयमित्याकारदर्शनात्।यथासैवेयंगाथातद्वे ४१
वैसोषधंवजभिःश्लोकंमयापिप्रत्यहंक्रियमानमस्तीत्यादौ।नहितावद्वर्णमात्रमात्रपूर्वीजरराजनदी
दीनादिभुतन्नानात्वाद्वाकिंतुतदुच्चारणानंतरमुच्चारणं।तज्ञानानंतरंज्ञानंवातच्चनानेतितद्वतीगाथा
८२

पिनानैव·नवाभेदेसामस्त्येनउत्पादादिकुरेवाथद्योत्पादादिकमवगाहते।गकारगतत्वप्रतीतेर्भीतत्व·प
संगात्।नचेष्टापत्तिरभेदेसामस्त्येनतद्विरुद्धधर्म्मत्वप्रसाक्तदयात्।विनगमकाभावेनोभयथापियथार्थी
त्वात्।क्वांतर्हितत्वाभेदोविषयःयत्रप्रथमंनभेदप्रथा।अतएवभेदसत्वेतद्ज्ञानाग्रक्वचित्साधोतातस्मा
द्यत्रभेदप्रतीतिस्तद्हितरवाधकावाद्यातत्रप्रत्यभिज्ञैवनभवतिभवंतीवातज्जातीयत्वमालंबते।नन्वधोता
विद्योघदर्शनेसमानोदयात्।अपिचव्यथाशंखादिध्वनीनामुत्पत्तिविनाशप्रत्ययानारवादिविरुद्धर्म्म
संसर्गाच्चानित्यत्वेसेवेयंगर्ज्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञातजातीयत्वविषया।तथावर्णप्रत्यभिज्ञापि।अथथा

ध्वनयोऽपि नित्याः स्युः उत्पत्तिविनाशातारत्वादिप्रतीतीनां प्रत्यभिज्ञावलेनैवाधिकत्वात् । नच वर्णेषु तारत्वेनैव
भासमानाध्वनयः उपाधयः संभवंति । न हि ध्वनिषु वर्णेषु स्वज्ञानकर्तृत्वाद्यभिधातानावादितिवाच्यं । वर्णेष्वार
ब्धायामपि पूर्वोत्पन्नोत्पत्त्यादिजनकतानामसंभवात् । तस्मादुत्पत्तिविनाशातारत्वादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च तु ४२
ल्यविषयत्वेऽपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा नयोरपि नित्यत्वमेवेति । उक्तन्यायेन प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयत्व
विषयत्वात् । किंचयदि ध्वनयः श्रोतृभिः व्याप्तदेशावस्थालोकानामेव वेद्यत्वेन कथंचनकानामविशेषेण उपलंभात् । न
संशयः स्यात् । न हि वैदानीं श्रोतारोनास्तीति निश्चयः । तस्माद्वर्णेन नित्येनैवा सर्वेण सत्प्रत्यभिज्ञत्वात् । अस्मदा

उनित्येन

दिवहिरिंद्रियग्राह्यत्वमनिज्ञातिसत्वात् । अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वेऽपि । आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषगुण
त्वात् । सर्वैकसमवेतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वाद्वा । अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वात् । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वाच्च । ईश्वरज्ञानेन
तथा तत्संयोजककारणाभावाच्च । बहिरिंद्रियग्राह्यत्वेऽपि हेतुगुणत्वात् । भूतप्रत्यक्षगुणत्वात् । उत्कर्षापकर्षाभ्यां नि प्रतिज्ञा
मित्तज्ञातिसत्वादित्यादिरसत्वादिव्याप्यजातेर्नानात्वेपि नैकश्रोत्रग्राह्यत्वनिमित्तत्वस्य साधारणत्वात् ।
नवानसाधनावच्छिन्नस्यपक्षधर्मावच्छिन्नस्यवा साध्यव्यापकः । स्पर्शवत्समवेतत्वमुपाधिः सर्वत्रवर्णात्म
कशब्दपक्षीकरणेऽयोगगुणेषुअनित्येषुसाध्याव्यापकत्वात् । स्पर्शवत्पदव्यापकमात्रव्यावर्तकत्वेनप

उनित्यु

ज्ञेतरत्वाच्चेतिपदावर्णोऽवनित्यः तदाकैवकथापुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरू
पाणांपाठानांकृतसङ्केतसमूहरूपवाक्यव्यक्तेः समांवतत्समूहस्यवेदस्येति। तथापिपरतंत्रपुरुषपरं
परायत्तयाघवाद्याविच्छेदमेवनित्यतांकूटमञ्जतिवेत्र। नास्मृत्यावाराजुमितानोज्ञाखाना मुच्छेदर्शनात्र
स्मादेतत्। विवादपदमपूर्ववोधिकास्मृतिः। सत्यर्थोऽभवज्जनकवेदमूलाऽविगीतमहाजनपरिग्रहो
तस्मृतित्वात्पत्यक्षवेदमूलस्मृतिवत्। वेदमूलत्वंवेदज्ञत्वाद्वभवज्जन्यत्वाद्वाज्ञानद्वारावज्ञायमानस्यवेदस्य
स्मृतिहेतुतयाऽनुमानंकल्पितस्यवज्ञानादिप्रयवहितस्यपटेनतुकर्करणकारणता। वेदेसत्येवतत्स्मृतिसंभवा नात्र

स्मृतिप्रणयनाद्यकेदार्थस्मृतितएवोपस्थितःनवस्मृत्यर्थबोधकवेदानुमानिस्मृत्यर्थरूपवेदार्थस्यविषयत्वा
द्वेदोऽनुवादकःज्ञानांतरोपनीतस्यविशेषणत्वेनविशिष्टबुद्धिसंभवाच्च। पाकक्रतौमानसप्रत्यक्षायोपाकस्य
संज्ञासंज्ञिज्ञानेसंज्ञायाज्ञानस्यायथार्थत्वेतद्वयवसायेभ्रमविषयत्वेवश्यथाभ्रांतिभ्रांतिज्ञसंकरापत्तिः
नवज्ञाद्वयोर्थोऽनुमानस्यविषयः। तस्यासिद्धत्वेनाजनकतयास्मृत्याकत्वात्। सचवेदोनित्यत्वेऽनुमेयएवश्रु
तिमतादेवार्थसंबंधार्थस्मृतिप्रणयनसंभवात्। नत्वासंसारमपठितस्यनवेदत्वंऽप्यपौरुषेयोऽभिव्यक्तिमात्रो
निश्वासवदभिप्रायतोवाऽनुपूर्वीहीनवर्णमात्रस्यनिरर्थकत्वात्। ज्ञानजनकसमभिव्याहारस्यानेकत्वेविशे

DR BHAU DAJI LAD MUSEUM

४४

षानुमानाद्वेतिचेन्न॰स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैवज्ञातस्यवेदस्यस्मृत्यर्थानुभावकत्वात्।नहिगाङ्खो धेनिय
पदानुपूर्वीहेतुःअभिचारात्।पदस्यविशेषानुपूर्वीनियमेपितन्नदृष्टेनुपूर्वीकपदविशेषत्वेननहेतुत्व॰
सकरादिपदानांप्रत्येकंयभिचारात्किंवयभिचारितदर्थज्ञापकत्वेनज्ञातस्यलाघवात्कल्पकत्वात्।तद्द
ज्ञापकत्वज्ञानार्थमेवक्रविदृष्टैकमक्षरविशेषाणामुपयोगः।अतएवर्णलोपादेरुज्ञानमेतिसकारमंदृ
लिपाडुच्चारणेवाहसकरमंदेहेपिवाक्यार्थबोधः।नचैकमिकपदत्वंवाक्यत्वं॰नवाचपदक्रमः।अनुच्चार्यमा
णतयोच्चारणधीनत्वमुगपदनुभीयमानतयाडुच्चधीनत्ववातस्यानावादितिचेत्।नानहिक्रमिकपदत्व

त्ववाक्यत्वंगोरश्वइत्यादावभावात्।किंतुविशिष्टार्थपरत्वादेवतद्वाक्यमेवंअथानुच्चार्यमानस्यनवाक्य
त्वं।नवार्थानुभविकत्वमितिचेन्न।लिप्यनुसितानामपिवाक्यत्वादर्थबोधत्वं॰लिपिस्तुव्यावस्मृतिःकिंच
वाक्यमुच्चार्यतेनतूच्चारणंवाक्यत्वंअथथावाक्यमुच्चार्येदित्यत्रानन्वयापत्तिरनुच्चरितमौनिश्चो
कश्चवाक्यंनस्याद्।उच्चारणादर्शायांवाक्यत्वेववाक्यस्यासत्वमेवस्याद्।एकदातावत्पदानामुच्चारणा
भावात्।नचक्रतक्रियमाणैकस्थमाणोच्चारणस्यवाक्यत्वंसमुदायेप्रत्येकस्याभावात्।तस्मादर्थवि
शेषज्ञापकत्वेनैवज्ञातादर्थविशेषधीःअतएवास्त्रिवक्रिलिंगमितिशास्त्रात्यतीतेहमेवक्रेरनुमानं॰नन्

तदर्थज्ञानसकत्वेनज्ञाताप्रदार्थज्ञानं प्रामाण्यान्नतुसमर्गधीः घटं कर्मत्वमानयनेभावनातद्बोधक
मितिज्ञानेपिघटमानयेतिवाक्यादिवान्वयबोधाभावात्। एवंवान्वयप्रकारकर्मत्वाद्युपस्थापक
विभक्त्यादिमद्पदविशेष्यतयोत्पादितकांक्षाद्दश्यज्ञानवाक्यार्थधीहेतुरतोनतेविनाज्ञापकत्व ४५
प्रामाण्येणज्ञानाद्दर्थधीः।हस्तकरादिमद्देहेक्षणज्ञानमानयेत्याद्दीव विभक्त्यादिज्ञानाद्दिवाक्यार्थानुभव
तिभेवानहितन्न विभक्त्यादिमद्वृत्तिज्ञानमनुमानाद्दकिंतुघटःकर्मत्वमित्याद्यन्वयविशेषितपदाज
न्योपस्थितिसत्त्वात्सावेद्दाप्यस्ति०वक्तातत्कथनानाप्तत्वात्पदार्थोपस्थित्यनंतरंवाक्यार्थबोधेतथैवता

पदविशेषत्वेनवाक्यार्थत्वाद्दे२

मयीअनुमितिवेदाद्यवाक्यार्थानुभवेविलक्षणेवमाप्तत्वार्थंयापकत्वेनेवज्ञातस्यस्मृत्यर्थानुभावक
त्वाद्यधर्म्मिग्राद्दकप्रमाणेनतथैवतस्यसिद्धत्वात्।तवेश्वरस्येवाज्ञानीश्वरस्यकद्दत्वे।अतएववर्णपद्वि
भक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्यावेद्यस्यावेद्यस्यवावाक्यार्थानुभावकत्वात्।पदार्थस्थानीयस्य
स्यवाक्यार्थःतत्रवर्णसमूहःपदंपदसमूहोवाक्यमित्यत्रापिननोग्रहः।प्रमाणग्रहत्वमात्रेणतस्य
सिद्धेः।अन्यथाह्यस्मद्दादेस्तत्त्वविनानसोनुभावकइत्याद्दीतदसिद्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धावाधः।तेनकिंच
मदीनुपपत्तिमभिद्दयतत्रानुभावकत्वस्यधर्म्मिग्राद्दकमानसिद्धत्वात्अतएवस्मृतिर्निर्द्दाय्याकल्पित

विधिनिषेधकवेदार्थमवगम्य प्रवृत्तिनिवृत्ती। अथ यथा विधिनिषेधकानां नानाप्रकारकत्वेन विम
र्क्यादिविरोधेऽपि वस्तुतस्तदर्थानुमानमशक्यत्वान्नतोऽर्थधीः स्यात्। तथा पि वस्तुज्ञानानुमानानंतर
मिवानुमितानुमानादेव वाक्यार्थसिद्धेर्नैयायिकवाक्यवद्भेदस्यानुवादकत्वस्याप्रतिषेधात्। धर्मि
ग्राहकमानेनस्मृत्यर्थज्ञापकतया ज्ञानात्मेष्टसामग्रीकत्वेनानुपदमेवोक्तार्थबोधोदयाच्च। अ
पेक्षणीयांतराभावाच्च। अनुमानस्यथास्यादिज्ञानापेक्षितत्वेन विलंबितत्वाच्चानवद्यत्वेप्यपियो ग्य
तादिज्ञानापेक्षितया विलंबः तन्निरपेक्षबोधकत्वेधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाच्च। योऽयतोविशिष्ट

त्वेवानुमानाच्च। एवंमंगलाचारत्वादिगीतशिष्टाचारत्वेनकर्तव्यतामनुमायमाकर्तव्यतावेदबोधितालो
किकाविगीतशिष्टाचारकर्तव्यतात्वादितिनबोधकत्वेनानुमितवेदात्कर्तव्यताधीः ततःप्रवृत्तिः। अनुमा
चारेवेदबोधितकर्तव्यताकःतादृशाचारत्वादित्यनुमितवेदात्कर्तव्यताधीः विनक्र्यादिकंविनानु
मितवेदान्नकर्तव्यताज्ञानाभावात्। मन्त्रज्ञानाचेदित्येवंरूपव्यतिरेकानुमानंतथाव्याप्त्यभावात्। तस्मा
न्नित्यकर्तव्यतामनुमायतबोधकवेदानुमानेप्रथमंकर्तव्यताज्ञानेपिवेदानुमानमविनाभावान्न
चततएवघटत्वज्ञवेदानुमानेघटत्वज्ञत्वेऽन्वयेपनैरपेक्षाच्चखरा। यत्तुअष्टकाःकर्तव्याःकार्यत्वाच्चअष्टकाद

त्येवंरूपमेववाक्यमनुमेयमुपस्थितत्वात्। एवंरूपतत्रैवार्थेऽभिरूपमथार्थवेदानुमानेनदोषायाए
कार्थानेकपदोपस्थितौवानेकवाक्यानुमानमेवेति। तन्न। आचारतोवेदानुमानेमंगलमाचरेदित्याद्यर्थ
न्नरोपस्थितौनियमाभावात्। अनेकवेदकल्पनेवाऽनुभवविरोधःस्मृतिमूलंवानेकंवाक्यंनादरूपक ४७ ४७
मितिकथमाऽनुमेनेकमनुमित्याऽनवस्थत्यर्थबोधकोवेदःस्मृतिस्तदृशाएवानुमेयःनियमतःस्मृ
तेरुपस्थितत्वादितिवाच्यं। तदर्थस्मृतेरपिनानाप्रकारकत्वात्। तस्यचप्रदीपादावुच्चरितस्यैववेदत्वं
चयहणार्हतयाचराद्दष्टत्ववाक्यत्वमर्थबोधकत्वादित्येतदेवयुक्तंस्मृत्याचारेणानुमितोवेदोऽर्थबोध

यतीतिपूर्वपूर्वेणानुमितवेदाऽन्तरेणस्मृत्याचारावितिनांधापरंपराशद्दशक्तिग्रहवदनुभवतेनप्रमाण
मूलकत्वात्। तर्ह्यनित्यानुमेयत्ववेदस्यनदृष्टेदृष्टिः। अत्रोच्यते॥ उच्चिन्नवेदादर्थीत्यस्मृत्याचार्यो
नुपपन्नेनेक्षामन्यत्रकल्पनेऽतएवनाप्तप्रामाण्यसिद्धिर्वाबाधस्मृत्याचारानुमितस्यवेदस्यासम्भि
षणाप्तप्रामाण्यदानोवस्मृतेरर्थस्मृतीत्याचारावकर्तृस्मृतामनुमायप्रदृत्तिःनचैवंकिंचेदेनेतिवाच्यं। उक्त्य
त्वात्। अविनाभावाच्चतत्कल्पनेतुल्यं। तथाचस्मृत्याचारयोर्वेदन्यायानुभवमूलत्वानुमानादेवप्रत्ति
धर्म्मताबलात्तस्यवेदमूलत्वसिद्धिः। अन्यथातस्यानुभावकत्वाभावेनमूलत्वानुपपत्तेः। तस्मात्स्मृ

त्यावारा उभितोवदःप्रत्यक्षोध्ययनविषयश्चवेदत्वात्मतवत्।अन्यथासामर्थ्यंतरकल्पनेगौरवप्रसं
गः।ननुस्मृतिनिंदार्थवादेनकलितोविधिनिषेधकवाक्यंकथमर्थमवगच्छप्रष्टव्ये निष्टङ्कीनश्चित्र
वर्णपदविभक्तिविधिप्रत्ययक्रमविशेषणामनुमानंभवति।यत्रिवागदितिचेत्।नास्मृतिर्निंदावा ४८ ४८
क्याथांप्रष्टव्येपरार्थाहेत्वर्थ एवकल्प्यतेलाघवात्।ननुविधायकनिषेधकवाक्यंगौरवाऽऽक्ष
होषाच्चायत्रचार्थवादावेवतदर्थीवगमस्मरंतिष्टत्वमित्याहोतत्रनतत्कल्पनापि।अथतस्याध्य
यनविषयत्वेशाखांतरवद्वर्जभिर्मेधाविभिराध्यात्मिकशक्ति मद्यन्नेर्ह्रियमाणशाखायाउच्छे

दासंभवइतिचेन्न।एकाध्ययनसकलशाखाध्ययनशक्तिरित्येकेनेवापेरपितदनध्ययनेशाखोच्छेद
संगात्।एकानधीतायाश्चपरंध्ययनविषयत्वेमानाभावाच्छाखात्वेवप्रत्यक्षशाखात्वेप्रयो
जकत्वाच्चयद्यपिमद्यन्नशाखवेदविदोध्यासाद्यःसंत्येवतथापध्ययनाभावएवेदानींशाखोच्छेदोन
वशाखोच्छेदेवर्णपदस्मृतिनिरंकयाप्रत्यक्षवेदादपिवाक्यार्थप्रयोगयोरनिश्चयेवैदिकव्यवहारमा
त्रलुप्तेतिचेन्न।श्रूयमाणवाक्यस्यैवमहाजनपरिग्रहीतत्वान्नमात्रबोधितेतिकर्तव्यतयेवशिष्टे
रनुष्ठीयमानत्वाच्चतदर्थनिश्चयात्तनबोधितशाखाबोधिकर्तव्यताशंकयैकस्मिन्नपिकर्मण्यनाश्वा

मप्रमाणः नानाशाखेतिकर्त्तव्यतापूरणीयत्वान्नत्येतिसांप्रतं। संतिहितत्तत्कर्मणिनानाशाखावोधि
तमकलेतिकर्त्तव्यतावोधनायेनमेककालकृतभाविनमनाश्वासमाशंकमानोमहर्षिभिःप्रणीतंमहा
नाःस्मृतयश्चतिनानाश्वासः। अथवैकस्येवमकलशाखानवगमाच्छाखान्तरमास्थोवोधितेतिकर्त्तव्य
तासंज्ञायेनेकशाखातोनार्थनिश्चयःस्यात्ययंतुविमत्यादिमन्नत्रस्मरणंतत्समुदायानावप्रत्यक्ष
त्वेतेष्वपिकश्चिद्वेदस्तत्रायमर्थोवेदइत्यनिश्चयएवनिष्यानुमेयार्थः। वेदत्ववानत्राऽनुमेयमिति
तन्नाप्रत्यक्षवेदोतिरिक्तवाक्यतदभियुक्तानामहाननानांवेदत्वाभावनिश्चयात्। अतएववेदत्वेतत्रना

नुमेयंवाधातोविशिष्टपक्षाज्ञानाच्चाधर्म्मवेदत्वाजनकत्ववेदत्वेनाऽनुमेयंतज्जनकत्वस्यप्रत्यक्षत्वा
दानाश्रयनेविप्रयत्वतदभावाद्गानजातिरनुपपन्नाऽतिव्याप्तेतत्। स्मृत्याचायोर्वेदमूलत्वेतत्रोक्ते
दाहिविवाहस्मृतेवत्वमिद्धंतथाहिवेदसमानार्थीमहाजनपरिग्रहीतास्मृतिः। स्वार्थेपक्षित्यनंत
रस्मृत्यर्थोऽनुमानेलिंगंतथाचप्रयोगःस्मृत्यर्थज्ञानमसत्किंवेदेनतदर्थस्यस्मृतितएवसिद्धेः अस्मदा
दिप्रत्यक्षवेद्यत्वेनस्मृतितोज्ञानस्य

DR BHAU DAJI

ज्ञापकत्वेनानुवादकतापत्तेश्च स्मार्त्तस्यैतरा दिरस्मृतिनिवारणवज्ञापकीअथथामनुस्मृतेः तदापिवेदमूला
नैत्याद्यासर्वाचस्मृतिःस्मृतिजन्यवाक्यार्थप्रमाजन्यत्वेनमहाजनपरिग्रहीतत्वेनवप्रमाणमितिनांश
रणायत्यन्तावस्मृतिःस्मृतिमूलनानुमितावेदानुमितवेदवन्न्यायेनानुमापकत्वाद्वावेदार्थस्मृतिताप्रमि
द्धिरूपत्वेनवेदमूलस्मृतिसाहचर्यप्रमाद्वारापत्यक्षवेदावोधितलोभन्यायमूलस्मृताविवतोविकाणा
लिंगाभासज्ञन्यवेदमूलकत्वप्रमाकाभवतीतिसमवस्मूलोतरणंवेदमूलत्वकल्पयतिअथस्मृतिमि

तद्वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपिमहाजनपरिग्रहीतएवंचमावेदमूलनिवेधताऽर्थीतमहाजनपरिग्रहीतवे
दमूलत्वप्रसिद्धत्वाद्वा प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतीनत्वसिद्धिवद्वाएवंवेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिरपिअथथामहाजन
परिग्रहानादृवेदस्मृत्योरपिप्रामाण्यनाद्यापित्तिरनुपपन्नाद्यादिस्मृतेस्तत्वसिद्धौथसिद्धावाद्वाक्यलो
मादिनएवतत्समवाद्विचारकाणविघतिपत्तेश्चातत्वसिद्धौविगानेमहाजनाना मितिचेद्वा अर्थेपिमू
लोतरंसमवंविघतिपत्तेश्चविगानेसमवतेषांअतएवस्मृतीनांन्यायमूलत्वेसंभवतिवेदमूलत्वप्रसिद्धाव
पिनवेदमूलत्वंनचवेदमूलेयमितिशंक्वास्मृतेर्महाजनपरिग्रहात्तन्मूलत्वंवेदमूलेयमितिप्रथमशा

तुमशक्यत्वात्। शक्यत्वेवाकिमनुमानेनवेदमूलत्वेनप्रकारेणमहाजनपरिग्रहः अविगीतः सर्वा स्मृतित्वेन
पूर्वंमहाजनपरिग्रहेणतत्तुल्यानांपरिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः। एवंहोलकाद्यावारपिवेदलिंगेनैवकर्तव्य
ताज्ञानोपपत्तेः किंवेदेनतदर्थस्यलिंगादेवोपपत्तेः अविगीतलौकिकविषयकसिष्टाचारस्यवेदमूलत्वदर्शी ५२ ५२
नाद्वेदानुमानेनाविगीतसिष्टाचारत्वेनभोजनाद्यादाविपवेदमूलःस्यात्। वेदविनापितत्कर्तव्यताधीसंभवा
न्नतदर्थंवेदइतिचेन्नहीपित्वत्यंआवारकर्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणांकर्तव्यतानुमानमूलकत्वा
नोपपत्तेरनवस्थानवपूर्वानुमानमाश्रित्यतत्रप्रमाणमूलकत्वोपपत्तेः। साध्यासिद्धत्वधर्म

तासत्वेनतेषांचतत्रप्रमाणत्वात्। नापीतरप्रमाण्याधीनंसर्वस्यप्रामाण्यमितिनिरपेक्षत्वंप्रत्यक्षादेरपि
तथात्वापत्तेः एतेनविवादपदमाचारोनिरपेक्षप्रमाणमूलकः अविगीतमहाजनाचारत्वात्। प्रत्यक्षवेदमू
लाचारवदितिनिरस्तं। अनुमानस्यनिरपेक्षप्रमाणत्वात्। प्रमाणमूलत्वेनैवहेतोरुपपत्तेः निरपेक्षत्वस्य
गोरवेणाप्रयोजकत्वाच्च। नचसापेक्षत्वेनप्रमाणतायाप्यसिद्धत्वात्। अन्यथाप्रमाणेनिरपेक्षस्यवैयर्थ्या
च्चानवाचारवेदमूलत्वप्रसिद्धेस्तदनुमानस्यासिद्धैर्थ्यमितिचेन्नाद्यथोपपत्तेश्चानवेदमूलत्वेमहाजनप
रिग्रहोनतथानहिवेदमूलोयमितिहेत्वाभासानांतत्परिग्रहःवेदमूलत्वस्यप्रथमंज्ञातुमशक्यत्वात्। अशक्य

वेवकिमनुमानेननचवेदमूलत्वेनमहाजनपरिग्रहोनोयमाचारश्रुतिज्ञात्वातत्रमहाजनपरिग्रहःगौरवादितिचेच्चापूर्वमहाजनपरिग्रहादेवोत्तरेषांपरिग्रहानुमानोपपत्तेः।ताहङ्मास्मृत्याचार्य्योवेदमूलत्वेन
थापूर्ववेदसिद्धिरितिचेन्न।नासंभवन्मूलांतरत्वेप्यापत्तेश्च।अथथालोभमूलत्वंस्मृतेस्तत्यसंगः।अ
स्तुवास्मृत्याचारयोरनादित्वेनवाचारस्मृतिःस्मृतेरप्याचारइत्यंधपरंपरामूलभूतप्रमाणमावादितिवाच्यं ५२
।स्मृत्याचारयोरुभयोरपिप्रमाणत्वात्।अथथानतत्तोवेदानुमानमपीतिउच्यते।फलयेदूर्ध्वस्मृत्याचर्यो
रुच्छेदात्तसर्गादौनित्यसर्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वंस्मृत्याचार्ययोः।अथथामूलाभावेनांधपरंपराप्रसंगः

नचमन्वादीनामतींद्रियार्थदर्शित्वंतदुपन्यस्तश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात्तापूर्वपूर्वसिद्धसर्वज्ञादयमूलएवइति
चेत्।नप्रमाणाभावात्।स्मृत्याचार्ययोःप्रमाणमूलत्वमेवतत्कल्पकमितिचेन्न।अनिसर्गसिद्धाप्रमाण्यकल्पनेगौरवमित्यकल्पेवनित्यसर्वज्ञत्वकल्पनालघवस्मृतयएवतत्प्रणीताःतासांस्वाश्रिकर्तृकत्वेनस्मृ
तीवाधात्।स्मृताचेवस्मृतीनांवेदमूलत्वस्मरणाच्चएवंचस्मृत्याचार्य्योमहाजनपरिग्रहोवेदमूलत्व
साधकमपिभगवत्प्रमाणंअतएवप्रतिमन्वंतरंवेदाकृतिरग्राविधीयतइत्यागमोपिएवंचपूर्वपूर्वत्व
त्तवेदमूलावेवस्मृत्याचारोःयेचकालकर्मेणासुरारोप्यलक्ष्यायहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीय

माणत्वात्तदर्थयत्नविशेषेणशास्त्रोच्छेदादस्मृत्यादावाराध्यामेवकर्तृंश्चतामधिगत्यप्रवृत्तिःनत्वेवंस्मृति
रूक्तवेदमूलामंगलाद्यावारकत्वेऽप्यस्मदादेरेवभवतिघटलिख्यादिमंप्रदायवादितिचेत्तन्दृष्ट्यापारब्धस्य
क्या२ त्यत्तद्दार्ढ्यायुक्तत्वेनमंगलमाचरेदित्यादिवाक्येबलाद्यवेनकल्पनाद्दनवमंगलादिप्रदर्शनक्रियहार्थ ५३
मावारश्रावणरूपकृतिवाक्यंस्वर्गादिप्रदवेदवाक्यार्थान्नउपपद्यते।अतएवयत्रवेदमाचारःपरिज्ञकाणांतत्रवेदत्वंनेश्वरप्रणीतत्वेनदृष्ट्यक्रियहाणार्थंतद्वचनेयमिचारात्।किंतुतादृग्
चारस्यवेदमूलत्वनियमादितिन्यायेनतत्प्रलयेमत्येचमेतन्मूलमएवउनाप्तिप्रमाणाभावादितिचेत्तन्न।

कालकपालान्याहृत्तिर्घटध्वंसाभावःकार्यद्रव्यानाधारःकार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिर्वाऽभाव
त्वाद्दाकाशादित्यन्योन्याभाववदितिवृत्तिप्रलयसाधनात्।एवमेवघटध्वंसेपक्षीकृत्यागामिप्रलयसाधनेनयद्वाघटःका
र्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगीकार्यत्वात्।गादवत्।यद्वा।कार्यद्रव्यत्वंकार्यद्रव्यानधिक
रणकार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वाच्छद्रव्यवत्।यद्वा।एककालीनावयवसंयोगपूर्वदेशवृत्तिप्रध्वंसप्रतियोगिनःसमवायिकारणत्वात्।आरंभकत्वात्।नष्टपवनारंभकपरमाणुवत्।सर्वत्रपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेसाध्यप्रतीयतइ
तिएककालेसूत्रयतालक्षयते।नवपवनपरमाणूनामपिपक्षत्वेनांशतःसिद्धसाधनंपक्षधर्मतावलत्वंसाध्यप्रती

तेः। अभेदानुमानवच्च पक्षत्वदृष्टांतत्वयोर्विरोधः। यथा परमाणवः कार्यद्रव्यानधिकरणद्वित्वकार्यवंतः नित्यत्वात्
यत्वादाकाशवत्। द्व्यणुकसंतानोयंद्व्यणुकसंतानानधिकरणद्वित्वध्वंसप्रतियोगी। कार्यत्वात्घटवत्। यद्
द्वाणुकतत्कर्मेति रिक्तानिकर्मणिएतत्प्रतिबंधकप्रतिबध्यानिकर्मत्वादेवकर्मवत्। नचानवस्थादिचारशंकासंवे
गमेवंरूपत्वात्। अनेवंभावेवस्तुभावप्रयुक्तत्वात्। अथथानियमेपिनियमांतरापेक्षायामनवस्थितेः। आगमोयथा
मर्थंसंवदतीतिकृतंप्रसक्तानुप्रसक्त्याविचारहलत्वंवेदत्यप्रवर्तकज्ञानंजनकत्वेनभवतीतिप्रवर्तकज्ञानंति ५४
रुध्यते। तत्राभिधासंकल्पापूर्वभावनाज्ञानंनप्रवर्तकंतस्मिन्सत्यपप्रवृत्तेरसत्यपिप्रवृत्तेश्च। कार्यत्वज्ञानं

प्रवर्तकमितिचेत्तथाहि। ज्ञानत्वंहेतोर्जन्यत्वंचिकीर्षातिरिक्तंनकर्तव्यमस्ति। तत्सत्वेकृतिविलंबोहेत्व
तरभावात्। चिकीर्षाचेकृतिसाध्यत्वप्रकारिकाकृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा। पाकंकृत्यासाधयामीतितद्
उभयत्वात्। साचस्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या। इच्छायाःस्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्। अतएवस्वकृतिसाध्ये
पाकेप्रवर्तितोनविद्वान्साधनताज्ञानसाध्यास्वकृत्यसाध्यविकीर्षापत्तेः। स्वकृत्यसाध्यताज्ञानंप्रतिबंधक
मितिचेत्। नतद्भावकारणद्वेगौरवात्। अथाभावउभयमिचकृतिसाध्यताधीरभिधेत्यतोनलाघवात्

इतिचेत्न॰ यत्रेश्वरः स्तुमानादेर्वात्मा तत्रलाघवावतारात् इच्छायाः स्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमेनेक्ष
तिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानेविघटयतएवज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वाच्च। द्यभिज्ञानघटनघारा- वि२
नुमितिप्रतिबंधकानेकांतिकज्ञानवत्। अथयत्नकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्वनिःफलत्वज्ञान
५५ प्रतिबंधकक्रियाज्ञानमेवप्रवर्तकंकल्प्यतांनस्मनोधात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वाच्चाद्यवाच्यकृतावि च्छाविकी ५५
र्षीसाचदृष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादितिचेन्न॰ वक्ष्यमाणसाधयामीतिवत्कृत्यसाधयामीतीच्छायाः कृति
रूपंमनुष्यमानायाःसन्नतावाच्यत्वेनगौरवेणवप्रत्ययाच्चाभ्रशक्यत्वात् किंचपाकंचिकीर्षतीत्यत्रप्राधान्ये

कं२

नपाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयतेनचतत्कृतेःधातोश्चसत्यत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारकबोधेचिकी
र्षतिनिर्देशतयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात्। इष्टसाधनत्वज्ञानेनेष्टाविवकृताविच्छाभेःवेपिकृतीच्छानप्र
वर्त्तिकाकिंतुकृतिसाध्यैवेत्येवंघटंजानातिविकीर्षतिकरोतिइतिसनविकीर्षाकृतीनामेकविषयत्वानुभवा
च्च। अथयदिकृत्यासाधयिषतमिच्छासातदाविकीर्षितस्यपाकस्याद्यतः सिद्धोसानाप्रगछेत्। नह्युपायविशे
षसाध्यत्वेनेच्छोपायांतराधीनफलंलाभेननिवार्यते। धनत्यागेनधनलाभेपिप्रतिग्रहेणतल्लिप्सायाश्चनिवृत्तेरि
तिचेत्न॰ स्वविषयसिद्धत्वस्यफलेच्छाविच्छेदस्यचोपापेच्छाविरोधित्वात्। अस्मिंश्चतत्रपाकौदनयोःसिद्धत्वं।

अथौदने इच्छायांपाक विकीर्षा भवत्येव। परंतु तासिद्धत्वात्कृतावेवेच्छानविच्छिद्येतयदिकृति विषयसिद्धत्वफ
लेच्छाविच्छेदेनविरोधिनोऽप्रीत्याधनलाभेचतदधिकबलेच्छानविच्छिद्यतेतस्यासिद्धत्वात्। तत्फलेच्छाया अ
सत्वात्साधनमात्रार्थिनश्चप्रीत्याधनलाभेप्रतियत्नेणतत्रिष्पानास्येवाधनमात्रत्वसिद्धत्वात्। किंचिद्विशेषत्वेसि
द्धेवह्निसामान्येच्छाविच्छेदः। अथासकलस्यविषयसिद्धेरसंभवेनतद्विच्छेदोनस्यादेवावस्तुतस्तुक्रियाचुक्रूलाछा
तिरिष्टसाधनत्वज्ञानेक्रियायाःकृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वंचमातंक्रियाद्वारेवकृतेरिष्टसाधनत्वादितितदर्थं वा
त्। कृतावेवकृतिसाध्यत्वेनक्रियायामपिमेवेच्छेतिविकीर्षायांकृतिसाध्यत्वप्रकारेणैवप्रत्यं। अतःकृतिसमानवि

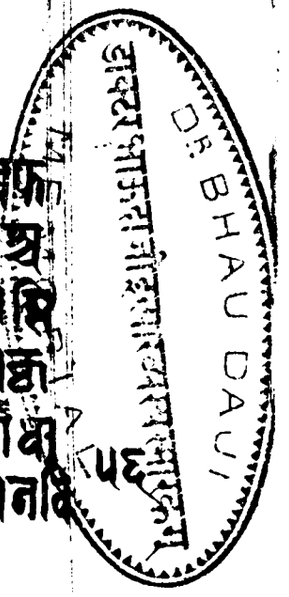

षयविकीर्षात्वेनविकीर्षायाःकृतिकारणत्वंनतुकृतीच्छात्वेनभिन्नविषयतयागौरवात्तथापियेनरूपेणयत्रेष्ट
साधनत्वंतेनप्रकारेणतत्रेच्छायास्वकेदारदृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वान्नयेवेच्छातथाकृतिसाध्यत्वेनपाकस्येष्टसाधन
त्वमतःकृतेसाध्यत्वेनतत्रेच्छाभवतीतिकृतौकृतिविषयेवाविकीर्षायांनदृष्टीच्छाविलक्षणसामग्यंतरकल्पनमितिचे
न्नवेदंवयंकृतिसाध्यत्वेनपाकस्योदनसाधनतायात्। नचेवंगौरवात्। किंतुपाकत्वेन०सतुकृतिविनानेत्य
त्यंतंतत्रवक्तिनासाधयामीतिवत्कृत्यासाधयामीतीच्छाऽदृष्टसाधनताज्ञानादेवेतिचेत्। तर्हितत्रवक्तिसाध्यताज्ञा
नवदत्रापिकृतिसाध्यत्वज्ञानंकारणमावश्यकं। कृतौचानुभवसिद्धंविकीर्षाधीनत्वंविशेषः। तेनप्राणपंचकसंचा

रिजीवनयोनिवृत्तिसाध्येनप्रवृत्तिः।अथयावृत्तिसाध्येष्टसाधनतापक्षेपितत्रप्रवर्तेत।ननुविकीर्षाधीनत्वेप्युपलक्षणमात्रगतानतिप्रसक्तेधर्म्मभावात्कृतिसामान्यातिप्रसंगात्तत्कृतिविशेषाउपलक्ष्याः।तथाचतद्
ननुगमात्प्रवृत्त्यनुगमः।विशेषणत्वेविकीर्षायाधर्म्मतोवि[illegible]ज्ञानस्यकारणत्वेगौरवंप्रमाणमा
वश्यकिंचविकीर्षासाध्यावस्थायाःकृतेःसिद्धावस्थसाधनत्वविशेषेणकृतिसाध्यतापाकादौनज्ञायेतेतिचेत्न।अस्तिहिकृतिविशेषोमानसप्रत्यक्षसिद्धोजीवनयोनिप्रयत्नथाप्रवृत्तेःविकीर्षोपलक्ष्यःयत्रविकीर्षाकारणत्वयहुःसवतवज्ञानिरूपोमनसत्वेनुगतकारणोपाधिरूपःएवंचविकीर्षाधीनत्वेनानुगतेनकृतिविशेषाणांस

पलक्ष्याणामनुगतत्वमपियथागोत्वेनतटस्थेनोपलक्षितानहिथादित्याद्यनाधानकर्म्मध्वंसिविशेषाधेनुपदेनोद्यं
तेनतुगोत्वमपितथाविकीर्षाप्रि।एवंजीवनयोनियत्नथाप्रवृत्तेकृतिविशेषाणांकृतित्वेनज्ञानंकारणमितिनाननुगमः।ननुकृतिसाध्येनकृतिर्विशेषणंअप्रसक्तत्वात्सत्वेवाकृतौसत्यांज्ञानंज्ञानेचकृतिरित्यन्योन्याश्रयः।नोपलक्षणंअतिप्रसंगादितिचेत्।नकृतिर्हिज्ञानेविषयतयाविशेषणमेवंसाध्येचपरिचायकतयोपलक्षणंअथयेष्टसाधनेष्टंनविशेषणमसत्वात्।नोपलक्षणंअतिप्रसंगात्।[illegible]ज्ञानादौवाकारणतिर्थेधमसुभोजनादिक्रियासाध्येनतत्कृतिसाध्योअविकीर्षितत्वात्।कृतेःस्वध्वंसासाक्षात्कारातिरिक्तेविकीर्षाविषयतायाश्चनकत्वात्।नहि

नचैवंभोजनादिनांतरीयकप्रवृत्तिःस्यात्तत्रभोजनादि
विकीर्षाधीनभोजनादिकृतिसाध्यत्वात्।पक्षा२

भोजनविकीर्षाधीनक्रियात्वाद्गमनेसाध्यतइतिकेचित्तन्न॰गुरुतरभारोल्लोलमेक्रियमाणेश्रमात्पङ्गनस्यनिगडनिश्चल
देहस्यवाक्रियोत्पत्तेरनुल्लोलनचलनक्रियानुत्पादेपिश्रमानुभवात्तत्क्रियोत्पत्तेरेवकारणत्वात्।नतुतज्जन्यक्रियायाः।सु
विश्रमितवारावन्नहिसुविक्रीर्षातिकारणंविकीर्षाविषयः।उपायविकीर्षाजन्याहिक्रियातिर्मन्दसुखविकीर्षाजन्या।वि
कीर्षाजन्यक्रियासाध्यत्वेनश्रमेद्वेषोनियतात्पतनुत्पत्तेरित्यपरे।तन्न॰अनुवधायेष्टसाधनत्वेनविकीर्षाज
न्यक्रियासाध्यत्वात्तद्देषस्ययत्नाजनकत्वात्।द्वेषसिद्धिसुप्तानुद्वेष्मीत्यनुभवबलात्।यत्नुश्रमःक्रियात्वेनक्रियासाध्यो
नविकीर्षाधीनक्रियात्वेनयद्यविकीर्षितेपिश्रमेविकीर्षाधीनक्रियात्वेनकारणतास्यात्तदाविकीर्षितमेवभोजनं

क्रियासाध्यतेनाविकीर्षितगमनादीतिनस्यात्।श्रमवज्जमनेपितज्जन्यत्वप्रसंगात्।भोजनादिश्चविकीर्षाधीनक्रियाविशे
षात्।सहिक्रियामात्रंसाध्यमिवरतिःजीवनयोनिक्रियेसदनुत्पादात्।यदाश्रमोनभोजनक्रियासाध्यः किंतुतन्निरंतरो
त्पन्नाजीवनयोनियत्नादेवेति।तन्न॰नहिक्रियात्वेनश्रमजनकत्वेनापिक्रियत्वंतदाहेवश्रमोत्पत्तिः।जीवनयानियत्ने
सत्यपिभारेवहनादिकमकुर्वतस्तादृशश्रमानुभवेनतत्रश्रमाजनकत्वात्।तस्माद्भोजनादिवद्धर्मविशेषाणामपि
भोजनादिक्रियासाध्यत्वमनुमानिकत्वात्।सुप्तस्यस्वेदाद्यनुमितःश्रमस्यहेतुकइतिचेत्तान॰स्वेदादेःश्रमसाध्य
हेतुकत्वात्।अथथाजागरेपितदनुवृत्तोश्रमानुवृत्तिप्रसंगादिति।मैवं।इच्छाधीनत्वस्यक्रियाविशेषणात्तत्रश्र

मश्चेति यमतोऽयेच्छाधीनक्रतिसाध्यःअमेऽसुखत्वेनेच्छाविरहेतावत्अतएवायेच्छाजन्यक्रतिसाध्यत्वेनअप्रयोजकत्वमुच्यते।विकीर्षाधीनत्वंतुनक्रतौविशेषणंगौरवात्।अथेतुक्रतिर्गतधर्मोतरमेवोद्देश्यत्वंतद्विशिष्टक्रतिसाध्यश्चनअप्रसिद्धः।अविकीर्षितत्वात्।किंतुक्रतिसामान्यसाध्यः।नएवंकृष्टकर्मेत्यनुभवोलोकानांएवंविकीर्षायांमेमेक्रतिसाध्यत्वंप्रयोजकंतवतुक्रतिसाध्यत्वेसतिदृष्टसाधनत्वंसुखत्वंदुःखाभावत्वंवेतिचतुष्टयंदृच्छाप्रयोजकंस्यात्मनसुखत्वंदुःखाभावत्वंचद्वयंदृष्टिसाध्येसुखेहीच्छादृष्टिमपिविषयीकरोतिनत्विष्टसाधनत्वेन॥ ५९
नत्वेच्छासाधनत्वंयेच्छाविरोधित्वात्।तवतुत्रयंविषमक्षणेतुक्रतिसाध्यत्वेपिबलवदनिष्टसाधनत्वेनविकीर्षा

नास्तीतिक्रतौविकीर्षाजन्यत्वंविशेषणमितिकश्चित्।तन्नेच्छा।एवंहिविषमक्षणंक्रतिसाध्यमेवनस्यात्।जीवनयोनिक्रतेःतत्याउत्पत्तेरितिन्यर्थंक्रियेषणीयादेतत्।दृष्टसाधनत्वंत्रसादिविषमक्षणेचेत्यवदनेवविकीर्षाजन्यक्रतिसाध्यत्वमस्तिज्ञानपदमुक्त्वाकार्यत्वंयत्तथाचज्ञातवायोपितत्रकार्यत्वज्ञानात्प्रवर्त्ततेतत्थाहसोपिभोजनेऽस्ति।नन्वनिसाध्यतानुभवसिद्धाअत्यंतेष्टसाधनतास्मरणेविषमक्षणेपिप्रवर्त्तेतनचेष्टसाधनताज्ञानंवेदोवानुभवकमस्तीतिचेत्।नाक्लृप्तः।तत्रक्रतिसाध्यत्वेसतिलिंगांतरेणसाक्षेनवातदनुभवसंभवात्।लिंगाभासाच्छब्दाभासाद्वाःप्रवृत्तिप्रसंगाच्चसेहायहवादिनस्यवतदनुभवाभावात्सैवा।अविशेषणवन्नाप्रतिसंधानजन्यंकार्यं

ताज्ञानं प्रवर्त्तकं। तथाहि। कार्य्यपुरुषविशेषणैकामना। ततः कार्येष्टसाधनताज्ञानेन यागपाकादेः कार्यताज्ञान
नित्येचकालशौचादिश्च विशेषणं। तथा चेतत्संध्यायामहंकृतिसाध्यसंध्यावंदनैः संध्यासमयेशौचादिमत्त्वात्सर्व
संध्यायामहमिवेतिकार्यताज्ञानेशौचादिश्च विशेषणज्ञानजन्यं। तदुक्तं। सकार्य्यविशेषः पुरुषविशेषणावगतः
प्रवृत्तिहेतुरितिसंज्ञातवाधत्यविषमक्षणीवेत्यवदनेचभ्रमदशाया मिवनेष्टसाधनताज्ञानमस्त्रियेनतज्जन्यका ६०
र्य्यताज्ञानात्यवर्त्तत इत्यत्रेष्टसाधनताज्ञानाभावान्नतथा बोधः। अथेत्वामनोज्ञीवित्व ६०
प्रतिसंधानजन्यंश्रमेकृतिसाध्यताज्ञानंसंभवतीतिज्ञीवनंयतिरिक्तत्वंस्वविशेषणेविशेषणमिति। तन्न। श्रमेकृ

धीनकृतिसाध्यत्वासंभवात्। इष्टसाधनतालिंगकंकार्य्यताज्ञानंप्रवर्त्तकमित्यपरेतन्न। नित्येतदसंभवात्। नचविध
मक्षणत्वादेरिष्टसाधनत्वमेवकृतिसाध्यताज्ञानेविषयतयाविशेषणमस्तु। स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वं
पर्य्याप्तेर्यालघुत्वात्। किंचो पायविषयाविकीर्षाइष्टसाधनताज्ञानसाध्योपायेच्छात्वात्इष्टीच्छावत्। भोग
विकीर्षायांतदसंभवात्। अप्रयोजकंइष्टसाधनत्वमितिचेत्। न। नवापिस्वविशेषणजन्यत्वासंभवेनतत्र
त्याप्रयोजकत्वात्। कृतिहेतुविकीर्षायांतत्प्रयोजकंनत्वभोगविकीर्षातथोपायविकीर्षातएवकृतिसं
भवादितितुल्यमिति। मैवं। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्रज्ञातुशक्यत्वात्। अभिप्रायस्त्वहिसाध्य

त्वं सिद्धतावस्थायां तदभावात्। सिद्धतादशायां च साधनत्वे असिद्धावस्थावतः कार्योत्पत्तेः। तथा च पाकादेरपि
द्रव्यसिद्धत्वज्ञाने साध्यद्रव्यसाधनत्वयहः। नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते। नच स्वरूपगतता साध्य
त्वसाधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं। यदि हि स्वरूपनिबंधनतयैव तदा तत्स्वरूपमेव सिद्धं स्यात्।
भिन्ननिरूपितत्वेपितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वे नवगम्येते ज्ञानात्। तस्मात्समयभेदोपाधिकएवतत्र सम्बं
धः पाके। इदानीं साध्यत्वमये साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्। इदानीमग्निमदर्थयोर्नानात्वादनुगमेऽप्य
स्ययहात्तज्ज्ञानेन तथाप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। गौरवाच्च। नचैवं तितः सिद्धमिष्टसाधनमिति ज्ञानाद्वि

कीर्षानहि सिद्धं कथञ्चित्कीर्षितोऽतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च नचैवं साध्यत्वेन पाकादेरि
ष्टसाधनत्वात्साधनत्वमपि साध्यं नहि कृतिसाध्यत्वेन पाकयोरनसाधनतेत्युक्तं। तस्मात्कृतक्रियमाणविल
क्षणं कृत्यनंतरमविषयारूढं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षाप्रयोजकतादशावच्छेदकं साधनत्वविशेष्यकं किंचसा
धनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात्साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि नहि कथञ्चित्सिद्धमिच्छतीत्युक्तं। एतेनेष्टसाधनता
ज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेनास्तमिति निरस्तं। कथं तर्हि चैत्रोऽसुंदरेष्टसाधनविच्छया तत्साध्ये

[illegible] ज्ञानादि[illegible] [illegible]त्येतद्व्यवच्छेदावच्छेदनेच्छाप्रयोजकमङ्गतदुद्देश्यत्वेऽपुरुषार्थपदवेदनी
यधर्म्मीतरमात्रे॰ अनुज्ञातकार्य्यत्वा[illegible]तत्कारणनिष्पाद्यत्वानवच्छेदकसाधनत्वाद्दृष्टसुखवत्तत्साधनत्वो
द्देश्यकेष्टप्रयोजकेच्छाविरहेऽपि तथाहीतिकर्त्तव्यतासङ्ग्रहानवस्थानियमस्य शिरोवेदनासम
वाद्यवच्छेदकत्वेन [illegible]पेक्षामात्राधिकरण्यासम्भवात्प्रयत्नादिसाधारण्यादिति। तन्न॰ तदज्ञा
नेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः। तादृशसुखविज्ञानेऽधर्म्मीतरज्ञानं विनाऽनिच्छातथात्वेऽनुभवप्रयोजनत्वहान्याप
त्तेः। तस्मेदृशसुखवदुद्देश्यतयेच्छा वाच्या। किञ्चानुभवधर्म्मकत्वेनापि कारणेऽननुगमात्। ६२

इच्छाकारणेऽननुगतत्वात्। किन्तु तद्वर्गमात्रं। तर्हि सुखादिज्ञानेतत्स्वरूपमदृष्टे इच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्। न॰ यथा
ह्यदृष्टत्वेसुखज्ञानादिदृष्टत्वं ह्यतिरिक्तमणिमन्त्रौषधज्ञानतथेच्छे वक्ष्यते। इच्छितसाध्यत्वेचेच्छातो
मत्यामग्निसन्नणे स्वरूपेनेच्छाविनोऽनेनसाधारणेनैतत्तदिच्छितसाध्यत्वंचनेच्छातः पूर्वं ननुच्छातो नष्टायामपि
धर्म्मीतकार्य्ये तथाचेच्छकार्य्येऽदृष्टेकारणेनोदयः स्यात्क्षणिकत्वेनक्रियाजन्यत्वादिति चेत्न॰ यदृच्छिकार्थ
साधनत्वंतत्कार्य्यतावच्छेदकप्रयोजकत्वान्नतत्कार्य्यतावच्छेदकविशिष्टेच्छकार्य्यसाधनतेतिन्यायात्। ननुपाकादौ इच्छति
साध्यताज्ञानंनपत्यक्षेणेच्छत्यनंतरंपाकेसतिइच्छतिसाध्यताज्ञानंतस्मिन्सतिवेच्छतिरित्यन्वयोन्यायात्। इच्छति

साध्यतोत्तीर्णेचपाकेविकीर्षाकृत्योरसंभवाच्चेतिचेन्न।पाकोत्तरकृतिसाध्यःपाककृतिंविनाःसदेसतिसदिष्टसाध
नत्वात्।देवाद्यनधीनत्वेसतिसदिष्टसाधनत्वाद्यामभोजनवदित्यनुमानात्पाककृतिसाध्यताज्ञानं।अन्यथदिष्ट
साधनंयत्पाककृतिंविनायदानसिध्यतितत्तदापाककृतिसाध्यमितिव्याप्तेः।असिद्ध्येष्टसाधनत्वाभावात्।बलव
दनिष्टजनकत्वंचलिंगविशेषणं।तेनमधुविषसंपृक्तान्नभोजनेनव्यभिचारः।अतीतपाकेकृतिसाध्यतोत्ती
र्णेचनव्यभिचारः।सामाथतस्तव्यापिकृतिसाध्यत्वात्।अतीतदशायांवातीव्रेणेष्टसाधनत्वाभा ६३
वात्।अतएवनिदाघदहनदेहोवर्षतिवारिदेतोयदाहोयलाभसंभावनायांवातीव्रेणभोजनेनप्रवर्त्तते।इष्टसंतापजा

तिसाधनत्वतोयसंबंधव्यवच्छेदंविनापिसिद्धिप्रतिसंधानेलिंगाभावेनपाककृतिसाध्यताज्ञानाभावात्।य
चमत्कृतिविनासनसंभवतीतिप्रतिसंधत्तेतदापवर्त्ततोयत्यसंतापजातिसाध्यमिष्टंसमरोवगाहनत्वेष्टसा
धनत्वमेवप्रतिसंधत्ते।उपस्थितदृष्टितोपितत्संभवादितिकश्चित्।तन्न।तोयसंबंधत्वेनसंतापजातिसाधन
त्वंतत्यचसमरोवगाहनेपिसत्वात्।अथथादृष्टिरपितत्साधनंनत्यात्समरोवगाहनादेवतत्सिद्धेः।कार्यसाध
नत्वंचकृतिसाध्यत्वेनलिंगं।पाकात्प्रवरोदनादावपिप्रवृत्तेःपूर्वंकृतिसाध्यताज्ञानेहेत्वभावात्।नच्चे
वंलिंगाज्ञानमेवहेतुरस्तुपाकस्थोदावप्रकृतत्वाच्चानवलाच्चदात्कृतिसाध्यताज्ञानंतथाकृतिसाध्यत्वाच्च

मितौ तदा मानाभावेनप्रमाणपञ्चकानित्य भावात् इष्टसिद्धयाभाव इति चेन्न लिं
गज्ञानेऽनुमितिपाक्षत्वाप्रकाशेतरकारकविकीर्षायोतया हेतुत्वात् अ[illegible]वलिंगज्ञानमपिनप्रवर्त
केनन्वपाकादिरूपतः क्रियमाणोचानपक्षः तथाकृतिसाध्य[illegible]धनाभावाना[illegible]थनागत[illegible]विधत्याके
मानाभावेनाश्रयासिद्धेः पाकत्वेनविधेयसिद्धिसाध्यत्वाद्गोवदितिमानमितिचेन्न मानाभावेन
गोवेपितस्याऽसिद्धेः पाकमात्रंपक्षइतिचेन्न मात्रार्थेयदिपाकत्वंतदाबाधोलिंगासिद्धिश्चसर्व
पाकपरःचेवतदसिद्धभागेबाधःअनागतभागेचाश्रयासिद्धिःवर्त्तमानदुग्धासीनःपाकःपक्षःपाकसम

थैवकृतिसाध्यत्वेनबाधितमित्यपिनसिद्धस्यपक्षत्वेनासिद्धस्येत्यनुमितेःसिद्धविषयत्वेबाधात्। सिद्धविषय
त्वेचासिद्धविषयेच्छाप्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वात्। कृतक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यत्वज्ञानाद्वासिद्धवि
षयाविकीर्षाकृतिश्चोत्पद्यतेऽनन्यगतिकत्वेनतथाकारणस्वभावकल्पनादितिचेत्तर्हियादृशंकृ
तिसाध्यंविकीर्षायाप्रकारस्तादृशंज्ञानेनास्तीतिश्रद्धयप्रकारज्ञानादेवविकीर्षोत्पत्तौतथाचलिंगज्ञानमे
वप्रवृत्तिहेतुरस्तुकिमाश्रयसिद्धतेपाकेकृतिसाध्यत्वासंसर्गायहाप्रवृत्तिःसचासंसर्गोयदृ
ष्टसाधनतायहादितितन्नास्तुतपाकत्वस्यसिद्धत्वेनकार्यत्वासंसर्गोयहेबाधात्। स्तुतपाकत्वस्यसिद्धत्वे

ग्यतरत्वविवक्षातहिंसितपाकस्यसिद्धत्वग्रहेऽदनार्थीयाकेनप्रवर्त्तेत।सिद्धोदनोपियाकेतरोपिभोजनेप्रवर्त्तेत्।तत्रयाकादौसिद्धत्वग्रहात्तद१

तदानींसंसर्गायहऽतिवेत्तुल्या।अपिचस्मृतपाकेकार्थित्वासंसर्गिग्रहाविद्यमानासंसर्गीग्रहाविसंवादिनी
प्रवृत्तिःस्यात्।किंचैवंसिद्धपाकज्ञानाद्भोक्तेसिद्धेपाकेऽच्छाप्रवृत्तीस्यातामिति।अत्रब्रूमः।पाकेक्तिसाध्य
त्वंसिध्यतिसिद्धेबाधादनागतंपाकमादायसिध्यति।पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येसाध्यमानस्यलिंगे
नसिध्यतीत्यनुमानेक्लृप्तत्वात्।यथाप्रसिद्धवह्निर्बाधेपिवह्निमाचंनबाधितमित्यप्रसिद्धोपिवह्निःसि
ध्यतितथाप्रसिद्धपाकेक्तिसाध्यत्वंबाधेपिपाकमाचंनबाधितमित्यप्रसिद्धंपाकमादायतत्सिध्यतिअ
प्रसिद्धयोःपक्षसाध्ययोःसिद्धावविशेषात्।तस्मादसिद्धस्यक्वचित्सिद्धेसिद्धस्यक्वचित्।अप्रसिद्धस्य

विषयत्वनिरासेनसुखादिज्ञानात्फलेपिनेक्षेतिनदृष्टादावदृष्टसाधनतापिनदृष्टादिसाध्येष्टज्ञानात्दृष्टादाविक्षाऽदृष्टाद्याःसिद्धासिद्धाः३

वासिद्धेसिद्धिर्नानुमानिधाअथयाक्तिसाध्येष्टसाधनतापक्षेपिपाकोक्तिसाध्यत्वेकथमवगच्छते।किं
चतत्रापीष्टसाधनताज्ञानात्कथंदृष्टादाविच्छासिद्धयेच्छाविरोधित्वात्।अनागतयज्ञानुमज्ञाकथंत्वात्।अ
तएवसिद्धासिद्धेदृष्टादितत्फलविषयत्वविकल्पयामात्।अथसामान्यलक्षणयाप्रत्यासत्त्यादृष्टादि
त्वेनसुखादित्वेनचसिद्धासिद्धदृष्टादितत्फलविषयकज्ञानमुत्पन्नं।तेनसिद्धंविरोधिनंत्यक्त्वाऽसिद्धवि
षयेच्छोत्पद्यते।यद्विसामान्यलक्षणानास्तिरायेनरूपेणेष्टसाधनत्वंयद्रूपेणज्ञातेऽसिद्धेऽ
च्छोत्पद्यते।अथयद्यतिरेकाख्यांताद्दशज्ञानस्यताद्दशेच्छाजनकत्वावधारणात्।सुखेच्छायामर्थवसित्वे

नर्हि मम।पि पाकक्रियात्वावच्छेदेनेच्छुतिसाध्यत्वज्ञानादनागतेविकीर्षातज्ञानेमकलपाकविषयकेसन्निकृष्टपा
कविषयकंवेत्यग्रदेतत्।बालस्यथाम्याद्ययहेयाप्रवृत्तिर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात्स्व
नपानेकार्थमितिस्मरणात्।न्वापीष्टसाधनतास्मरणात्तत्रप्रवृत्तिनन्यगतिकत्वात्।नवजन्मान्तरेपर्यनु
योगः।जन्मधारायाश्चानादित्वात्।प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्तत्वाच्चनाधपरंपरा।क्षुत्तस्तुभुक्षकंदतयाबालो
ऽःखमनुभवन्विरोधितयासुखंस्मरतितताःसुखत्वज्ञानात्सुखप्रवृत्तिःकार्यत्वेसुखप्रवृत्तियोग्यत्वान्न
नुस्तनपानमिष्टसाधनमितिस्मरणेसुखाप्रवृत्तित्वेनबहिरंगत्वात्।सुखकार्यत्वंचस्तनपानधाराजन्मा

रानुभूतमितिकार्यत्वस्मरणेस्तनपानमपिविषयत्वेनस्तनपानेकार्यत्वज्ञानाच्चप्रवृत्तिः।इष्टसाधनताज्ञानदानी
मासाध्यभावात्।एवंवाद्यप्रवृत्तौकार्यत्वज्ञानंहेयोजकंस्तन्यामत्येपितदेवप्रवर्तकंस्तन्यत्वावच्छिन्नंवीनास्तन
मेदंकृतिसाध्यमितिज्ञानेनप्रवर्तकं।अनागतविषयेप्रत्यक्षानुमानयोरसंभवात्।किंतुयाहशाऽरुरुक्षोः
कृतिसाध्यंयदृष्टंताहशात्मनःप्रतिसंधायतत्रप्रवर्ततेतथाहि।अदृनकामस्यतत्साधनताज्ञानवतःते
ऽलाद्युपकरणवतःपाकःकृतिसाध्योऽहमपिताहगितिज्ञानात्पाकेप्रवर्ततेएवंवाद्यकृतेपाकेकृतिसाध्यत्व
ज्ञानंआत्मनःपाककृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानेचप्रवर्तकं।अथवापिप्रवृत्तिरेवनेत्येवनादि

तेव अतएवसंजातबाधश्चेत्यवंरूपेविषयज्ञानेचनप्रवर्त्तते।इष्टसाधनताज्ञानवतोहितक्रतिसाध्यं नचसंजा
नबाधस्तत्रेष्टसाधनताज्ञानवान्। एवंतत्प्राप्तीच्छावतोभोजनंक्रतिसाध्यंतत्रचतत्प्राप्तीच्छावत्कामात्मत्वेतीतिभोज
नेप्रवर्त्तते।अतीतस्वीनासुयाहशाख्येत्यादावविगीततत्क्रतौविशेषणमित्याजः।संजातबाधस्तुविषयस्तत्रेण
चैत्यवंरूपेचविगीतक्रतिसाध्यत्वेनेवजानातीत्यत्रनप्रवर्त्तते।इष्टेति विषयश्च सामाग्यतः कालासंभिन्नएवा
दिर्ज्ञायतेऽनुमानेनविशेषणज्ञानंतुविशेषदर्शनात्पाक्षिकं। चिकीर्षाचकालासंभिन्नविषयानन्तरभाविनंक्रत्यासाधयामीत्याका
रेति।अत्रोच्यते।विषयस्तत्रणादिद्यावर्त्तंकंक्रतिसाध्यत्वज्ञानेइष्टसाधनत्वंविषयतयावच्छेदकंलाघवात्तत्रैव वि

DR BHAU DAJI

शेषणवर्त्तीप्रतिसंधानजन्यत्वंगौरवात्।नचैवंसिद्धावस्थयोःकार्य्यत्वंकारणत्वयोर्विरोधः।निर्विशेषितयोरविरोधा
त्।तदासाध्यत्वंहितदासाधनत्वविरोधिनियमतस्तेनैवतस्यप्रतिक्षेपेणसहानवस्थाननियमात्तत्साधनत्वाच्चा
वातयोरप्रतिक्षेपात्।अन्यदासाधनत्वेऽपिसाधनत्वमस्त्येवसामग्याभावेविशेषाभावप्रसंगात्।एवंतदाअसि
द्धत्वंविशेषितनियमतस्तस्यप्रतिक्षेपात्। नतुसिद्धत्वमात्रंअन्यदापितत्रसिद्धत्वाभावप्रसंगात्। निर्विशेषितयोर्वि
रोधेसिद्धत्वयोश्चान्यतरस्यैवपाकोत्पत्त्यानुसमयमेवेष्टभंगः। नचतदासाध्यत्वेसतितस्येष्टसाधनत्वज्ञानंप्रवर्त्तको
ऽतएवाजपेयेनयजेतेत्यत्रयागस्यकरणावस्थायांसिद्धत्वेननवाजपेयत्वसाध्यता। एकदातयोर्विरोधाद्धितकर्म

नदा
दुर्लभत्वसि

नामधेयत्वं। नतु कारणत्वसिद्धत्वेन साध्यत्व विरोधः। योगस्वरूपेतयोः सत्त्वात्। अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादा
येकत्र प्रतीतिः स्यात्। नन्वत्रापि साध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादाय प्रतीतिरस्तितथा लिंगाभावादिवेत्यनु
साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधाद्योक्तत्वात्। एवं सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्सांवाभावरूपत्वेपि न विरोधः। एकधर्मिगतत्वे
नैवानसिद्धत्वात्। तस्मात्संयोगतदभावयोर्विषयेणप्रकारेणयोर्विरोधः तेनतयोरेकधर्मिगतत्वेन प्रतीयते
नतुरूपांतरेणेति। अपिचयदिसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधस्तदातवापीष्टसाधनत्वेनकार्थसाधनत्वेनवाकार्थत्व
नाउमीयेतहेत्वेसाध्ययोर्विरोधेनसामानाधिकरण्याभावेनव्याप्यसिद्धेः। पक्षेसाध्यसाधनयोरन्यतरासत्त्वेबाध

सिद्धोरन्यतरप्रसंगाच्चानवद्यमिदानींमत्कृतिसाध्यत्वंसाध्यं। अथेमदिष्टसाधनत्वंहेतुः। देवाद्यनवी
नत्वेसतिसामेमदिष्टसाधनंतदिदानींमत्कृतिसाध्यमितिव्याप्तेः। तथावसमयभेदमादायसाध्यसाध
नत्वयोरवगमइति। इदानीमग्रिमपदार्थयोर्भेदान्नात्वादनुगतरूपाभावेनव्याप्तेरयहात्याकदाग्रहेनाथवा
पितत्तत्समयांतर्भावेनसाध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतेरप्रतीतेर्वासमापीदानींकृतिसाध्यत्वंसंप्रतिपन्नेदृष्टसाधनताज्ञान
प्रवर्तकमस्तु। नचपाकेसाध्येष्टकत्वेनकृतिसाध्यत्वमनुमेयं। अग्निसावस्थावतोहिपाकादिष्टानुत्पत्तेः पाकस्यसि
द्धत्वमवगम्यतत्साध्यत्वमिष्ट्यावगतंयमसिद्धत्वंचावगम्यकृतिसाध्यत्वमितिसिद्धत्वमितिसिद्धत्वयोर्वि

योधो वा पिठरः अपि च विशेषणधीजन्यकार्यत्वज्ञानाभावात्सुखेकथं विकीर्षा नहि इच्छति साध्यताज्ञानमात्रात् संजातत्वाधस्य विषयस्य इच्छाजन्यगोचरा अथोपायविकीर्षा तत्कारणमिच्छाकारणसुखत्वज्ञानेच्छति साध्यत्वंयदा विषयस्य सदा सुखे विकीर्षा नोवेदिच्छामात्रहेतुमिति द्वयमेविकीर्षाहेतुरितिवेत्तर्हीच्छाहेतुज्ञानेयदाकृतिसाध्यत्वभासतेतदा विकीर्षानोवेदिच्छामात्रमित्येवसुखतदुपायेविकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्॥ सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् अतएवपाकस्येष्टसाधनताज्ञानेच्छति साध्यत्वेविषयऽतितत्रविकर्षानतदिष्टस्यापि

ज्ञानेतद्विषयत्वमितीच्छामात्रसुखेविकीर्षायामिच्छासाधनत्वज्ञानेच्छति साध्यता विषयकेविकीर्षाजनकत्वावधारणात्। अन्यथातत्रविकीर्षानुत्पत्तेः। वस्तुतस्तूपायेविकीर्षाऽनिष्टसाधनताज्ञानसाध्योपायेच्छात्वादृष्टीच्छावत्। नचभोगविकीर्षात्वेनविनापिस्वादित्वप्रयोजकत्वं उपायेच्छायास्तदत्वयतिरेकानुविधानात् अदृष्टेःस्वतः सुखरूपत्वेनेच्छानुत्पत्तेः। अनुगतोपायेच्छायामनुगतत्वप्रयोजकत्वसंभवतिवाधकंविनात्यागायोगाच्च। नचविकीर्षायेसतुपायेच्छात्वमिच्छात्ववानजन्यत्वेप्रयोजकंगौरवात्। सुखेच्छायातदभावाच्च एवंचोपायविकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञानंहेतुरितिप्रसंगवारणायेच्छति साध्यत्वंकृ

रकत्वनिर्वाहार्थंत्वदृष्टिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तुनतुतद्विशायतन्मात्रेलक्षकारणविना
कार्योत्पत्तेः। अतएवस्वप्नपानभक्षनादावपिउपायेच्छाकारणत्वेनदृष्टीतस्येष्टसाधनत्वज्ञानस्यापिक
ल्पनेदृष्टानुरोधित्वात्कल्पनायाः। ननुसाधनत्वमिच्छाविरोधितयसिद्धंधर्मत्वात्तादृश्यादोतत्साध्येष्टज्ञा
गाद्दिच्छेतिचेत्तन॰ निर्विशेषितयोः सिद्धंसिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात्। तदाऽसिद्धत्वंत
दासिद्धत्वंवनेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमितितथानज्ञायतएव। यत्तुतत्साध्येष्टज्ञानादृष्टयादाविच्छे
तितत्तुच्छं। असिद्धावस्थादृष्टयादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्यंतस्यसिद्धत्वमवगंतव्यंमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमि

तितन्नापिविरोधःएवादृष्टेसत्यामिष्टंतर्यविनानेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्यदृष्टिसिद्धत्वमादायदृष्टिनिरूपि
ष्टसाध्यकत्वयादृकत्वात्। किंचचिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यमंडलीकरणमित्यर्थंपतिपादकंमंडलीकुर्यादि
तिवाक्यंप्रमाणंस्याद्विषयाबाधात्। एतेननवीनमपास्तं। प्रत्यक्षेकृतिसाध्यत्वोदनकामनावत्वेष्टसाध
नताज्ञानानांज्ञानंतथात्मनोदनकामनावत्वेष्टसाधनताज्ञानस्यज्ञानेनप्रवृत्तिकारणंगौरवात्। किंत्व
नुमलंकृतिसाध्यत्वेसतिमदिष्टसाधनताज्ञानमेवलाघवात्। यथाचसाध्यत्वसाधनत्वयोर्नविरोधोऽनाग
तस्यपाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानंचतथोपपादितमेव। किंचपरकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापिस्वकृतिसाध्येष्टसा

धनताज्ञानात्मकल्पितलिप्साद्वेषयोर्वनेकामोज्ञेदात्संभोगाद्वेषप्रहाणेऽपि तदेव प्रवर्तकं। वस्तुतस्तु सिद्धविष
यकृतिसाध्यताज्ञानात्मकयत्नपाकेक्षत्यासाध्यतीच्छासिद्धेर्च्छाविरहात्। असिद्धस्याज्ञानात्। अथसि
द्धविषयाद्देवकृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषयाकृतिसाध्यत्वेनेच्छाजायते। इच्छाऽसिद्धविषयस्वभाव
त्वात्। एकप्रकारकत्वेनज्ञानचिकीर्षयोःकार्यकारणभावोनत्वेकविषयत्वेसतिगौरवात्। इच्छायाश्चना
गतविषयत्वात्। तस्याश्चाज्ञानात्। तथाकल्पनात्सुखादीच्छायामथेवप्रितिचेत्तन्न। असिद्धविषयेच्छाज
नयेनानागतज्ञानेनापायस्यदर्शितत्वात्। असुवैवंतथापिकृतिसाध्यताज्ञानेऽनिष्टसाधनत्वमेवद्यावत्तत्कर्म

सुस्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानफलकामनाज्ञानापेक्षयालघुत्वात्। ज्ञानज्ञानस्यफलकामनाज्ञानस्यवहेतु
त्वमानाभावात्। नच्यासुस्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्तकंतेनस्वकृत्यसाध्येष्टस्यादेःकारीर्यादेश्चकृतीवलस्य
नप्रवृत्तिः। नचसंजातबाधस्यविषमक्षणेप्रवृत्तिप्रसंगः। स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानविषयेऽनिष्टत्वस्यस्वरूपसतः
प्रवृत्तौसहकारित्वात्। नचसंजातबाधस्यविषभक्षणादाविच्छास्तिऽनिष्टसाधनत्वेनाज्ञानात्। अतीतभोजने
यतएवनप्रवर्तते। तत्रेःसिद्धतयेच्छाविरहेणभोजनेतदुपाधिकेष्टत्वाभावात्। अतीततत्साधनेच्छानास्ती
तितत्साधनेपीष्टत्वाभावादेवनप्रवृत्तिः। नचैवंपाकेपिनप्रवर्तेतस्यस्वरसतऽनिष्टत्वाभावादितिवाच्यं। इ

ष्टसाधनत्वज्ञानेनतस्याप्रीष्टत्वात्।हंतेवंप्राथमिकत्वासिद्धार्थमवश्यापेक्षणीयत्वाच्चकृतिसाध्यत्वेसती
ष्टसाधनताज्ञानमेवचिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्।न०इष्टसाधनत्वाभावेपिभोगेचिकीर्षादर्शनात्तस्याः
स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानेसतीष्टत्वमेवकारणंनत्विष्टसाधनत्वेच्छामिवारात्।पाकादौतदभ्युपगमेतिरेकावधीष्टत्वो
पक्षीणो।एवंभोगेपिप्रवर्त्तते तिचेत्०न०इष्टसाधनताप्रत्ययेपिदुःखिरूपेष्टसाधनेदुःखेप्रवर्त्तेतेतिदुल्यं०
सुखेचिकीर्षाभवत्येवकृतिस्तुनभवतिइच्छातेःसिद्धत्वात्सिद्धक्रियाविषयत्वनियमादितिचेदुल्यं०तस्मा
त्स्वकृतिसाध्यत्वंविधिरिष्टत्वंसहकारी ति।मेवं॥इष्टसाधनताज्ञानस्यापायेच्छायाहेतुत्वावधारणात्

तस्याःस्वकृतिसाध्यत्वनियमात्स्वविषयेच्छानुत्पादकत्वनियमाच्चनतुसिद्धोदनःकृतःपाकेनप्रवर्त्तते।तोदन
मात्रस्यसिद्धत्वेनेच्छाभावात्॥अतएवातीतभोजनादौनप्रवर्त्तते॥अतीततत्साधनेच्छाविरहात्।नतुसामुद्रिक
विदाख्यातेभाविनियोगराज्येभोगसाधनेस्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानात्कृतोनप्रवर्त्तते॥भाविराज्यस्यासिद्धत्वात्
प्रवृत्तेःसिद्धविषयत्वनियमात्।प्रवृत्तेःसिद्धविषयत्वनियमातेराज्योपायापरिचयाच्चतत्परिचयेप्रवर्त्तत एव
देवताराधनादाविति चेत्तर्हिसिद्धेचिकीर्षाविरहेयागादावपिनप्रवृत्तिःस्यात्।देवताराधनादेरर्थसिद्धत्वेनतत्रा
प्रवृत्तिप्रसंगाच्च।किंचराज्योपायापरिचयेतत्रमाप्रवर्त्तिष्टस्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेनज्ञातेराज्येप्रवृत्तिप्रस

गेकिमायाते नहिक्रतिसाध्येष्टसाधनत्वेपिज्ञातेतदुपायज्ञानंप्रवर्त्तकंगौरवाच्चिन्नविषयत्वाच्चेतिचेत्
योवनेहिप्रवर्त्ततएवराज्ञोबाल्येतद्राज्योपायमकृत्वासत्कृत्येदानींराज्यंनसिध्यतीतिस्वकृत्यसाध्यताज्ञान
देवनप्रवर्त्तते यथातंडुलंविनापाकेस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्। राज्योपायेतुस्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेनज्ञाते
देवताराधनादौप्रवर्त्ततएवाश्रुतएवबीह्यवघातमकृत्वासत्कृत्याऽरोडाशमकृत्वायागमकृत्वाऽदृष्टं सा
धयितुंनशक्यतेऽतिक्रमशोऽवघाताद्यौप्रवर्त्ततेनतुयागपत्तिरिष्टत्वसिद्धिक्रियाविषयत्वभावत्वात्प्रवृत्तेः॥
यागमनंतरंवनाऽदृष्टंप्रवर्त्ततेकृतंप्रतिविनैवयागकृतेमसंभवात्। इष्टसाधनेवेष्टोत्पत्तिर्नानंतरीयकदुःखाधिक

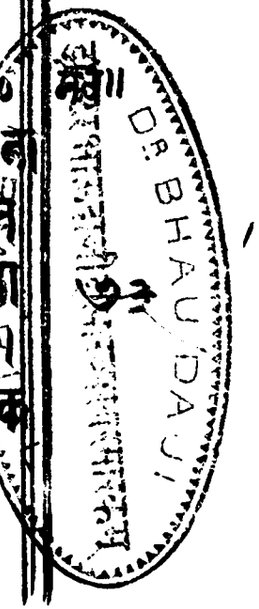
DR BHAU DAJI

दुःखाजनकत्वेविशेषणंनतुतज्ज्ञानाभावःकारणंकिंतुतद्देतुविषयतयाकारणतावच्छेदकंलाघवात्। तेनम
धुविषसंपृक्तान्नभोजनेनप्रवृत्तिः॥ परेणापिप्रवृत्तिपूर्वलिंगविशेषणत्वेनाद्यथावातज्ञानविनियोगस्वीका
रात्। एवंबाल्यायासमाध्यादिष्टोत्पत्तिसंभवेबह्वायासमाध्येनप्रवृत्तिः। अतएवस्वर्गफलत्वेपिबहुविघ्न
यायासमाध्येज्योतिष्टोमादौफलदृष्टमाकल्पते। अथथाऽल्पायासमाध्यादेवस्वर्गसिद्धिसंभवेतत्रापप्रवृत्तावन
उष्टानलक्षणमप्रामाण्यंतद्धिधेःस्यात्। बलवदनिष्टानुबंधित्वेवनविशेषणं। बहुविघ्नथयायासमाध्येबहु
तरदुःखत्वाच्चबलवंकविदल्पदुःखत्वापिबलवत्त्वमित्यनुगतस्यतस्याभावात्। नचेष्टापेक्षयानिष्टस्याधिक

त्वंबलवत्त्वं॰तथाप्युक्तातिरिक्तस्यानुमानात्। आस्त्रिकस्यनिषिद्धत्वेनज्ञातेपिप्रवृत्तौरागद्वेषयोरुत्कटत्वेमनस
कसाधनत्वज्ञानतिरोधानात्।ननुनकलंजंभक्षयेदितिविध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः।तद्भक्षणस्यतत्प्रिरूपेष्टसाधन
त्वात्।नचासुराविद्यादित्वत्पर्युदासलक्षणयाविरोधनिष्टसाधनत्वबोधनं॰नभोऽसमस्तत्वात्।क्रियासंगतत्वे
नघनिषेधवाचकस्युत्पत्तेश्चेतिचेत्॰नविशेष्यवतिविशिष्टनिषेधस्यसविशेषणेहीतिन्यायेनविशेषणनिषे
धपर्यवसायितयाकलंजभक्षणमिष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमितिनकलंजंभक्षयेदि
त्यनेनबोधनात्।इष्टसाधनताबाचकस्यविधेःसामान्येननिषेधानुपपत्तेर्बलवद्दनिष्टानुबंधीष्टसाधनेविधे

तात्पर्यात्।तथाचाशक्यविशेषणनिषेधपरत्वंनन्वितिकेचित्।यथाह्ययोग्यतयासंछिद्रंविहायघटत्वेनतदितरा
वयोनत्वछिद्रेतरत्वेनयुगपद्दृष्टिद्वयविरोधात्तथात्रापिबलवद्दनिष्टानुबंधित्वयोरुपस्थितिरितिकथंतन्निषेधः
।ज्ञोनेनाभिचारस्यजेतेत्यत्रकथंविधिप्रवृत्तिः।हिंसायाबलवद्दनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वादितिचेत्॰तत्रकृतिसा
ध्यत्वेसतीष्टसाधनत्वमेवयोग्यतयात्वेतिनतुबलवद्दनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वमपि।अयोग्यत्वाद्दनिंदार्थवादेन
प्रायश्चित्तोपदेशेनचहिंसायाबलवद्दनिष्टसाधनत्वावगमात्।अतएवविहितेपिश्येनेविगानाद्दतादिकंप्रवृत्तिः।
रागद्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबंधोज्ञात्यतिरिक्तारागकृत्यविषयेप्रवृत्तिरित्येकोऽप्येवमभिचारस्यैवंविधबलत्वेन

श्रुतत्वाद्वधेनत्वेनरूपेणविधीयतेनतुवधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतेः।नचजनकजनकत्वेजनकत्वंनियमः।कुं
भकारपितुरपिघटंप्रत्याकुंभजनकत्वापत्तेः।विधिनैवरूपेणस्यबलवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वस्यबोधनाच्च
नवतस्यनरकाहेतुत्वंयेनत्वेनविधेयत्वंवाविगानेनप्रवृत्तिस्यात्तिनिवार्य।रूपेणाद्यबोधाच्चाबुधंनर
कंप्रतिप्रवृत्तिसंभवेनत्वविगानात्।नन्वेवंरूपेणामरणफलकत्वापारत्वेनहिंसा·साधनरकजनिकेतिचेत्।न·नहिसा ७५ ७६
ज्ञातरंप्रतिसाधारणमरणफलकोद्यापारोहिंसाकृपादोविनष्टंगवितत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वापत्तेः।चैत्यस्यापिहं
तृत्वमनुत्पादनद्वारेणात्महंतृत्वप्रसंगाच्चानेद्यनुत्पादितमन्यःकश्चिन्मारयिष्यतिकिंवनुनिष्पादितम

५२

(५) सा फलकत्वापरोहिंसायदनंतरंमरणंजनयेत्तेनरूपेणनलक्षणाकिंतुस्वरूपहननादिकमेव।अथमरणानुकूलोव्यापारोमरणोद्देशेनानुष्ठीयमानोहिंसा·सेनस्या
तथारूपादोषमरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमितिचेत्·गोभक्षप्रसंगात्४१

तिरामरणानुद्देशेननिषेधनारावाद्तेब्राह्मणंवहिंसानस्यात्।किंचहिनिषेधात्वर्थवछेदकंफलंत्रैद्यवहितमेवमरणं।अद्य
वहितफलकत्वापारस्यैववधात्वर्थत्वात्।अथयापरंपरयाविशिष्टफलकान्नकामेष्टतंडुलकयागावपिपचतीतिप्रती
गात्।तथावेदेघातानंतरंस्वर्गविलंबेनमरणंजणपाकपरंपरयाविषप्रयोगेणवानत्वहंतृत्वंप्रायश्चित्तंचवक्ष्यति
तिचेत्·न·प्रायश्चित्तंतुल्यत्वात्वार्थहितत्वहंतृत्वंद्यपदेशोगोणः।विनिगमनंचलाघवमेवावसुतोमरणोद्देशेनहतो
दृष्टाद्वारकस्यदेवदत्तस्यव्यापारोहिंसारूपेणश्वादृष्टद्वारामरणसाधनंअतोनहिंसा।यदिवादृष्टद्वारापिमरणसाध
नंहिंसाभ्युपगम्यतेतर्हिअंगत्वादृष्टद्वारेष्टसाध्यीविनाशहेतुत्वादंगकर्तुर्हिंसकत्वापत्तिः।अतएवरूपा

दोगोमरणेपिनगोवधकर्तृत्वंतत्कर्तुः। गललग्नाभ्रमरणेनवामोक्तुर्न्नवापरिवेषयितुरात्महंतृत्वंब्रह्महंत
त्वंवा।व्रणपाकपरंपरयाविलंबेनविषप्रयोगेनवहंतृत्वंमुख्यमेवनतुश्रुतिप्रादिमरणफलकत्वे।गल
लग्नानमरणेचहंतृतापत्तेः। अथोद्देशेनक्षिप्तरागवेनब्राह्मणहननेब्रह्महंतृत्वंनत्यादितिचेत्न॰ इष्टा ७६
७६ पत्तेः। यपदेशासुगौणःप्रयोगेलक्षणयापिसमर्थयितुंशक्यतोत्वत्पत्तेःनिष्प्रसंगोवारयितुंनशक्यतइ ६९
तीदमेवविनिगमकं। अतएवतदनुद्देशेनक्षतेपिनिषिद्धेप्रायश्चिताईमुक्तं। अपरेत्वनभिहितनरांतरथा
पारभद्वारीकृत्यमरणसाधनेहिंसा॰खड्गकारत्यानभिसंहितनरांतरथापारद्वारामरणसाधनत्वंतत्यहि

नरांतरस्थापारोर्नभिसंहितः किंतुबलात्लाभइतिरक्षकारोनघातकः।विषत्यागेप्रक्षेपेनरांतरस्थापारोभोक्त
नमेवाभिसंहितो। अनेनेदंभोक्ष्यतित्यभिसंधायविषप्रयोगात्वइतिहिंसैवान्नेविषप्रयोगइति।तन्न॰ गलल
ग्नकवलाद्यन्नमरणंतन्नपरिवेषयितुर्घातकत्वापातात्नेनेदंभोक्ष्यतित्यभिसंधायपरिवेषणाद्भोक्तुरा
त्महंतृत्वापत्तेश्च। अनभिसंहितनरांतरस्थापारमद्वारीकृत्यमरणानुकूलान्नभक्षणानुष्ठानात्। अतएवा
ष्टवहितप्राणवियोगफलकोद्यापारोहिंसा।व्रणपाकपरंपरायाष्टतेहंतृत्वंद्यापारस्यायवधायकत्वादि
तिनिरस्तं।त्यादितत्॰नेष्टसाधनताविधिःनित्येसंध्योपासनादौफलाभावात्। अथनास्येवतत्नित्यंयत्नार्थवा

दास्किंविधिवाक्येवानफलंश्रुतमस्तिसंध्यामुपासतेयेऽमततेऽभितव्रताः।विधूतपापास्तेयांतिब्रह्मलो
कंसनातनंनित्यर्थवादात्।अहरहःप्रातंपितृभ्यःप्रीतिमावहन्नित्यादिविधिश्रवणाच्च।ज्ञात्वाचिंत
यातत्स्यतेयच्चनफलश्रुतिस्तच्चविधुजिम्यायात्स्वर्गःफलमितिचेत्तन्कामनोपाधिकार्थंत्वेयागवन्नित्य
तामंगप्रसंगात्।अहरहःश्रुत्याहितत्कालज्ञाविमाचक्षतिसाध्यंसंध्यावंदनमवगतंकामनोपाधिकार्थं
त्वेचयदाफलकामनानास्तितदातत्समयएवतत्कर्तव्यतानियमोनस्यात्।नहितत्कालेफलकामनाःवरूप
भावःप्रमाणाभावात्।किंचप्रथमपक्षेतरनिरपेक्षाहरहःश्रुत्याज्ञाविमाचष्याधिकारोवगतः।तथाचत

वायपरीहारेणिनफलेतत्कामनोपाधिकार्यतयनित्यत्व

त्सापेक्षचरमपक्षस्यार्थवादोपनीतफलकामस्यनतत्राधिकारः।प्रथमपक्षेऽहरहःश्रुतिविरोधात्तनि
त्येफलश्रुतेफलश्रुतेरर्थवादत्वंवस्तुतोतात्पर्यात्।अतएवप्रत्यक्षात्।किंचनित्यकर्तव्यताबोधात्प्राङ्
नप्रत्यवायेनप्रमाणमस्तिविधेःकर्तव्यतामवगम्यकर्तव्याकरणेप्रत्यवायहेतुत्व।विधिश्चकर्तव्याभावे
पथमेऽकएव।एवंचप्रत्यवायमितोविधिपक्षेऽस्तिःतत्पक्षेतोचकर्तव्याकरणेप्रत्यवायकल्पनमित्यन्या
याश्रयः।अपरेतुनविधेःकर्तव्यत्वमवगम्यकर्तव्याकरणेप्रत्यवायकल्पनंयेनान्याश्रयःकिंतुनि
दार्थवादेनप्रायश्चित्तोपदेशेनवोपासनस्यप्रकृत्यर्थस्यतावद्यापारःफलस्याभावःप्रत्यवायेहेतुरव

तः।तथावसंध्योपासनाभावःप्रत्यवायद्वाराडुःखसाधनंतदभावःसंध्योपासनंडुःखसाधनाभावत्वेनक्लृ
लृप्तायश्चित्तेपापध्वंसवदितितत्साधनेक्लृप्तिर्वाध्यतेविधिना।नचैवंप्रत्यवायपरिहारएवफलंमस्त्विति
वाच्यं।परिहारस्यप्रागभावरूपतयासाध्यत्वात्।नवोपासनाकरणंप्रत्यवायहेतुर्नोपासनाभावः।तथा
चडुःखसाधनाकरणंप्रत्यवायहेतुर्नोपासनाभावः।तथाचडुःखसाधनाभावत्वेनक्लृप्तिरिष्टानरूपासन
मितिवाच्यं।निंदार्थवादस्थोभयत्रसत्वेनोभयत्रापितथात्वादितिचेन्न।एवमपिकाम्यत्वेनित्यता
प्रसंगात्।किंचाकुर्वन्विहितंकर्म्मेत्यादिना।नोपास्तेयश्चपश्चिमामित्यादिनाचकरणाभावस्यैवहेतुत्व

श्रुत्याबोध्यतेनतुतद्विषयाभावस्य।अन्यथाःकर्तुः१

DR BHAU DAJI

प्रत्यवायोनाद्यस्येतिकथंस्यात्।विषयभावस्यसाधारणत्वात्।वस्तुतस्तुक्लृप्तिसाध्यत्वेसतीष्टसाधनताज्ञा
ज्ञानप्रवर्त्तकत्वेननिर्बूढं।नचक्लृप्तोक्लृप्तिसाध्यत्वमस्तीत्यतोनकिंचिदेतत्।नवीनास्तु।नित्यापूर्वप्रागभावो
ऽरितकाराडुःखसाधनंतदभावोऽपूर्वंडुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं।तत्साधनत्वेनक्लृप्तिसाध्यत्वेनचसंध्योपास
नंविधीयतइति।तन्न।निंदार्थवादादिनासंध्योपासनाभावस्यकरणंवाप्रत्यवायहेतुरवगंतोनत्वपूर्वा
वः।अथसंध्यामाणानाविनतदनुपस्थितेः।विधेरिष्टसाधनताबोधकत्वात्परिशेषेणापूर्वमिष्टंकल्प्यतइतिचे
त्।तर्हिविश्वजिन्न्यायात्स्वर्गएवफलंकल्प्यतांकाम्यत्वायिच्छीकारात्।किंचविधिप्रेरितावपूर्वंज्ञानेन

तस्य।१

स्वर्गज्ञानेच विधिप्रवृत्तिरित्यथोत्थाश्रयः। यावन्नित्येनैमित्तिकेनिर्वाह्यतनदाश्रमविहितकर्म्मणां
सम्यक्परिपालनस्यचब्रह्मलोकावाप्तिःफलंश्रूयते॰तथाचनित्यस्यफलवत्वमितिकेचित्॰तन्न॰त
स्यविधेर्नित्यविधिमुपजीव्यप्रवृत्तेस्तस्यचफलाभावेप्रथमसूत्रकत्वात्। अन्यथापरस्परसापेक्षत्वेना
३९ न्योन्याश्रयात्। तस्मात्काम्यार्थतैवविधिः। ननुनित्येवेदात्काम्यार्थताज्ञानेपिप्रयोजनज्ञानंविनाकथंप्रवृ ३९
त्तिः। नहिप्रयोजनमन्तरेणमन्दोपिप्रवर्त्ततइतिचेत्। न॰नित्येफलबाधेनप्रवृत्तिमात्रेप्रयोजनज्ञान
स्याप्रयोजकत्वात्। काम्येपिप्रयोजनज्ञानंनसाक्षात्स्ववर्त्तकंउपायविषयत्वात्स्वयोजनेऽप्रवृत्तेश्चकि

ञ्चिदृष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्य्यताज्ञानोपक्षीणमेवाकस्मात्यंनिर्णयःनित्येऽदृष्टसाधनताज्ञानासंभवात्॥ कार्य्यताज्ञा
नस्यवेदादपिसंभवात्। ननुनिःफलेदुःखैकफलेवाप्रवृत्तावतोऽप्रवृत्तिः। वेदाधीनकार्य्यताज्ञानसत्वात्। सफलप्रवृ
त्तावपितस्यैवतेऽत्वात्। अथतुल्योकिकेदुःखैकफलेनप्रवर्त्ततेनहिदृष्टसाधनतालिंगस्यकार्य्यताज्ञानस्यवेदाधीनस्यवाभावा
न्नानवद्यदुःखैकफलत्वज्ञानेऽपितिबंधकेसतिकार्य्यताज्ञानेतस्यप्रतिबंधकत्वादप्रवृत्तिरेव॥ अथवाकाम्येलिंङोऽपूर्ववाचकत्वान्नि
त्येपिलिंङोपासनादिविषयकमपूर्ववोध्यतेतत्वनिःफलमपिसत्तत्वसुखवत्स्वयोजनेनित्यमप्यर्थ्यमानेचेति॥ उच्यते॥
सर्व्वत्रनित्येफलश्रवणात्तज्जीविफलकामस्यसंबन्धितयाधिकारः। यथोपरागादिनिमित्तंस्नानादिफलश्रुतेः काम्यप्रकर

प्रायश्चित्तादिकृतेश्चनित्यतकर्त्तव्यताकोऽयथावाघोऽसाध्यद्वेषेतत्वविमुक्तिकामनाकृतेःप्रेतत्वविमुक्तिहेतुर्घोऽश्रा
मकल्पविधायमहाजनानामावश्यकस्यत्वनिंदार्थवादेनाकरणेनरकप्राप्तेरवश्यकर्त्तव्यत्वात्तथासंध्योपासनमपिफल
श्रुतेःकाम्यत्वेकरणेनरकप्राप्तेःप्रायश्चित्तोपदेशाच्चनित्यतकर्त्तव्यताकोऽयंतुयोगोकाम्यत्वेऽपिनित्यतकर्त्तव्यताकत्व
तदकरणेप्रायश्चित्तानुपदेशात्तत्वनित्यफलेकामनाऽभावेऽसमवायिकारणकाथस्तुत्वपरत्वान्नित्यफलेकामना
संभवात्यतुप्रथमप्रवृत्तावहरहःश्रुत्यातत्कालजीविमात्रस्याधिकारबोधनान्नफलकामस्याधिकारइतिनान्न।अह
रहःश्रुत्यर्थवादस्यःप्रथमगृहीतैकवाक्यतावलेनतत्कालफलजीविफलकामस्यसबलिताधिकारात्॥अथ

अथ

वादोपस्थितफलाश्रयंविनैकवाक्यतासंभवात्तत्संभवात्तत्रवा[illegible]र्थवादस्यस्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यतावलंविनास्वार्थप
रित्यागात्।विधिवाक्योपस्थितेफलेविधिवाक्यफलमादायैवाहरहःश्रुत्याकार्यतास्ववोधनात्॥नत्वेवंतत्कालजीवि
नोऽधिकारेयदाफलकामनाविरहेरुग्णदाशुचेरिवाधिकारासंभवान्नित्यकर्त्तव्यतानष्टेत्यधिकृताकरणेहिप्रत्य
वायोनत्वकरणमात्रइतिवेन्नैमित्तिकेपितत्कालेकश्चिन्नकामनाविरहेणनित्यकर्त्तव्यतापत्तेः।अथापवा
दाभावेनैमित्तिकीफलकामनाह्येवाफलज्ञानश्रुत्याविरुद्धेत्याजनकत्वमावश्यकत्वात्।यथातुमुमुक्षापवादेनफला
नरेकामनानास्तितथाकरणेपिनश्रुत्यवाइतिनतन्नित्यकर्त्तव्यताकत्वेनैमित्तिकेतथानित्येपिमुमुक्षायाफलेकाम

नावबोधेनाकरणेऽपि नञर्थवायङ्गतितुल्यं किंवार्थवादोपस्थितफलोपाधिकुर्नेष्यत्वेऽवगतेऽपूर्वेनुविहितंकर्मेत्या
दिवाक्यंछेत्रेसतिमशावदसाकरणेनिंदार्थवादेननरकप्राप्तेःप्रायश्चित्तोपदेशाच्चनञर्थवायकल्पनेतत्फलकामना
विरहेऽपिप्रवोत्पद्यपरिहारार्थंनित्यमतःप्रवर्त्तते।विधिपदस्यतत्रपर्य्यवसायशीलत्वात्।अकरणेनञस्तथाकर
णेनप्रत्यवायप्राप्तावशक्यत्वात्।नैमित्तिकेफलोपाधिकर्त्तव्यत्वेकामनाविरहेऽपिनियतकर्त्तव्यतावत्॥यत्तु
निःफलेऽपिनित्येवेदाध्ययनंकार्य्यंताज्ञानात्प्रवर्त्ततइतितन्नादुःखैकफलत्वेज्ञायमानेप्रेक्षावतांकृतेरनुत्पादनिय
मात्।अथोच्यतेनित्येकृतिसाध्यत्वंबोधयितुमसक्यत्वात्।अतएवसंध्योपासनंमफलमपिक्रियते॥वेदबोधि

वेनकर्त्तव्यताकत्वादित्यासंक्यगुरुमतमेतच्चगुरोर्मतमितिअभिधायोपस्थितवानाचार्यःयच्चपंडापूर्वंस्वतएवप्रयोज्यत
मितिएतदपिनःएवंतर्हिकाम्यत्वेनित्यत्वहान्यापत्तेः।किंचसुखदुःखाभावस्यसुख्यप्रयोजनंतत्साधनंवर्णानि
त्यपूर्वंतेकतेकमपिपंडत्वंसकाम्यापूर्वंवसुखहेतुर्भोगेप्रयोजना।प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेनतदपिप्रवर्त्तकंकल्पतइ
तिचेत्तत्तःप्रवर्त्तनीयेनलोकेनतच्छ्रुत्यप्रयोजनत्वेनाज्ञानात्।गुरुणानित्यश्रुत्यप्रयोजनमुक्तमित्युच्यमानेपि
नादरःप्रेक्षावतांमुक्तिस्वर्गोवालौकिकावपिसुखदुःखाभावसंजातीयतयाप्रयोजनेतस्मादेवदत्तोगुरुरपि
नबुरेवातदर्थंसंध्यापतेःनित्यदुःखैकफलत्वेनश्रुत्युपपत्तेःफलोपधिकर्त्तव्यतानचफलदुःखसाधनाना

वः पंडाप्रूर्वचेतितविज्ञाषष्टत्यर्थप्रत्यहमुपेयादो विनाषष्टत्यनुपपत्तेः।तथाचार्थवादिकंविधिवाक्यश्रुतंवफलमस्तु
कृतमन्येन०नेवकामनाविरहेणनियतकर्तव्यतानश्यात्।प्रेषादीक्षाविरहेपितुल्यत्वात्।प्रत्यवायपरिहारार्थनि
यमतःषष्टसिद्धत्वेवा।।यत्रवनस्पतफलश्रुतिस्तत्रविश्वजिन्न्यायइतिनविदंसिष्टसाधनमितिज्ञानादेतत्साध्यमिति
मितिज्ञानाच्चप्रवृत्तिदर्शनात्वथमेष्टेवघवर्तकत्वेकिंवितिगमकं।।उच्यते।।फलेच्छायास्वविषयविरोष्टकज्ञानस्य
हेतुत्वेनश्रुतत्वात्।उपायविकीर्षापिवाघकंविनातथावक्तनस्तकृतिसाध्यघागष्टसाध्यइष्टइतिज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वेयजेतेतिपदात्प्रथमंकृतिसाध्योघागइतिज्ञानंततःकृतिसाध्यघागष्टसाध्यइष्टइतिज्ञानं।विशेष

णज्ञानसाध्यत्वादिशिष्टज्ञानष्टेतिज्ञानहयंतत्रममतुयागःकृतिसाध्यइसाधनमित्येकमेवज्ञानंनवकृतिसाध्यो
त्वंयागेवोधइत्वाकृतेसाध्यघागष्टसाध्यइष्टइतिलिंगावोधयेतितुशक्यमपि।एकस्यात्मनयमपरप्रदार्थवोध
यित्वातदात्मनापरस्यार्थात्मयवोधकत्वेश्रुत्यपत्तेः।यत्रिपदेवकृत्यासहयागात्मयंवोधयित्वापर्यवसितेपुनःस्वार्थी
त्मयवोधकत्वेश्रुतिप्रसंगः।।अथसाध्यमिष्टयष्टेतिसाध्येष्टकत्वंशक्यंतथाचबहुव्रीहयर्थीपेक्षयेष्टस्यसाधनमिति
षष्ठ्यर्थस्वलक्षुत्वात्तपदेवशक्यं।किंचतत्साध्यत्वंनिपमतत्तदुत्तरमत्वते०दंडसाध्येछत्रेष्टनिवारणत्वानुपपत्तिद
वत्रिपक्षणोत्तरक्षणएवसत्वे०एवकारश्चयत्रेष्टयतदतुत्तरसमयेष्टाकाङ्क्षोपसंहारादृष्टयतदसाध्यतापत्तेः।।अतए

वत्तदभावव्याप्यकाभावप्रतियोगित्वं० प्रसिद्धयुक्तत्व० तत्साधनकत्वेवत्तु० रूपेरसाध्यकतापत्तेश्च० न
दवधिकोत्तरध्वंसप्रागभावसमयसंबंधः॥तदुत्पत्तेर्व्यापत्वेऽपि तत्त्वानवधिकालावृत्तिकालावृत्तित्वं तच्चाकाशसिद्धयुक्त
तरंच० तत्तत्साधकत्वमेवतत्साधकत्वाएवंचलाघवात्तत्साधनतत्साधनत्वमेवप्रवर्तकंनतुतत्साधनकत्वज्ञानमितिद३
ष्यादेतत्तूइष्टत्वज्ञानंतुप्रवर्तकंवेतत्रोपिभोजनेप्रवर्तेत० मनसाद्वेरिष्टत्वज्ञानात्॥अथस्वरूपत्यप्रिफलेफलेच्छा
च्छाकारणं० सावसिद्धतयातत्रोनास्तीतिचेत्० हंतैवमावश्यकत्वात्फलेच्छैवकारणंनतुतज्ज्ञानंगौरवात्० किंच
च्छाज्ञानंचेच्छाकारणंतच्छाकारणंनस्यात्० स्वज्ञानेनतन्नासात्॥इच्छातज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थाऽपिचेच्छाविषय

राम

DR. BHAUDAJI

वि२

स्यत्वमितिज्ञानंनमानसंस्यत्वंस्यात्सिद्धतयातद्धिशेषकसाक्षात्कारंयत्तंनिकर्षंविनाअभावात्तथाभेदा
दावपीष्टत्वज्ञानेनसंभवतिमनसोवहिरस्वातंत्र्यात्॥नापिचक्षुरादिनाज्ञानंकृतइतिवदिष्टज्ञानं० तत्रविशेष्यसंनिक
र्षात्तत्रकुतइष्टत्वंशिष्यसुखत्वादिनाज्ञानेप्रागपिकादाचित्कइष्टसाधनताज्ञानेप्रवृत्तिप्रसंगः॥इष्टत्वाव्याप्यिका
भावेनानाप्रकारत्वेनचविशिष्यातत्रवस्याद्यात्॥नचेच्छाविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं० स्यादु
खाभावात्तत्साधनत्वानुगतस्योपलक्षयाभावेनानानुगमादिति॥उच्यते॥यत्रेच्छातत्साधनताज्ञानमेवलोकवेदसाध
रणंप्रवर्तकंनेष्टेसुखदुःखाभावतत्साधनत्वेनेच्छाविषयाणांसमनसुगतानामपिकल्पनादिच्छाविषयत्वमेवानुगमकं

एवंयदाविद्वानवतिस्वर्गकृतिसाध्यत्वेनस्वर्गादिसाधनमिज्ञानंतदाणाकादोषवर्त्ततेतानत्वेवंप्रवर्त्तकज्ञानविषयश्चना
नात्वेतच्छक्तश्चविधिप्रत्ययश्चतानार्थप्रमंभवतिचेत्तन्सुखत्वादिनाप्रतनुगतमिष्टत्वेनानुगतफलप्रतिसाधनत्व
श्चयागादेर्लिङर्थविनाबोधनात्तत्प्रयोजकफलानामनुगमार्थफलेच्छाशास्त्रानाविष्टज्ञानकारणत्वेनाप्रथेवंसुखा
दिसाधनत्वज्ञानंप्रवर्त्तकंतत्रशास्त्रमनुगमायत्रशास्त्रमिष्टसाधनत्वज्ञानंनप्रवर्त्तकंइतिमिविधेःश
वर्त्तकतानश्यादितिचेन्नसाक्षादेवतेबकिंत्विष्टसाधनंयागइतिलिङादिबोधितेइष्टसाधनताज्ञानंयागकार्श्यत्वेनश्रु
तःस्वर्गएवेष्टत्वेनावगम्यतेतत्रयावत्स्वर्गकामंसमभिव्याहारात्स्वर्गसाधनमितिज्ञानमुत्पद्यतेएवंचविधि

ज्ञत्यज्ञानजन्यज्ञानंप्रवर्त्तकायनुसर्वेषामेवविधेर्नसाक्षात्प्रवर्त्तकत्वंविधिबोधकात्वकृतिसाध्यतादेरणवगमात्तत्वे
ष्टसाधनताज्ञानस्वर्गकामत्वादृशीवाक्यावगतस्वर्गकामवदित्यनंतरमर्थात्प्रतीयतेनचायंछात्तत्साधनमितिज्ञाव
ज्ञानाद्गुणवत्तेसत्प्रतीतिर्निःफलाःअन्येसाधनत्वमावंविद्धतेःस्वर्गादिसाधनतालाभस्यसमभिव्याहारात्इष्ट
साधनताप्रतीतिपक्षेपितथोपपत्तीत्वात्तत्रहिप्रवर्तनेतत्वेनयागःकृतिसाध्यःसाधनंवेतिबोधितेसाधनत्वेसाध्याका
ङ्क्षायांकामतादिविषयत्वेनकृतोऽसिद्धःस्वर्गएवसाधनाकांक्षीसाध्यत्वेनावगम्यतेऽपस्थितत्वात्तत्रप्रयागश्चसा
नाकांक्षाकृतिसाध्यत्वेनोपस्थितेःअतएवविद्धजितादोस्वर्गएवसाध्यत्वेनकल्प्यतइतिइष्टसाधनतायाविधिप्र

तत्र निष्टत्यंतरप्रतिबंधसहत्वमयोग्यमेवेनयजतेरित्याद्यर्थवादविधिवोद्देष्टसाधनत्वस्यार्थवादादेवावगमात्प्रकृतो
विधिकल्पनमितिचेत्, अविनाभावात्तथाहृतसाधनत्वस्यविधेयत्वात्, ज्ञातायाकांक्षोपपत्तिभवाद्वोद्धारायवा
प्रयोजनायातत्कल्पनमित्यप्याहुः। अविष्टसाधनतामिधानकरणेकरेतुरासनाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यभ
निहितोविधिरंगंदृहितातृतीयानश्रुतिरितितत्रोपयतासाधित्रेपितहिशेषकरणत्वानभिधानात्तत्रकृत
मिहिताच्चपलक्ष्यायेष्टसाधनत्वंदृष्टसाधनतामात्रलिंगत्वात्। नचास्यविधेर्द्वाराज्ञानस्यकृतोहतुताविधे
र्वाकृतोऽस्मात्प्रकृत्यर्थज्ञावाविधावपिपज्ञावतानतुकृतिविषयपाकादिविषयकृतिसाध्यत्वप्रकारिकेज्ञानेभिधायकत्वप

तथापिहृतौ कृतिद्वारकंसाधनत्वंनतुकृतिसाध्यत्वप्रकारिकेज्ञानेगौरवात्। ज्ञात्वार्थानुपरक्तेकृतिस्वरूपेहस्तैव५

कारेंशकृत्यनभिधेयत्वात्। नहिनहिकृतिंवाक्यंतद्विषयंवाक्यत्वंकरोतीत्युक्तंतद्विषयेमंशयात्। एवंकृतौविज्ञेष्टसाधनताज्ञानात्तत्सा
ध्येष्टज्ञानाद्वेष्टसाधनतयादृष्टमात्रयावकृतौविज्ञातायांसर्वविकांक्षाव्यज्ञेयामाद्यनतुकृतिमध्यनाज्ञानात्कृतौकृतिसाध्यत्वानावात्
प्रयोपकेकृत्यासाधयामीतीच्छानुपपद्यतेइति। अनुभवापलापेपरंपक्षेणपुनःपुनरुभावकृतिसाध्यनाज्ञानात्। सावविकांक्षापदप्रतिपाद्यापि
निहेतुःसमानविषयत्वात्। नतुकृतीच्छाकृतीहेतुःकृतिविषयादिविषयत्वादितिचेत्। नाग्निनावैकंत्याकृतादिज्ञाद्दृष्टद्वारावत्प्रवृत्तिवकृति
साध्यत्वप्रकारिकेज्ञानेपाकंकुर्वनोदेतीतिचेत्तनापाकादिकृतीष्टसाधनताज्ञानमात्रेणापाकादिकृतौविज्ञातायांकृतिरित्यधुपगमात्। नवावगतिप्र
कृत्योःसामानविषयत्वमस्तिमेयसिद्धत्वेविरोधात्। नचाकांक्षयातद्विषयकृत्यासाधयामीतीच्छायथावद्विसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वावगाद्विद्वि
नापाकंसाधयामीतीच्छातथाकृतिसाध्यत्वेइष्टसाधनत्वंनापाकंकुर्यात्कृत्यासाधयामीच्छा। अन्यथातन्नदुपायसाध्यत्वेनेष्टापाकादौते
नदुपायसाध्यत्वप्रकारज्ञानात्स्यादित्यनतत्कारणकल्पनाद्वा। ममतूपायेज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानेप्रवेहेतुःक्रियाद्वाराकृतइष्टसाधनत्व
ज्ञानेक्रियायायोग्यइष्टसाधनत्वेविषयेकृतिकृतीच्छामवतीतिज्ञानेच्छाप्रयत्नानासमानविषयतापिअन

एवपाकेविकीर्षतीतिविकीर्षाविषयतयापाकःप्रतीयतेयद्वाऽच्छाविषयविशेषणतयापाकःप्रतीयतइतिनिष्कर्मता॥णमंजिग
मिषतिशत्रुंजिघांसतीत्यत्रयामादेरिवानहियादाविच्छासिद्धत्वात्॥अतएवभोगसुखवत्विकीर्षातदनुकूलकृतेरिष्टहेतुत्वात्॥अ
न्यथाकृतिसाध्येष्टस्यैवत्वात्॥अन्यथाकृतिसाध्यसाधनतायाविविक्षितेविकीर्षासामग्यंतरकल्पनाएववत्स्यावदनदुःखसाधना
वदनामत्वरूपत्वेनेष्टेतत्साधनकृतिरितिनिष्कर्षः॥अन्यथाकृतिर्नकृतिसाध्यासाध्यावदनवनेष्टसाधनमितिकथंकृतिसाध्यत्वस
तीष्टसाधनत्वमर्थःस्यात्॥अतएवैषत्येकयामिषेयत्वेऽप्यत्यासत्यैरतरगतयाविषिक्षत्यायामिषेयेष्टसाधनत्वंस्यात्कृतावेवान्वयानुप
कृत्यर्थतथैवत्वंकीर्षाकारणज्ञानजनकत्वात्प्रकृत्यर्थस्यचकृतौविषयत्वेनान्वयइतिउच्यतेतावद्भिसाध्यत्वेनकृतिसाध्यत्वे
वानपाकंस्वोदनसाधनतेत्युक्तेःकथनहिवह्निनापाकसाधयामीतीच्छतिचेत्तत्रेष्टसाधनत्वेनज्ञातेयत्रयत्साध्यत्वंज्ञायतेतत्रत

त्साध्यत्वेनेच्छाभवतीतियत्रेष्टसाधनत्वेनज्ञातेपाकेवह्निसाध्यत्वज्ञानाच्चह्निनासाधयामीतीच्छाएवकृतिसाध्यत्वेसावगतेऽष्टसाधन
ताज्ञानाच्चकृत्यासाधयामीतीच्छातथाचेष्टसाधनत्वंकृतिसाध्यत्वेवज्ञातेकृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छानविष्टसाधनताज्ञानमा
त्रादितिप्राचांमतिरापाततोऽवगम्यते॥अवत्रैकमिष्टसाधनताज्ञानमवलिङर्थस्वर्गादीच्छाभिधायःलाक्षणिकपाकंकुर्यात्पाकंकुर्यामितिविधिलिङः
संबोध्यत्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायित्वेनाज्ञाशब्दार्थनाशमनादिलिङोवक्तृदीच्छाभिधायकत्वेनलिङमात्रशब्दाच्छाबोधकत्वकल्पना
त्रावश्यकीकामोयजेतेत्यत्रस्वर्गकामश्चकृतिसाध्यतयायागंयतेवाअत्रेष्टइत्यर्थःततोयंयश्चकृतिसाध्यतयायज्ञंयत
विषयःप्रयतेवाअत्रेष्टतेसतश्चबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनमितिन्यायेनयागश्चेष्टसाधनत्वमनुमिनोतिनत
थाहियागोमदिष्टसाधनंसन्प्रयत्नविषयतयाआत्मनेष्यमानत्वात्प्रयागसंयुग्यमानत्वप्रयत्नविषयतयेष्यमानमङ्गीजनं

मदिष्टसाधनंतथावेदंतस्मात्तथाएवंनकलंजंमक्षयेदित्यष्टममकलंजंमक्षणंयत्नोनाप्तेच्छाविषयइत्यर्थःतनःकलंज
मक्षणंममक्लबदनिष्टसाधनंमदिष्टसाधनत्वेसत्यासंतमत्यंतविषयत्वेविषयतयानिश्चीयमाणत्वात्।यथामत्स्यघ्नंविषा मत्स्य
त्वविषयतयाऽनिष्ठमानंमधुविषमृष्टंकाङ्क्षोजनंमसवलवदनिष्टसाधनंतथावेदंतस्माच्छ्येनेनाभिचरन्यजेतेतिवाक्यंतामगवा
नाघरेरेवंवायद्यवेदपौरुषेयत्वेनोपतिष्ठतेतथापिविधिरेवतावद्गतिर्नकुमुर्याःप्रयोगंप्रमाणानतोहिलाङ्गवतात्पु
गोरवादाद्यग्रहणंतत्कल्पनादितिवेतानात्वाङ्गवादिनेच्छावोधकत्वेनलोकेलिङःप्रमाणसिद्धत्वेनफलमुखगौरवाच्छ्ये
होत्वाधेतानतुकर्तुरस्मरणंवाधकंतोगवनिगमात्तत्रिकामनयाविषमक्षणंयदृच्छाविषमक्षणंतत्कृतिसाध्ये
भूरणाष्टतेतानतोविषमक्षणंस्वरेच्छाविषयत्वेपितनेवश्यनिचारःयद्यायत्कामकृतिसाध्यत्वेनयोज्यापारब्धेनेष्यते

सतस्यैष्टसाधनंविषमक्षणंवत्तत्रिकामकृतिसाध्यत्वेननेच्छाविषयःमानामावात्।अतएवनकलंजंमक्षयेत्यत्रकलंजमक्षणं
वत्तत्रिकामकृत्यामक्षणमपरत्रस्वकृतिसाध्यत्वेनानिष्टेच्छाविषयीनेतिनिष्टस्वरेच्छाविषयत्वेनविशिष्टनिषेधउपपद्यते।अनिष्टसाधनहेत्व
त्वंचनिष्टाननुबन्धिमानुमानिकंदृष्टसाधनतापहेतुतरपिशकामितिरोरवमितिं।।।अथयागोमोयजेतेत्यादाविष्टसाधनत्वे
कार्यत्वंवायद्धिधिःसएवमनिष्टाहतक्रियाजन्यतदनुबन्धीवा।तत्रगुरुत्वानाद्यक्रियाकार्यतयानिष्टजनकविलुप्तकर्तृकस्वर्गका
मनियोज्यत्वंवायद्योयोयतोज्ञानेविरहतःकामनाविशिष्टंहिमनेरकार्यमितिवोद्धव्यंनियोज्यत्वंकामनयाहनबोधोपयोगमनि
भवतिसंवकामनानंतरंकाद्यसाधनधतावोधात्कार्यतावोधेसतिनिष्ठानात्एवंस्वर्गसाधनतावोधेसतिस्वर्गकामनियोज्यत्व
यद्योयतोनवकाल्यानंतरभाविनिस्वर्गक्रियासाहान्तरंपरंपरयावासाधनमितिशब्दोबोधयितुमर्हतिअश्रुतिनाशित्वात्परंपरयास्वर्गक

DR BHAU DAJI LAD MUSEUM

नुपस्थितेश्चात्तीयप्रकारासंभवाद्व्याप्यव्यापकभावसंबन्धस्य सर्वत्रानुपपत्तेः
कार्यतावच्छिन्नविषयेऽपि व्यापकतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतोऽन्यत्रापि साधनाद्दकार्यक्रियाकार्यतावच्छिन्नाद्यर्थः। ननु
ज्ञातीयेच्छादर्शनेऽपि तादृशेच्छानुत्पादेन शाब्दविनाशिनः पुरुषेच्छत्वमिति चेत्। न। यथाकथंचित्साक्षात्त्वेनापि
अथावश्यककर्तव्यतापन्नेत्यादौ तथात्वदर्शनात्। पचतीत्यादौ चैकेनैव साक्षात्त्वेनासंभवात्। तस्मात्स्वयोजकत्वपर्याप्त-
ज्ञातीयेच्छाविनाशिनः कालान्तरभाविजनकत्वेऽपि फलसमयपर्यन्तस्था
यित्वापरजनकत्वं योजकमतोऽर्वाग्विनाशाज्ञात्यमेवतच्छब्दोक्तेनानुपस्थितशाब्दसाध्यपुरुषसाधनत्वव्या
प्यताज्ञानेऽपि अथवाप्रकृतप्रमाणभावीयोग्यतानवच्छेदकसाधनत्वमात्रेवाचकः। साक्षात्त्वाद्यपेक्षापरंपरासाधनत्वमात्रेऽयतश्चित्या

निसंभवात्यानवयोग्यानुपलब्धाद्वारस्थवाक्यात्परंपरासाधनत्वमपि वाक्यार्थेवतत्संभवात्। अथाप्यावश्यकेच्छाजन्यक्रियाकार्यतावच्छेदकं
मि कार्यानुष्ठानं कार्यासाधनत्वात्। नहि यदेवायोग्यतयाऽनुष्ठीयते तदेव योग्यतयेति फलतः। यथासं। नच कामिकार्यमदृष्टेनतदर्थि
कार्यावच्छिन्नेनिवाद्यप्रयोगादित्यनेनविशेषात्। तयापिद्वारानुपस्थित्यापरंपरासाधनमितिज्ञानेनमवेदितिचेत्। सत्यं। किंतुत्व
र्गसाधनंयागइतिज्ञानंसाक्षात्परंपरोदासीनवस्तुगत्यापरंपरासाधनविषयमुत्पद्यमानंनायोग्यतयापरिभवितुंशक्नोतियस्त्वसाक्षा
त्परंपरानिरूपकंसामान्यंतान्येवतदाननुगमः। किंवाविशेषमसिसाक्षात्परंपरावेतिनवयावद्विशेषवोधेतद्बोधितपरंपरासाध
नत्वेआवश्यकादितिभेदंवोधयेत्। तादृशवाक्यरूपमावि[illegible]रहोयाग्नेयेवह्निनासिंचतीत्यादौत्वत्वावाक्यरूप

मातद्धिरहोसमयमेदेनाऽनुष्ठितदेवयोग्यमयोग्यंवेतिषाऽद्वितीयेतुयोग्यानुपलब्धानिश्चयोऽशक्यःपरप्रमाणाऽयोग्यत्वात्
नचबाध्यमकलबाधकप्रमाविरहःस्वरूपसत्त्वेवशयोजकइतिवाऽयोग्योग्यताऽप्रमाद्वयबोधाभावप्रसंगात्।अन्यथातद्बाधक
प्रमाबात्।अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेनबाधकप्रमाविरहोनिश्चीयतइतिवेत्तानर्हिप्राथमिकलौकिकयोग्यता।नचसाऽकृतेसंभ
वतीत्युक्तं।एकविशेषवैवाशाहसामान्यज्ञानंतदितरविशेषप्रकारेतानियतानछिद्यतेनरत्नदृष्टज्ञानवत्।नचद्वारा
नुपस्थित्याप्रकृतेतथाबटतेएतेनपुंसत्वरूपवत्त्वेऽप्यश्वगोरथ्यासविशेषानवगमेपिरूपमात्रमवगम्यतेतथाविशेषानवग
मेपिसाधनत्वमात्रमितितत्प्रयुक्तंतत्रैकविशेषबाधाभावेनोदासीन्यसंभवात्।एतेनस्वर्गकाम्यत्वलाभक्रियायाःफलसा

धनत्वंतदलाभपटोःसंस्कारस्थेवस्थायित्वंकल्पनाकिमपूर्वेणसंकल्पविशेषस्ययागस्याप्रत्यक्षानुपलब्धिरात्मविशे
षगुणानांचाप्रत्यक्षत्वेऽपिस्वविषयप्रत्यक्षजननस्वभावादस्मदादिनवैवंक्रियांतरमपितथाप्रमाणाभावाद्दृष्टएवंलोकसिद्धि
याकार्यतायुत्पत्तिरयिनप्राननवतीतिपरास्तंस्वर्गसाधनतायोग्यतयास्वर्गकाम्यस्यतदवयेवस्थायित्वमित्यौच्या
श्रयात्।लौकेधर्म्मिग्राहकमानेनक्रियायाःक्षणिकत्वनियमाच्चानुदेवपूजार्थोमंत्रःपूजावाराधनाभिरवितप्रीतिहेतुः
क्रियाश्रुतोदेवताप्रीतिद्वारायागस्यस्वर्गसाधनत्वेप्रीतेःक्षणिकत्वेपिप्रीत्यनुभवजनितसंस्कारद्वारातज्जनकत्वात्श्रुतए
वात्रेयादोप्रीतिर्नागिनमाप्याद्देवुद्देश्यत्वमितिनायंदेवपूजायामितिहिशास्त्रैकस्मृतिःस्मृतित्वादेवनस्वतःप्रमाणंनचया
गस्यदेवताप्रीतिहेतुत्वेस्वर्गस्यदेवताप्रीतिसाध्यत्वेवामानांतरमस्तिमंत्रस्तुतत्रप्रमाणंवेतनेदेवेमानमेवनास्तियत्रयविष्णुप्री
तिकामादिवादोस्तितत्रहिविष्णुरेवप्रीतिर्नतुविष्णोःप्रत्यक्षलक्षणादोषात्।विष्णुशब्दस्यप्रीतिविशेषवाचकत्वंवेदएव
कल्पतेनचदेवपूजार्थेयत्नस्यबलान्नाश्रौच्याश्रयत्वात्।नचैवमग्नेयादीनांयस्यक्षणिकत्वाद्योग्यतानवगतेःपरमा

पूर्वकारणत्वानवगमेकथमदृष्टेकल्पनेतिचेत्। काम्येऽदृष्टेवाव्यवस्थितावाग्नेयादौनद्वाराप्रसाधनत्वस्ययोग्यत्वसंभवात्।
नतुप्रथमं। नहुकाम्येद्वाराणांयावदुरेनशतेनयातयादित्यत्रद्वाराणांवोधमस्पशतयातनाहेतुत्वावगमेयथादुरितानदृष्टेकल्प
नंतथेहापीतिचेत्। अत्रयुरेनशतेनयातयादित्यत्रहेतुहेतुमतोर्विधिरित्यनुशासनात्तिङावगोरणशतयातनयोर्नियतंकौटीय
र्यवोध्यते। प्रत्यक्षेणानुभवस्मरणयोरिवनत्रसाधनत्वेसाधनसाधनत्वेवाऽनयथापिमध्यवर्तिद्वारातिमितिदुरितकल्पनंसं
स्कारवत्। इहहुनिर्वप्यनुशिष्टसिद्धःकार्यतामाह किंचकामीकाम्यादन्यत्। काम्यावव्यवहितसाधनतयाज्ञातमेवकर्तव्यतयावेतीति
नियमात्तत्रक्रियायांकामिनोऽन्वयोयोग्यः। नचतत्सिद्धिकामस्यपाकेऽदृष्टेर्व्यभिचारःऽदनकामस्यतत्रऽदृष्टेः।तत्सिद्धिकामनातुल्यत
त्कामनायोगिनीनतुसाक्षात्। अन्यथासाधनसाधनेऽदृष्टान्नेस्यात्। अथसाधनत्वंऽदृष्टकल्पनावादितिचेद्दृष्टानोजनका
मस्यसिद्धौदनस्यपाकेऽदृष्टसिद्धेः। नहिसिद्धौदनस्यौदनंद्वाराभोजनसाधनत्वाविशेषात्तद्विशेषणेनुयत्राव्यवहितसाधनंपाकस्तत्र
काम्यंमकाम्यंतत्रनाव्यवहितसाधनंपाकइतिनऽदृष्टिः। नतुपाकस्यसिद्धौदनद्वाराभोजनसाधनत्वंनसंभवतिद्वारस्यासा

ध्यत्वात्ऽदनांतरद्वारवत्तथाऽनिसंधानेव्यवहितत्वविशेषणेपिकुतोनपाकेऽवतिष्ठते। ऽदनोत्तरेद्वारेसाक्षात्साधनत्वादितिचे
त्। नापाकस्यभोजनसाधनत्वेविशेषस्याप्रयोजकत्वोदनमात्रस्यद्वारत्वात्तत्स्यचसाध्यत्वाविवादात्ऽदनविशेषसिद्धेऽदनकामनाविरहान्नतुल्यत्वं।नह्योदनेसिद्धेसिद्धत्वाद्यागंकामयमानस्तदेवद्वारंनापिनाश्नन्योदनोत्तरंसिद्धमादाय
द्वारंतातर्हिकामयमानापिस्यादसिद्धत्वादितिचेत्। नपाकस्यैकविशेषद्वारतावाधोनविशेषांतरद्वारतावि शेषोसकलविशेषस्यै
कत्रद्वारत्वासंभवात्। एकविशेषसिद्धौतन्मात्रकामनाविच्छिद्यते। नहिसकलविशेषसिद्धत्वेनसामान्यकामनाविच्छेदःस
कलविशेषसिद्धेरसंभवेननदनुच्छेदप्रसंगात्। अथकाम्यादन्यत्साक्षात्साधनत्वेनज्ञायमानंकर्तव्यतयाऽध्यवस्यति। नकाम्या
व्यवहितसाधनमंगंद्वारंत्वेवंयद्याकाम्यादन्यत्कामीप्रथमंकाम्यावव्यवहितसाधनंकर्तव्यतयावेति।पश्चात्तद्वाराव्यव
हितसाधनमितिप्रथमंयागेकामिकार्यतावोधोऽयोग्यतापराहतएवाज्ञानाक्षविवादविषयोलिङ्समभिव्याहृतक्रिया
न्वितकार्यत्ववोधिकाश्रुतिर्लिङ्गातलौकिकलिङ्वत्। लिङुपस्थापंकार्यत्वंसमभिव्याहृतक्रियान्वेतिलिङुपस्थाप्यकार्य

शा० सू०

त्वात्। यदपेक्षेति कार्यत्ववत्। नागोवा कार्यत्वान्वितलिङ्संबलितधातुप्रतिपाद्यत्वात्पाकवदित्यनुमानात्क्रियाकार्यत्वावग
मेयागान्वितकार्यत्वबोधकत्वंलिङ्गो बोध्यतेनतुक्रियतेनचयोग्यताज्ञानंविनातत्संभवतीत्युक्तमेवानहियोग्यतादिकंविनैव
तदनुमानसामान्यप्रयोजनमात्रानन्वितमभिधायनेशहेनानोत्पौरुषादित्यत्रव्यभिचारात्तद्वेदस्यापौरुषेयानुवादकतापाता
च्च। नचप्रूर्वेस्तुत्यादिविरहःतथाहिअसिद्धार्थस्वर्गकामयदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्योपस्थितेशक्तिर्गृहीतव्यानवशा
द्दृष्टानाप्रूर्वमप्रूर्वमुपस्थितंमानानावादप्रूर्वत्वव्याघातादवाच्यत्वापाताच्च। नचलिङादिनानुपस्थितिःव्युत्पत्त्यनत
रंतत्प्रत्ययावन्योन्याश्रयात्। नचकार्यत्वेनोपस्थितेलक्षितोनत्रशक्तिग्रहःउपलक्षणंहिस्मारणमनुभापनंवाअ
गृहीतेसंबंधग्रहात्अशक्यमितिमेवांकार्यधर्मिणिकार्यत्वेनशक्तिग्रहात्कार्यत्वविशिष्टोपस्थितमेवानतोन्विता
भिधानदशायांयागविषयंकंकार्यमित्यनुनवःस्वर्गकामोचयायोग्यतयापटादिकंनिरस्तक्रियान्वितंयोग्यतावशा
द्यागविषयकाप्रूर्वपर्यवस्यतिनचप्रूर्वत्वेनशक्तिग्रहोनवाप्रूर्वंकार्यमित्यनुनवःनचनियमसामान्यतःसंबंधबुद्धिःसह

कारिव्यशाद्विशेषबुद्ध्युपायायथानवेवकत्वमात्रेसंबंधग्रहाकर्तृविशेषासिद्धिःननुकार्यत्वेनापिकिंबतादौशक्तिग्रहथाउता
प्रूर्वउनयत्रवा॥ नाद्यःअन्यप्रतिपन्नावश्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नोत्तरःअनुपस्थितेरिति चेत्। नहिरूपेणशब्देनानुनवोन्न
यतेतेनरूपेणशक्तिग्रहःपदार्थस्मरणंचशाब्दानुनवहेतुःनहिरूपमेयत्वेनशक्तिग्रहःपदार्थस्मरणंवापटत्वेनशाब्दानुनवहे
तुरेवंचपटादावेवकार्यशक्तालिङादिशक्तिग्रहानन्तरंकार्यमितिस्मरणंननोयोग्यतादिवशादप्रवरद्रव्यगुणकर्म्माणिकार्यानि
विहाययागविषयंकंकार्यमित्यनुनवोनवरंअप्रूर्वमालंबनेयोग्यत्वाच्चतस्यस्थायित्वलाभः। अतएववाक्यजानुनवमात्रविषय
त्वान्नदप्रूर्वंनवस्मृतानामाकांक्षादिवशादन्वयबोधानुपपत्तेर्नक्रियतेनवाप्रूर्वंस्मृतिगोचरइतिवाक्यंशक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्द
नुनवानांसमानप्रकारकतामात्रेणहेतुहेतुमद्भावावधारणात्लाघवादावश्यकत्वाच्चननुकश्चित्प्रहारमात्रेणचयजतिमो
गिनएवोपस्थितिस्तथागोरवात्गोपदादप्रूर्वगवानुनवप्रसंगाच्चविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेसर्वत्रतथैवन्यायपर्वतीयबह्निर्व्या

पकतयानावगतइतिकथंतदन्वयानुमितौ।ननुसामान्यलक्षणयाप्रत्यासत्त्यासर्वंसर्वाएवव्यक्तयोव्याप्तिग्रहेशक्तिग्रहेवविषयीभू
र्वंतिकथमन्यथापक्षधर्मतयेतीयदुच्यतेव्याप्तिग्रहेनस्मादनुमितिरितिचेत्।नयेनरूपेणव्याप्तिग्रहस्तेनरूपेणव्याप्यत्वेनवापक्षधर्म
तायाग्रहानुमितौकारणमस्तुकिंतया।अपिचा।सायंघस्तिमणिनाल्लिदेनवाग्निंकिंचनवदर्शनेसास्नीतिसुतरामग्नुर्ववाव्यत
कार्यत्वेनरूपेणाग्नुर्वस्यापिशक्तिग्रहविषयत्वंपदार्थस्मृतिविषयत्वंनचैवमग्नुर्वक्षानिःयागविषयत्वादेर्दिशेषस्यकार्यलिङ्गवि
नानुपस्थितेःयथापचेतीयत्वनानंवह्नौनानुमितिर्विना।ननुयदिकार्यंक्रियासाक्षात्रणेलिङ्गशक्तिःक्रियादायोग्येनियोग्याग्नुर्व
लानन्तदाभित्यनिषेधाग्नुर्वयोरलाभः।नहितत्रायोग्यतयाक्रियान्यत्कुशक्यतेफलाश्रवणात्कल्पनामात्रबीजानावात्।नचै
कत्रनिर्णीतःशास्त्रार्थोपरत्रापितथैवेतिन्यायात्तत्राप्यग्नुर्वएलिङ्गर्थइत्युक्तं।नस्यग्नुर्वत्वेनशक्तिग्रहःकिंतुकार्यत्वविशिष्ट
धर्मिणिक्रियावत्तथानवैत्यवनवकार्यणसमंक्रियाचयानुपपत्त्याग्नुर्वमर्थवत्सानोस्तूनेदस्याग्न्वयव्यतिरेकित्वादिक्रियेवं।नहिलो
केपठितेत्यादौकार्यधर्मिणिशक्तिःकल्पितासिद्धेनन्यलभ्यस्यरूपेकार्यत्वमात्रेधर्मिणःपाकादेर्ज्ञातेरेवोपस्थितिसंभवा

त्याक्रियाकार्यत्वस्यवाविनाभावनलभ्यत्वात्तथावधर्मिणिशक्तिर्वाच्यकल्पनीयासाक्रियानिरासेनैवमहिक्रियायाः
कार्यत्वान्वययोग्यत्वेधर्मिणिशक्तिःकल्पयितुंशक्यतेतस्मादयोग्यतयाक्रियानिरासानंतरंतदतिरि
क्तएवशक्तिकल्पनेनवक्रियातिरिक्तकार्यमात्रंलब्धंनतुक्रियापिशब्देवेतिवाच्यंयतोनह्यमःक्रियातिरिक्तकार्य
त्वेनशक्तिःकिंवयोग्यतयाक्रियायांनिरस्तायांधर्मिणिशक्तिकल्पनसमयेयक्रियातिरिक्तंतत्रशक्तिः।ननुशक्तिग्रहेक्रि
यात्रवेशःनहियत्रमुख्यानुपपत्त्यायकल्पनंतदेवतत्स्वविषयायाएवंवकार्यत्वेनापितदतिरिक्तकार्यएवशक्तिकल्पनान्नि
त्यानित्यभेदयोरपितदेवोपासनाद्यन्वयोयंलिङ्गादिनिर्णीयतेत्।ननुकार्यत्वमात्रंधर्मिणिवाधकाभावात्।लक्षणाप्रसंगा
च्चदध्यादिस्थलेलिङ्शक्तिग्रहेनतिरस्क्रियतेनपुरस्क्रियतेइत्यत्रापिगौरवात्।अविनाभावदशायांवायोग्यतयात
स्यान्नवेशःविधिप्रत्ययस्यवतत्रायोगात्केवलस्यतत्स्यासंभवात्।तानुसमभिव्याहारेवतदर्थेनान्वयबोधजननियम

मेनपटाद्यप्रतिपादकत्वात्तच्छत एवाप्रयोगोऽपूर्वत्वंचाप्रयोगोपाधिरिनिबद्धोऽथाप्रतिपाद्यघटादि
स्थितयानकार्यत्वंप्रवृत्तिनिमित्तंप्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेवतथात्वात्।अन्यथाप्रमेयत्वमेवनस्यात्स्थितिरेतावान्यत्रकार्य
कारप्रवृत्तिर्यत्रिपदज्ञान्यातदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंफलकल्प्यत्वाच्छक्तेः।ननुप्रतिपाद्यमात्रवृत्तिस्त्वास्त्वादौ व्यभिचारात्
शब्दप्रवृत्तेर्यत्रतथात्वनहीप्रस्थादावनेकत्वात्अतएवलोकेलिङ्लक्षणाकीक्रियाभिन्नेधर्मिणिवेदशक्तिकल्पनात्।
लौकिकानामप्रूर्वेनात्यंयंसंभवन्निपूर्वेजमाणांतरेणप्रतीतेःक्रियासाधारणशक्तावपिलोकेलक्षणेवपचेतेत्यत्रदि
पाककार्यतावगम्यतेतत्रकार्यत्वेलिङ्स्तात्पर्यलाघवात्नधर्मिभिक्रियायाधातुलभ्यत्वात्तातदाङ्तात्पर्यहिहन्तिनेह
नेस्तात्पर्यमितिनातनीयायाःकरणत्वैकत्ववत्।कार्यकार्यत्वंवनस्तुनंत्रशक्यंकिंतुविशिष्टंविशिष्टाच्चविशेषणमन्यद
वेतिकार्यत्वेलक्षणानवकार्यत्वविशिष्टमस्युपस्थितावपिधर्म्येशमपहायक्रियायाःकार्यत्वान्नयोक्तंकिंलक्षण

येतिवार्त्तानहीतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्यधर्म्यंतराकांक्षास्तिअतःस्वतंत्रंकार्यत्वोपस्थितयेलक्षणायपाचुरो
डाशकपालेनतुषानुपवपतीत्यत्रपुरोडाशार्थतयातदन्वितत्वेनोपस्थितस्यकपालस्योपवापाकांक्षेतिस्वतंत्रक
पालोपस्थितयेअविष्टानलक्षणात्वमुत्पत्तिविरोधेनहिलोकेक्रियाकार्यत्वेशक्तिरवधारितायेनविरोधोनवेद
किंतुकार्यत्वमात्रेक्रियायाधातुलभ्यत्वात्।अथधर्म्यंतरेशक्तावपितद्ग्रहाभात्स्वार्थिकत्वार्थवीधकत्वे।
प्रत्ययानांदृष्टंतत्प्रत्यार्थश्चापूर्वमपीतिनविरोधथशक्तालोकेलिङ्क्रियाकार्यत्वेशक्तितथापितद्ग्रंविनेवभोना
र्थन्यायेनवेदेधर्म्यंतरेशक्तिंतांविनास्वर्गकामयासंभवात्।अन्येतुपाचेत्यादौधातुनैवकार्यंपाकोविधीयतेलिङ्त
चतात्पर्यग्राहिकानशक्तानियमतस्तादृशेपवतंत्रयोगात्तासामान्यशब्दस्यविशेषपरत्वंतुनशक्यंवक्तुंतरांवीप्सा।अतएववृ
द्धमानत्वादौनलङादिशक्तिरितिलोकेशक्त्यग्रहान्नयुत्पत्तिविरोधइतिनदसतालिङःकार्यत्वेशक्तौपचिबादाकार्यत्वज्ञाने

पपत्तिर्युगपद्ग्रहनिहयविरोधात्। नन्वाजह्वत्स्वार्थाऽनयसावारणस्यानुपस्थितेरितिदिक्। मद्ज्ञानेपदानांशक्तिःशक्यत्वात्
एवंवलिहूदमेकत्रोद्धारस्थायित्वस्वर्गजनकत्वकार्यत्वानोज्ञानेशक्तिमितिमुत्पत्तिः। ओदित्वादिज्ञानंचोपस्थितमेवततोलि
ङादेर्नैकत्रोद्धारणौचित्यमतादिवशाद्यागविषयकस्थायिस्वर्गजनकंकार्यमित्येकंज्ञानमनुभवरूपंजन्यद्रव्यगुणकर्मविलक्षणंवि
षयंकिमतोनत्वेवनानार्थवदेकदेकंज्ञानेशक्तिग्रहादेकंकविषयोनुभवोनवेन्नसमुदितविषयइतिवाक्योशक्तिग्रहकालेएव
त्रोद्धारणइतिकिंचिषयमहिमाननंनवातनानार्थनुभवाभावेनगौरवेणशक्तिग्रहेनस्याप्रवेशात्तथाप्यमीमांसमूहालंवन
नंस्यात्ननुपरंपरयावेशिष्यज्ञानमितिवेत्ना।लाकोद्धर्मिधर्मिगोचरैकज्ञानस्यैवविशिष्टज्ञानत्वात्तत्रसमूहालंवनसंने
दृन्तस्यनिरंकुशविषयत्वाद्ग्रस्त्रोपस्थितेश्चग्रहीतासंसर्गेषुस्थायित्वस्वर्गजनत्वेकार्यत्वेषुशक्तिग्रहोनासं
सर्गस्यापिविशिष्टसमानशीलत्वाद्ग्रात्तउक्तन्यायेनतावद्विषयमेकंज्ञानंलिङादेर्ननन्वेतावेवलौकिकार्थेषुल

र्गादिपदेषुशक्तिग्रहःननुभवत्वरूपजकारिणशक्तिग्रहःतथापिलिङादेर्यागविषयककार्यानुभवेसत्यपूर्वलाघात्स्वर्ग
कामवाक्यंसंभवतिङादेरुपपादकप्रतिसंधानेप्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहार्यथोनुपपत्त्यालिङः कार्यशक्तिकल्पनं
नहिप्रमेयमनुपपादकप्रतिसंधानेविनाऽर्थापत्तिःसंभवतिनवशक्तिकल्पनात्पूर्वमुपपादकशरीरनिविष्टमपूर्वज्ञानमि
तिवेत्। तत्किंयएवविशेषउपपादकापरनामधर्मोबलात्सिध्यतितत्प्रतिसंधानमर्थापत्त्यैस्वीकारणंतथात्वेपूर्वंग्रहीतमात्रस्य
कल्पत्वेकल्पनोच्छेदापत्तिःतस्माद्यथासामान्यतोज्ञानस्यपीनत्वसंबंधावगमादुपपादकतच्छक्तिकल्पनातोविशे
षावगमस्तथावासामान्यशक्तिकल्पनेवकपदेनसमभिव्याहारवशात्तद्विशेषाभिधानमेवमत्रापिकार्यमात्रवाचक
पदत्वेकार्यविशेषलाभःसंभवतीतितर्हिनोपपादकप्रतिसंधानादूर्ध्वंस्वर्गापत्त्याशक्तिकल्पनंयागविषयकंचकार्यं
नत्वागदिनास्यसविषयकत्वंनावात्। सविषयकत्वंचज्ञानचटयोरिवस्वभावसंबंधोयानग्निरूपणाधीननिरूपणं

वा मत्स्यमानसंविसंवेद्यत्वंवा आहृतसाधनत्वंवेति अस्तिहियागदानहोमजन्यापूर्वाणांतुल्यरूपसाधनांतरव्यवच्छेदेन
त्येकमात्रजन्यत्वंनदुर्लभंविशेषार्थीसिनोतिबंधउच्यतेविशेषेणसिनोतीतिविग्रहोनियामकइति। अनुयोग
रूपेणशक्तिग्रहःतेनकार्यत्वशक्तलिङादिपदात्स्वर्गलक्षणयाकार्योपस्थितौयोग्यतादिवशादपूर्वनामोस्तुकार्यस्मरणाद्यधि
नाभिधानोपयोगेनत्वपूर्वस्मरणांतरस्यपदार्थत्वेनपदार्थेऽन्वेतिनकश्चिद्विशेषः कार्यत्वशक्यकार्यत्वसंबंधितयावगतमेवेति
वेतनालिङ्गेलाक्षणिकत्वेनापूर्वानुभावकत्वात्तत्रैवतत्रस्थितस्वार्थशक्तस्यजन्यादिपदस्येतरदृष्टपूर्वमादायानुभा
वकत्वमितिवाअंडुतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रेहिपदानांशक्तिःनत्वितरत्रगौरवात्पदांतरलभ्यत्वाच्चलक्षणायांचतु
रोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थाद्भावकत्वमितरपदस्मृतीरस्मृतीरस्मृतुसंस्काराद्युपस्थितेःअसन्निहितेनाचिंता
भिधानानाबात्तानवापूर्वसंस्कारविषयश्चकिंचयजिपदेनस्वर्गकामकार्यविषयोयागइत्यनुभवोनवेतल्लक्षणा

यामितरपदस्यलक्षणीयविशेषणकस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्तत्रैवादृष्टोवोधआकांक्षितोनवयागविशे
षितकार्यमात्रेस्वर्गकामाद्यन्वयःप्रतीयतेकिंतुयागविषयककार्यविशेषेतथावतआविधकार्यबोधार्थलिङादिःकार्यश
क्तिरेवेतिअत्रोच्यते[illegible]नकरूपत्वेनयोग्यता।अनाधेयपयसासिंचतीत्यत्रसत्यप्यन्वयप्रयोजकत्वेइत्य
त्रेवाधकप्रमायामन्यत्रवोधात्अप्रयोग्यत्वेपिस्ववाधकप्रमाविरहःकारणंतर्हिसोप्यवश्यापेक्षणीयइतिलाघवा
त्सैवयोग्यतागृह्यतेएवंसतिदेवयोग्यमयोथंवस्यादितिचेत्सत्यंयथादशाविशेषेतदेवाकांक्षामासत्रमनासंनंधतया
स्ववाधकप्रमाविरहदशायांतदेवान्वयबोधेयोग्यमयोथंवानिधीयते। स्ववाधकप्रमातद्विरहंवावगम्ययोग्यायोग्यता
व्यवहारदर्शनात्स्ववाधकप्रमाविरहदशायांयोग्यतादिसत्वेपिवह्निनासिंचतीत्याद्यन्वयबोधोप्रमादोषवत्तुल्यप्र
मणीभूतत्वात्सामान्यज्ञानस्यकिंचिद्विशेषज्ञाननिमंतत्वात्तद्विशेषाज्ञानेकथंतद्दशासंतइतिचेत्तावत्कालगत्यापरंपरासाध

नंविशेषोनासतएवापरंपरयासाधनत्वंनुप्रकारोनन्नासनेनतत्प्रकारकज्ञानस्यहेतुत्वात्तथाचघ
टेनजलमाहरेत्यत्रयोग्यतयाछिद्रेतरद्वयोर्द्वारत्वेननासनेछिद्रेतरत्वेनानथासतिलक्षणयायुगपद्वृत्तिद्वयवि
रोधेकानन्वयप्रसंगात्तज्जन्यसाधारणत्वेननुपस्थितेश्चनाऽऽकांक्षत्वार्थाऽथसंस्कारान्नदुपस्थितिःनवसुवि
न्तीनांप्रकृत्यर्थानुगतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्रविनस्त्यर्थीनाचीयेतइतिवाच्यंप्रकृत्यर्थीहिप्रकृतिप्र
तिपाद्योलक्षणीयानुरोधात्सर्वसंस्कारसंस्कारान्यकृतेपिनत्वतस्यानियतोहीबत्वान्नियतात्तदुपस्थितिश्च
फलबलेनतथाकल्पनादितिवाऽऽकांक्षोपस्थापकत्वेनैवशाब्दस्यान्वयबोधकत्वात्तनवैवमाकांक्षादिपदाशक्यस्य
स्कारोपस्थितस्यशाब्दान्वयत्वस्यकथंशाब्दानुभवविषयत्वमितिवाच्यंनियमतोयद्धर्मवत्वेनोपस्थितेयत्रशक्ति
ग्रहस्तत्स्मरणजनकसंस्कारस्यतद्धर्मविषयतानियमेननबोधकादेवतदंशेशब्दबोधनियमेनाकांक्षापदादेश्य

स्यतस्यशानात्तद्धर्मविशिष्टदपिशक्यंयदिनियमतस्तदुपस्थितिःशाब्दान्वयेस्यवाक्यादिपदत्वेनाप्युपपत्तेःवस्तुतस्तुनियतोपस्थि
स्थितिरेवनास्तिशक्तत्वावच्छेदकोपदादपिनिर्विकल्पिकंतर्हिचयबोधदशायामिवाद्यायानुपपत्त्यानावादेरपिकल्पनानस्यादितिचे
वेन्नर्हिनवापिकार्यत्वबोधानंतरंभोपादानिकसाधनताबोधोनस्यात्भोपादानिकबोधेनुपपत्तिबोधस्यहेतुत्वात्कल्पनामा
त्रोच्छेदश्चैवंस्यात्प्रतीतानुपपत्तिमूलकत्वाकल्पनायाःकल्पनाबोधकप्रमाविरहस्थयोग्यत्वेनसंशयसाधारणंज्ञा
नमात्रमेवतत्स्यात्नयोऽनंतेनयत्रबाधकप्रमाभिन्नत्वंतत्रैवाद्यबोधाभावोऽन्यत्रनुतद्धीमात्राद्यबोधइतिभागेपियोग्यतासं
शयेनाद्यबोधेनप्रतिबंधकबाधसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात्अन्यथानुमानाद्युच्छेदप्रसंगात्अपूर्ववाक्यत्वेप्यपूर्वस्वर्गसाध
नतासंशयएवप्रथममपूर्वस्यस्वर्गसाधनत्वानिश्चयाद्वाऽपादानस्याक्रियानिष्पादनोत्तरकालीनत्वात्साधकबाधकप्रमाणाभावे
नद्वारसंभावनयासाधनत्वसंभावनातःस्वर्गकामाद्यइतिनुल्येऽपिद्वारत्वेयथाक्रियमानस्थलेत्यर्थोग्राह्यतयाकार्यमपूर्वमपिशिष्ट

वि

मस्थिरंहलतेर्विनष्टत्वात्तनवाधिष्ठानेऽपूर्वमात्रेसाधनत्वंनस्यपदार्थैकदेशत्वेनान्वयाभियोगित्वात्अन्वयविरोधिन्
यविरहोयोग्यता[illegible]अतएववहिनासिंचतीत्यत्रनङ्मेऽचमत्रमधागेत्राचयविनोन्नूपविरहोयोग्यानुप
लब्धासुगमएवनत्वागेआशुविनाशित्वंकालांतरनाविफलजनकत्वविरोधीतिवाच्यंअनुनवेकाथयानेवाशुविनाशिकालांतरन
विफलजनकत्वात्यागेयंतनस्तत्वात्अन्यथापूर्ववैफल्यात्तत्रस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्वंलब्धितिचेत्तर्हिअन्वयविरोधित्वेनयत्कि
स्मतिसंधानंवतत्रास्त्येवाअततोबाधकत्वमाविषमत्वस्यविरोधिनोज्ञानादिति॥ ॥कास्यसाधनत्वमेवप्रवर्त्तकंलाघवात्सिद्धो
दूनस्मृतिकामोलघूपायेनोजनेप्रवर्त्तेनपाकेगुरूपायत्वात्तजाथीवसन्निहितेऽतएवज्योतिष्टोमादौऋतुस्वर्गफलत्वेपिगुरू
पायत्वेमानुषानुष्ठानलक्षणाऽऽमाएणापत्न्याफलभूताकल्पनेदुष्टोत्पन्नानंतरीयकयजनकत्वाप्रतिबंधकंअपिचकाम्याव्यव
हितसाधनतयाज्ञातमेवयदिकामीकर्तव्यतमावैतीतिनियमश्चतदाअपूर्वमपिकार्यतयानावगम्येताअन्विताभिधानानुपपत्ते

स्यसाधननावोधकाभावात्उपादानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात्अतएवकाम्यादित्यादिषकारहयंनिरस्तंकर्तव्य
नाकुर्वद्रूपहत्तौवाकाम्यसाधनत्वस्येवहेतुत्वात्तत्रवकार्येवटादौलिङःशक्तियहःयथालिङ्शक्तियहकाले
स्वर्गकामाद्यन्वयोयत्वात्क्रियानिरासःतथायागान्वयानुपपत्त्यावटादिनिरासोपिनवेत्तनहियागविषयकोवटादिःसंनवतिअ
थान्विताभिधानदशायामपितन्निरासोनस्यात्स्यादेतत्स्वर्गकामाद्यन्वयानुपपत्तातदन्वयबोधेलिङःशक्तियहःस्थायिका
यैवतथाअतःशक्तियहकालेक्रियानिरासोयुज्यतेनवटादेर्यत्रिपदमंतर्नीत्यस्वर्गकामलिङ्शक्त्यामन्विताभिधानदशायांनुवटा
दिनिरासोयागान्वयायोग्यत्वादितिनक्किंशक्तियहकालेयान्वयानुपपत्तिर्हिस्मृतिहेतायेनवटादिनिरासिकासानप्रतिसंधीये
नाऽतस्तुतत्यंस्यात्तरंगप्रछत्यर्थान्वयंबोधयतएवेतरान्वयबोधकत्वाभिमततदन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानमेवसाधमिकौपुरु
षदोषादप्रतिसंधानेशक्तियहोन्नमएवनवटादेरशक्यत्वात्पुरुषमविशेषंप्रतिअपूर्वनाशयापन्नेश्रोवटादीनामनंतत्वेनयदि

नन्निरासोनशक्यतेतदाविनाभिधानदशायामपिनस्यात्तापाकादीनांक्रियात्वेनैवदृष्टत्वादिनानिरासप्रसंगवाच्या ... एवंचप्रव
रइत्यत्रगुणकर्मसुनिरस्तेषुकुतकार्यधर्मिणिशक्तिग्रहः।नचविशेषेनिरस्तेपिकार्यसामान्येननिरस्तमितिवाच्यंनहिविशेषाविष
येसामान्यज्ञानंसंभवतिएतेनापूर्वसाधारणकार्यत्वेनबलादोशक्तिग्रहइतिपरास्तं।अगृहीतासंसर्गेषुपिस्थायित्वकार्यत्वस्व
र्गजनकत्वेषुनज्ञानेषुवाशक्तिग्रहइतिनिरस्तं।स्थायिनोबलादीनांसाक्षाद्धर्मत्वेनशक्तिग्रहस्यप्रकृतेनुपयोगात्किंचनेषु सैप५
समुदितेषुशक्तिग्रहःअन्योन्यंवानाद्याःप्रधर्मैविशिष्टस्यापूर्वत्वव्याघातश्चैकज्ञानविषयसाकांक्षधर्मधर्मिणोरवैकज्ञा लेख
नाविषयत्वात्तविषयत्वेवाऽपूर्वमेवंसमुदायविशिष्टत्वादनहितीयश्चैवंहिलिङुपदात्स्मरणंत्रयंयानिपदाच्चयागस्मरणं
नचवुर्णीतेषांयोगपद्यमस्तिनचप्रत्येकशक्तिग्रहेपिसमुदितविषयमेकंस्मरणंलिङुपदादितियुक्तंसमुदायस्यापूर्वमन
नुनवात्तास्मरणंचयदिसाकांक्षधर्मधर्मिविषयकमेकंज्ञानंतदापूर्वत्वहेतुः।एकज्ञानाऽहयोःसाकांक्षधर्मधर्मिणोरवविशि

भेद२ णा

ष्टत्वादनन्नियत्वात्तवाएतेनस्वर्गादिपदेषुगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिषुशक्तिग्रहइतिचुदसंप्रत्येकसमुदायविषयकस्मरणविक
ल्पयासाद्यकल्पवालिङुःकार्यलक्षणाभ्यांहिमंत्राःश्रोष्यंतीत्यत्रभूतापनुभूयतेइतरपदात्वाक्षणिकस्यानुभावकत्वा
द्यावत्पूर्वमपिस्वर्गकामकार्यविषयोयागइत्यनुभवेस्वर्गकामयागयोरित्यस्मारकंनमाऽपूर्वलानथाहिकार्यविषयोयागइत्या
द्यनुभवानंतरमर्थाद्यागविषयंकंकार्यमितिज्ञानमनुपपन्नंअनंगतएवशाब्दबोधानंतरंश्रोष्यतीतिकिंतापूर्वत्वान्यत्वे
पिनकलंजनन्नयेदित्यतःकलंजनन्नणानावविषयकमपूर्वमवगम्यापिनप्रवर्तेनतदनावेनथाहिकलंजनन्नणोरागादस्यकर्तव्यतावुद्धि
र्जीतासाद्यन्नक्षणानावेनिष्फलात्कार्यात्सफलंगरीयइतिन्यायेनसुखहेतौनन्नक्षणएवप्रवर्तेनानतदनावेनिषेधापूर्वमेवफलमितिचेत्ता
नातस्यसुखदुःखनावाद्यन्नयापएतत्वेनतदजनकतयावगोणसुखप्रयोजनत्वात्तनावासुखवदपूर्वमपिप्रयोजनमितिचेत्तमालौकि
तथानवगमात्तलौकिकयोःस्वर्गापवर्गयोर्लोकावगतप्रयोजनसुखदुःखनावज्ञातीयत्वयाप्रयोजनत्वंविदेपिकाम्यस्थलेका
म्यसाधनस्यैवापूर्वस्यगोणप्रयोजनस्यलिंङादिधानं।काम्यसाधनताज्ञानंविनाकाम्यिकार्यत्वस्यबोधयितुमशक्यत्वात्।ननुस्वर्गस्य

DR. BHAU DAJI

प्रयोजनत्वेनतत्रासामर्थ्यात्स्वनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्नेत्तिनादावविवलोकक्लृप्तकाम्यसाधनताज्ञानाकार्यताज्ञानहागौणप्रयोजनत्वेनकेपप
त्तेश्चनापिनित्यनिषेधयोरपूर्वस्वतःप्रयोजनंलिङादिनिधीयतेकाम्यस्थलेहिधर्मिग्राहकलिङादिनाप्रवर्त्तकंकार्यत्वेनापूर्वमभिहितंप्र
तीतिनित्यादावपिकार्यत्वेनापूर्वबोधनंस्वतःप्रयोजनत्वेननानुनित्येलोकवेदावगतेगौणमुख्यप्रयोजनाभावेसतिलिङेवापूर्वस्यस्व
तःप्रयोजनत्वंबोधयतीतेनाविनाप्रवृत्तिपरत्वानिर्वाहादितिचेत्ननिर्दुःखीछाविषयत्वंहिस्वतःप्रयोजनत्वंअपूर्वंलिङावोधनीयंन्यत्त
दृश्येछाविषयोऽपूर्वंक्वचिदपिसिद्धंनचलिङेवापूर्वंइच्छांजनयित्वातांबोधयतीतिस्यात्तत्रासामर्थ्यात्तादृच्छायाःसामर्थ्यंतएवजन्यत्वाच्च
अतोऽपिकाम्येनित्येवेच्छाविषयत्वंप्रयोजनत्वंअपूर्वंस्यलिङादिनाबोध्यते।अपूर्वेच्छायाःशास्त्रज्ञानापूर्वमसत्त्वात्।किंतुशास्त्रंकार्यता
ज्ञानंजनयतीत्यथनित्येकार्यत्वेनैवापूर्वंस्यान्नित्यानंनस्वतःप्रयोजनत्वेनकिंतुलिङापूर्वंबोधनेनतस्यस्वतःप्रयोजनत्वमिच्छाविषय
त्वंनवातिसुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यस्वतएवेच्छाजनकत्वात्ततःकाम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्नित्येकार्यतावोधजनाद्प्रवृत्तिरितिचेत्ना

नाप्यपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाक्लृप्तत्वात्काम्यापूर्वेहिलोकक्लृप्तेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छानत्वपूर्वंलिङज्ञानात्तादृशास्त्रस्थस्यशास्त्रस्यकर्त्तव्यताज्ञानं
वलादितिचेत्तासफलविषयंतथाऽदृष्टंनिष्फलविषयं।अथप्रवृत्तिमतोनिवृत्तिर्निमित्तेविकारइतियदानक्लृप्तंप्रवृत्तस्तदानिमित्तेप्रवृत्ति
र्दृष्टकार्यताधीरितिनयाविपरीतप्रयत्नेज्ञानिनेरागान्नक्रियोत्पत्तिः।तेनैवप्रतिवंधात्तारागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्यहिनिवृत्तिकार्यतांशास्त्रं
णवोधिता।अतस्तेनवोधेनस्वफलंविपरीतनिवृत्तिरवश्यमुत्पाद्येतिशास्त्रस्यवलवत्त्वमितिचेत्तानिवृत्तिकार्यतावोधेपिनिवृत्तौयत्नएवनो
त्पद्येतयस्यप्रतिवंधकतास्यात्तस्याच्चनिवृत्तिकार्यतावोधेऽप्यमाणेनिष्फलत्वेनक्लृप्तेरनाद्यत्रयकलंजनक्लृप्तेस्यानिर्दोषत्वंवादेनवलव
दनिष्टसाधकत्वावगमाद्भक्षणेनजवर्त्तनवृत्तिरितिचेत्तावेवमपिकलंजनक्लृप्तेनजवर्त्तनवृत्तितदानींनिःप्रयोजनतयाप्रवृत्तौकिमायातमितिता
एतेनानित्यापूर्वसाधनेसंध्यावंदनादावपिप्रवृत्तिरपास्ताक्रियायाःकष्टत्वात्तदपूर्वस्यपंडुत्वात्तस्वतोऽप्रयोजनत्वाच्चतस्मात्लो
केपरेनेत्यादौकार्मण्येष्टसाधनत्वरूपधर्मशक्लृप्तेनलिङःज्ञातास्वर्गकामोयजेतेत्यादौतदप्रयंमागेयोग्यतावशाद्बोधयतीतिनवेदेधर्मि

णशक्तिकल्पनाप्रतीतावस्वर्गसाधनतासाक्षात्साधनस्ययागस्यव्यापारमन्तरेणानुपपद्यमानास्वनिर्वाहकव्यापारपूर्वकल्ययतिरेकानुनिरूपाधिपूर्ववर्तितानिरूपितकारणतान्यतरव्यापारेणनिर्वाह्यइतिकोऽर्थःकिंक्रियतेऽनयेतज्ज्ञाप्यतेनाघातोत्तरवर्तित्वेनव्यापारस्यतत्रासामर्थ्यात्तदनापरःलिङ्वतद्बोधनात्किंत्वस्तुकारणंव्यापारव्यासमितिचेदत्राविपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्तथाचेन्द्रियकंकारणमतीयव्यापारकमितियागान्नयोर्ईर्ष्यानादन्यत्रनथाकल्प्येतज्ञायश्चित्तादीनांप्रतिबंधकत्वमेवज्ञायश्चित्तस्तस्मादेनसःभूतो नयतीतिफलंऋतमस्तितस्यनिमित्तक्रियातोनफलंनाशयतीत्यर्थःधर्मःस्वरतिकीर्तनादितिवत्कीर्तनादिहेतुक्रियाःस्वरतिफलं नन्नयतीत्यर्थःदक्षयतीत्यत्रबाधकंविनानलक्षणेतिवत्नाऽपलक्षितत्वेनविहितक्रियायांधर्मपदशक्तिग्रहस्यबाधकत्वात्तानचेत स्यमुख्यत्वार्थपदार्थीतरेशक्तिग्रहःस्यात्तेनोद्देश्यापन्नेविहितक्रियाकर्तृत्वज्ञानेनधार्मिकपदप्रयोगाज्ञाएतेनदेवदत्तशरीरंदेवदत्तवि शेषगुणपूर्वकंज्ञन्यत्वेसतितद्भोगसाधनत्वात्तत्तुल्यमित्यनुमानादृष्टसिद्धिरितिपरास्तं।तन्मांतरीयज्ञा

नादिनिरवतज्ज्ञानकत्वानियमेसिद्धसाधनात्तमेवांविरुद्धस्यव्यापारसत्वेकारणत्वमितिनियुपाध्यन्वयव्यतिरेकान्यांव्यात्यव धारणात्तायागस्यविरुद्धस्यकारणत्वेनव्यापारकल्पनाहार्थेव्यापारस्यहस्थगत्वयव्यतिरेकयहःतद्व्यापारकत्वेउपाधिरितिचे दत्रानुकूलेनदत्तेपियनुभवस्यतद्व्यापारकत्वमितिनव्याप्तेःयोजकत्वंयागोयदिविरुद्धस्तत्वेसतितद्व्यापारोनस्यात्स्वर्गकारणं नस्यात्तावदविपक्षेबाधकात्तत्रकारणताग्राहकाभावउपाधिःतेनापिसमंव्याप्यव्यापारेणस्याप्यपादानात्तत्रेंद्रियकेस्या तींद्रियव्यापारकत्वनियमःसव्यापारत्वेकार्यव्यवहितपूर्वसमयेऽसत्वस्योपाधित्वेनाप्रयोजकत्वात्तत्रेवंसंध्यावंदनंकारण स्यदुःखसाधनत्वाश्रुतेःतत्कारणंयागजन्योदुःखहेतुःतथाचतत्स्थिरत्वेनदुःखजनकसंनिधानात्नापेक्षमाणंनेत्रंप्रायश्चित्तंवेफ ल्यंप्रायश्चित्तंनाशावसरेहतत्स्थेवतत्स्वजनकत्वात्प्रायनुष्ठानंनाशएवतेनक्रियतइतितन्नाद्यंसयागजन्यानवच्छिन्नकालस्यप्र तियोगिकालत्वेनतदाकरणापत्तेरितिचेत्नसंध्याकालीनाकरणस्यदुःखसाधनत्वात्तद्विशिष्टस्यसंध्याकालापगमेपगमाद्यानुसं ध्याकालीनाकरणेविशेषणंकिंनुप्रतियोगिनिकरणेनयावद्विशिष्टानवस्थितएवेतिवाच्यंसंध्यायाश्चकरणेसन्नयंतस्यपदार्थत्वात्न

नुकरणेनस्यपदार्थैकदेशत्वेनाप्रधानत्वात्तानर्थापिध्वंसस्यव्यापारोरुक्तवत्सहभावादनिष्टफलस्यापिकारणत्वात्तत्स्यानंतत्वेपिस्वाश्रयावच्छिन्नजनकत्वंयत्रयत्रध्वंसोहेतुस्तत्रतत्त्यागजन्यादृष्टेनिमित्तत्वाद्दुःखध्वंसजन्यादृष्टेनिमित्तत्वाभावेबंधकाभावेऽपि नहेतुत्वेतथाभावाज्ञाध्वंसेनानुपपत्तिःकथंतेनैवसमाधानंद्योतितंतितंत्रेतानाध्वंसेसतितद्व्यापारत्वज्ञानंविनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनयाशांतेरितिमैवं नित्येगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात्तनहिनियमतोयत्रध्वंसेसतियदुक्तंतित्तत्रकारणंनत्वसंसर्गाभावत्वेनकारणत्वेनकारणत्वेतथेतिवाच्यं व्यभिचारात्तावतेवतत्स्यापिप्रयोजकत्वात्तथाचाग्नेयागकरणताव्यापारंविनातदनुपपत्तेस्तज्जन्यध्वंसस्यकारणत्वमिष्टमेवनियमतोजनकत्वंत्वत्रनास्ति १२१
नुमानाभावान्नतथेतिवेन्नायागध्वंसस्ययागजन्यस्वर्गप्रतिबंधकत्वस्यप्रमाणेनसिद्धेरर्थापत्त्याप्यकल्पनात्तस्यक्लृप्तदेवताप्रीतिरेवव्यापा रइतिवेत्तानायागस्यदेवताप्रीतिहेतुत्वेमानाभावात्तथात्वेगंगास्नानादीदेवतादिरहेनतदभावात्तानवच्छिन्नापिप्रत्यवायोत्पत्तिःस्यादितिहेतुत्वेमानाभावात्तथात्वेलाघवेनकर्तृनिष्ठक्लृप्तव्यापारकल्पनाश्रेयसीति।ननुनित्यमाभ्युदयिकंचतत्रगयाश्राद्धादिनापितत्रपितृक्लृप्तज्ञानेच्छादीपुत्रेवादृष्टोत्पत्तेः तथतत्रापिकर्तृनिष्ठंवादृष्टंविहितक्रियायायागस्येवकर्तृगतादृष्टजनकत्वात्तानवमुक्तेपुत्रेनदृष्टनाशात्पितरिनस्वर्गस्यादितिवाच्यंतदृष्टस्य

फलनाश्यतयापितरिस्वर्गाभावेनादृष्टनाशात्तत्स्वदृष्टनिमित्तभोगजनकादृष्टस्यमुक्तिविरोधित्वात्।ननुपितृगतमदृष्टंजन्यतेमुक्तेपितरिदो षाभावेनयोगिनामिवविहितक्रियायाःपित्रदृष्टजनकत्वात्तानर्थाद्यत्वेवृसांगमपिश्राद्धादिकंनिःफलंस्यादितिनहिधेरशामाण्यापत्तिःपु त्रगतादृष्टेनमुक्तेपितरिसुखोत्पत्तौनविरोधःयोगिनामिवसुखोत्पत्तौदोषस्यहेतुत्वात्तत्रचपितृसुखंपितृपुण्यैर्जन्यमितिपितृस्वर्गहेतुनेवि पुण्यैतेनविनाप्रदानाद्यभावात्।नपुत्रे।तत्रफलप्रसंगात्।पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रियापितृपुण्यंहेतुरितिपुत्रक्रियापिनज्ञानिकेतिवेत्तापि स्वंपितृक्रियापितृपुण्यंनज्ञानिकेतिनतांविनापितरिपुण्यंपुत्रक्रियावृपुत्रपुण्यंजनिकेतिपुत्रेपुण्यंपितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेनपितृ स्वर्गहेतुरस्त्विनुनतुपुण्यंपितृहत्तिर्नसुखहेतुपुण्यत्वात्तानवपुत्रहत्तिर्नसुखहेतुत्वादितिवेत्तानातुपुण्यंनपितृहत्तिर्नकृत्यजन्यपु ण्यत्वात्पुत्रहत्तिर्वातेकृतपुण्यत्वाद्वातस्मात्पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेनपितृस्वर्गहेतुतेतिपुत्रएवतत्पुण्यंभेवंस्वर्गोपपादकंसु पूर्वस्वर्गाश्रयेकल्पतेऽथभोगस्थितत्वाद्भोगावच्छेदकल्पनायाःसाक्षाद्दुपपादकविषयत्वाच्चानवहेतुस्वर्गकामनाश्रयेस्वर्गकाम

नाव्रत्यक्रियाकर्तरिवाविलंबितोपस्थितिकत्वात्तागोरवात्तापरंपरयास्वर्गेपिपादकत्वाच्चायदिवपुत्रकृतपुण्येनमुक्तःस्पशरीरत्व
त्रिःसुखंचस्यात्तदासाक्षिविधयाऽसत्यानिष्ठानादिपुत्रक्रियाजन्यापापेनदुःखविविष्टायांक्रियामिर्नुत्वापितृनिःसरुपत्यतइत्यादि
बोधितनरकभागितापिमुक्तःस्यात्पितुःस्यात्तथाचपुत्रकृततथाविधशंकयानकश्चिन्मोक्षार्थीब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत्तो
दुःखेनात्यंतविमुक्तश्चनतीतिनसपुनरावर्त्तेतइतिश्रुतिविरोधश्च।तथाचमुक्तस्यसुखदुःखेशनीनादिकंचनवतीत्यपदर्शनं।मुक्तेरपि
तन्निश्राद्धादिनादोषाभावादेवनाहृष्टमुशघतेनवैवंसांगश्राद्धस्यापिनिःफलत्वं।अदृष्टोत्पत्तौस्वरूपसतोदोषस्यांगस्यवैगुण्यात्तायथा
विघ्नहेतुदुरितेनशून्येलुनंमंगलंनपापंसंजनयतिस्वरूपसतःपापस्यांगस्यानावादितिचैवंचयागस्यापिव्यधिकरणव्यापारोभवि
ष्यतीति।उच्यते।विहितक्रियायाकर्तृगतव्यापारद्वाराकालांतरेफलंजनयतइत्युत्सर्गः।सचबलवताबाधकेनापोद्यते।प्रकृतेचबाधकेना
स्तिचयथाशास्त्रदेशितंफलमनुद्धानेनीत्युत्सर्गपुत्रकृतयागश्राद्धस्यापितत्स्वर्गप्राप्तिःपितृकृतप्राप्तेःपुत्रघृतचादिकंप्रतिहेतुत्वेन

स्वरूपसत्कत्वेनथाकामनयाप्रवृत्तौश्रुतकामनाविरहेनप्रयोगप्रसंगेप्रत्यवायफलाभावप्रसंगाकिंचस्व
र्गप्राप्तिपितृकर्तृविशिष्टंवस्व ४५ ४ नहिमस्यकस्यापिपितरिपुत्रेवाफलं

शास्त्रेणबोधितत्वात्।नचबंधनियमएवपितृयज्ञज्ञातिस्यादोपरंपरासंबंधेनकर्तृगतमेवफलंकिंनुस्वपितृपुत्रयोःयथास्वपि
तृगतत्वंस्वर्गप्राप्तिपितृकर्तृकंवोपरंपरासंबंधःफलेनपुत्रस्यस्वरूपसत्वादिकंपितृगतमेवानवफलस्यकर्तृगतत्वंसाक्षात्संबंधेनैवे
तिवाच्यं।ग्रामपशुपुत्रादीनांपरंपरयाकर्तृगतत्वमितिव्यभिचारात्।नहिग्रामादयःसाक्षात्कर्तृसंबंधाश्रएवंचफलस्यसाक्षात्कर्तृगामित्व
बोधनेशास्त्रस्योक्तंगौनतुफलस्यकर्तृगामितांबोधनेयत्तुस्वर्गप्राप्तिपितृकर्तृकंनफलंतुकामनायाश्चाधिकारिविशेषणत्वात्तावत्
पितृगतस्वर्गकामइत्यादिश्रुतौविशेषितत्पितृकर्तृकंनकाम्यंनवाफलंसिद्धत्वात्तदसाध्यत्वाच्चकिंतुविशेषणंपितृगतःस्वर्गइतिसप
वफलमितिनाशंनहिस्वर्गप्राप्तिपितृकर्तृकफलेऽप्रयोजकंपितुस्वर्गेणसमंपुत्रस्यपरंपरासंबंधरूपंतदुक्तमितिउच्यते।पत्नीपुत्रसंबंधेनयदिपुत्र
गतत्वंपितृस्वर्गस्यतदासंयुक्तसमवायेनतत्पुत्रेतत्स्यात्फलंस्यात्तासंबंधःशास्त्रेणबोधइतिचेत्तानहिस्वर्गप्राप्तिपितृकर्तृकमि
तनयाशास्त्रेणबोधितत्वात्तामपशुस्त्रिरण्यादीनांवासिद्धत्वेनकाम्यत्वंकिंनुतहिपयकंस्वत्वंकाम्यंफलमपितदेवंतत्रसाक्षादेव
कर्तृगतमितिकर्तृगतत्वेनतत्फलस्यसाक्षात्संबंधोनियतएवतत्स्मात्प्रकृतत्वेनफलेकामनातत्रतमेवशास्त्रदेशितंफलंप्रतएवकामन

विषयःस्वगतएवस्वर्गःफलंयागादेःस्वर्गपुत्रत्वादेवपितृपुत्रगतत्वेनकाम्यत्वमितिश्राद्धजातेस्यादेःपितृपुत्रगतमेवफलंएवंचम
त्रपित्रादिगतस्वर्गकामनयापुत्रादिनाकृतपुष्करणीमहादानादिकंपित्रादिस्वर्गजनकमेवाविषयस्वर्गसाधनत्वेननेतव्यंश्रुतत्वात्
नहिस्वगतस्वर्गकामस्यकर्मविधेतापुष्करणादेर्विधिर्विधीयतेनचाश्रुतेःकिंतुस्वर्गकामस्यस्वर्गश्चस्वगतःपरगतोवेतिस्वर्गकाम
वमविशिष्टंवाक्येनेत्यात्मनेपदमपिकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वेनवस्वर्गकामोदद्यादित्यादौस्वगतस्वर्गकामनायामंतरंग
वादौसर्गिकवाच्यस्वर्गकामत्वेनस्वगतस्वर्गकामएवोच्यतेसामान्येवावकंवैनाविशेषपरत्वेमानाभावात्तथाकेचित्तुसन्यकुर्व्व
हस्थाश्रमपरिपालनस्यब्रह्मलोकावाप्तिःफलंश्रूयतइतिज्ञातेष्टिपितृयज्ञयोरपिगृहस्थकर्मत्वेनतत्फलमितिफलस्यकृत्य
गामित्वेनियमएवेतिनित्यकफलानिज्ञायंतेणोःसर्गइत्याहुः।ननुयावज्जीवंनित्यपरिपालनस्यतत्फलंननुकाम्यश्राद्धादेःकाम्यात्तनो
वैमानाभावात्तावत्कालंकाम्यानुष्ठानशक्तेश्चयावज्जीवंकृत्यानुस्यापिनोतभावः।कामनाविरहादिनाप्यकरणात्तावन्नित्यानुष्ठानेनतत्फ
लाभावजसंगात्।नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्याचयाज्ञप्रतिबंधेकर्मणिजन्येकमुत्पत्यपूर्वमन्यतेनैश्वरमाद्रवंमन्यत

इतिनागोरथान्मानाभावाच्चकिंत्वनिमक्रियायापरिपालनरूपक्रियान्तरेणेतिनसर्वकर्म्मब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमितिमैवंनग
वदुद्देशेनकृतस्यकाम्यस्यनित्यस्यवायस्यकस्यापिकर्मणःपरिपालनाद्ब्रह्मलोकावाप्तिःफलंश्रूयतइतिज्ञातेष्टिपितृयज्ञयोरपितथाकृत
योस्तत्तदेवफलंतथावनगवद्गीतायज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनइतितत्तत्कर्मयज्ञा
र्थतयाप्येकमेवतत्फलसमर्थंसंवलनंतुमंगलवदुपयुज्यते।अन्यथैकेकयोगस्यव्यवधानादसंभवश्चनित्यपरिपालनंतुकर्त्तव्यमित्येवकर
णंतदुक्तं॥ददामिदेयमित्येवयज्ञेयइत्यपिचयतुनिषिद्धासंबंधएवमोक्तंनतुविहितमात्रानुष्ठानमितितत्रायंकिंविधिर्निषिद्धासं
बंधस्याभावात्सर्वंनिषिद्धासंबंधस्यसर्वसुलभत्वादितिसंप्रदायः॥ ॥नगवदुद्देशेनकृतंकिंविदेवकर्मसर्ववाकाम्यंसर्व
वानित्यंवासर्वमितिनाद्यपक्षेनैवकाम्येनानित्येनवा।स्नानेनतथाकृतेनतत्फलसिद्धेर्बहुविघ्नादिश्राद्धेश्राद्धादावप्रवृत्त्यापत्तेः॥नाप्यन्यो।
भशक्यत्वात्।ननुयःस्नानेत्यादेर्नित्यत्वाभावात्तस्मात्सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्यतत्फलंसम्यक्कर्तुसामर्थ्यमेवअतोनश्राद्धादेर्ब्रह्मलोका
वाप्तिरितिसाधूक्तं।शास्त्रदेशितंफलमनुष्ठानरीत्युसर्गइतिनत्रफलंक्वविद्विधिवाक्येकृतंक्वविच्चार्थवादिकमिति॥ ॥नचर्थवादोसिद्धा

र्थतयानयामाएयंकार्यांचितएवपदानांशक्त्यवधारणाद्व्यवहादेवसर्वेषामाद्यव्युत्पत्तिप्रसंगउपायोनरस्यशब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्तात्तथाहि
प्रयोक्तकवाक्योच्चारणानंतरंप्रयोक्त्यस्याप्रवृत्तिमुपलभमानोवालःप्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्यप्रयोजननजिज्ञासायांतद्व्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्चप्रयोज्यप्रवृत्तिमेवप्रयोजनमवधारयतिनवाकिंचिद्वुर्वतस्तादर्थ्येसंभवतीतिनक्रियाप्रत्यनुकूलंकार्यतांज्ञानमेवकल्पयतिनशब्दस्तेनकार्यताज्ञानस्यहेतुत्वावधारणात्तज्ज्ञान्यतापरस्यैःकार्यताज्ञानावृद्धत्वात्तानवैवंशब्दस्यज्ञानद्वारापवृत्तिहेतुत्वंसाक्षात्तौवालेनशब्दाहितविशेषस्यकार्यताज्ञानस्यहेतुत्वेनावधारणात्ताज्ञानेवप्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात्तशब्दोपिकार्यतज्ज्ञानहेतुरित्यवधार्यतत्रैवशक्तिंकल्पयतिनचपस्थितत्वात्पश्चादावीजीद्वारेणक्रियाकारकपदानांकार्यान्वितेतन्नदर्थशक्तिंपरिकल्पयतिप्रथमंपदेनसामान्यशक्त्यनुरोधात्तत्रथयद्यपिपदव्यवहारादादौकार्यान्वितधीरनुभितातथाप्यन्वितमात्रशक्तावेवकार्यवाचकपदसन्निध्यादाकांक्षादिमहिम्नाकार्यान्वितधीसंभवान्नकार्यांशेपिशक्तिःकिंपरंसामान्यशब्दस्यकार्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्त्यावश्यंशक्तिःकल्प्यतेयोपपत्तिरपिअवश्यंवाकांक्षादिःकारणत्वंकार्यांशेशक्तावपितद्व्यतिरेकादन्वितानभिधानव्यतिरेकनियमात्सतिवाकांक्षादौकार्यांव्यतिरेकदर्शनादन्वितानभिधानस्य

DR. BHAU DAJI

तिरेकोनवाच्यस्तिअन्यथागवादिपदानांव्यक्तावपिशक्तिःस्यात्तासंस्कारादेनव्यक्तिलाभदर्शनन्नतथेतियदितदाकार्यवाचकपदादेवकार्यान्वितलाभइतिकिंशक्त्याद्वुव्यवहारेनियमतःकार्यान्वितज्ञानंदृष्टमितिनतत्रशक्तिःकल्प्यतेनहिद्वुव्यवहारेशब्दोपस्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनादशब्दसन्निधेरन्वयबोधहेतुत्वकल्पनेद्वारमित्यादोशद्वएवाभ्यहियेतकविदसंपूर्णेवाक्येद्वुव्यवहारादाद्यव्युत्पत्तेःशब्दसन्निधिर्विरलएवभवतीतिवेद्यानहिसिद्धार्थेप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात्कार्यत्वमपिव्यभिचारिनवतत्रलक्षणावाचकानांवाच्यशक्तिंकल्पनानिर्याहन्वयलक्षणानुमानाद्वुलघीयस्याउन्नयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्यासुख्यत्वस्यैवोचितत्वात्तत्किंवकार्यवाचिलिङादीनामाकांक्षाद्युपपादकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यंवाच्यमतोऽविशेषात्यदंतत्राणामपितथात्वमस्तुलाघवादितिमैवं व्यवहारहेतुतयानुभितेहिकार्यान्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकान्यांशब्दस्यसाक्षात्कारणत्वमवधारयतिनैवंपदंपदार्थोसाक्षात्संबंधितयाऽन्वयंबोधयतीतिनियमेनतत्रशक्तिंकल्पयतिद्वुचितज्ञानेपदार्थज्ञानेवाअप्रवर्तकतयाऽन्वयंप्रत्यस्वकारणत्वेनतयोरनुपस्थापनात्तान्वितज्ञानशक्तावपिपरंपरयाकार्यत्वधीःसंभवतीत्यर्थापत्त्यासैवकल्प्यतांलाघवात्तानुविशिष्टज्ञानेशक्तिरन्यलभ्यत्वादितिवाच्यंअर्थापत्तेःसाक्षा

दुपपादकमात्रविषयत्वेमन्यूनाधिकार्थाग्राहकत्वात्साक्षादुपपादककार्यीश्वितज्ञानेशक्तिःकल्प्येतेलिङादीनांशक्तेरकल्पनादन्यलभ्य
त्वेतस्याप्यनावश्यकत्वात्आद्यपुत्रेविवार्यत्वात् किंवप्रवृत्तिकारणतयोपस्थितंकार्यीश्वितज्ञानमपहायानुपस्थितार्थिचितज्ञानमात्रेशक्तिकल्पन
मयुक्तंरेवनावश्यकत्वात्उपस्थित्यंतरेवशीरवात्अथकार्यीश्वितज्ञानोपस्थितावप्यन्विनज्ञानमप्युपस्थितंमितिलाघवात्कार्यीशमपहाय
श्वितेशक्तिर्युक्तेतिनैयायिकाःज्ञानेक्रियादानांशक्तिःशक्यत्वात्नार्थेअन्यश्चकार्यीश्वितज्ञानमन्यदन्वितज्ञानंविषयनेदेनज्ञाननेदा
१०५ नदुक्तमतावपीदंअन्यदूतज्ञानमन्यत्रवृत्तिनानुभवज्ञानमित्यश्वितज्ञानमुपस्थायानवशक्तिमुद्दश्यतीगोरवमेवालघुनिशक्त्येसंनव १०५
तिअन्यलभ्यंपुत्रजननधीनिवेत्तानामुगण्दुपस्थितौनयात्वात्ननस्तस्यानुपस्थितिःपुत्रजन्मविशेषदर्शनात्सर्वैरवाघवप्रवृत्तौतथानव
गमात्तथापिनकार्यीश्वितेशक्तिःकार्यंवादिलिङादीनांव्यभिचारादितिवेत्तामैवंपदानांकार्यत्वविशिष्टस्त्रीजनकत्वात्तत्रकार्यीश्वित
स्वार्थप्रतिपादकतयैतदाश्वितस्वार्थकार्यप्रतिपादकतयावेतिएवंकार्यीश्वितव्युत्पन्नोसत्योग्नेकोदाहरिष्यतिचारादाकांक्षादेरुपा
श्वित्वेनतथात्वोपपत्तौव्यर्थमनाश्वितकार्यीश्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेनविध्यभावेपिकार्यीव्याहारःक्वचिल्लक्षणाक्वचिदंसर्गाग्रहइतिसिद्धार्थी

श्चयत्रनीतिदर्शनात्तत्रतत्रकालमश्चितमात्रशक्तिरेवकल्प्यतांप्राचीनकार्यताज्ञानंवाव्यर्थमित्यपतएवनिरस्तंपूर्वकल्पनातुकल्प्य
नांतरप्रसंगात्तत्रतत्रकालज्ञानादिसिद्धार्थप्रयोगस्थलक्षणादिनिरूपणेश्रमेणन्यथासिद्धत्वात्नावेनप्राचीनज्ञानाबाधकत्वात्तदुपजीव्यव्याघातात्त
स्मात्सिद्धार्थेव्युत्पत्तिःसंभवतितथासतिपुत्रजन्मज्ञानंकालस्यहेतोरेववार्तीहारेणसहचैत्रसमीपंगतश्चैत्रपुत्रस्तेज्ञानइति
वार्तीहारवाक्यश्रवणश्चैत्रस्यमुखप्रसादंपश्यन्पुत्रश्रोतुर्हर्षमनुमिनोतिहर्षाश्रयकारणंपुत्रजन्मज्ञानंकल्पयतिउपस्थितत्वादु
पपादकत्वादन्योपस्थितौगोरवाच्चनत्रवाक्यस्यकारणतांकल्पयतिलाघवादितिवेत्तानाहर्षहेतूनांबहूनांसंभवात्हर्ष
नलिंगेनपुत्रजन्मज्ञानस्यदुर्ज्ञानत्वेनानुमानुमशक्यत्वात्दृष्टोत्तरज्ञानस्यपरिशेषयितुमशक्यत्वात्आप्तपुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि
हर्षहेत्वाहादिक्रियाविशेषदर्शनात्पुत्रजन्मज्ञानानुमानमितिवेत्तर्हिपुत्रस्तेज्ञानइतिवाक्यजन्यक्रियाफलव्यतापरमेवेतिकार्यीश्वित
ज्ञानजनकत्वमेवास्तुमनोरथेनेतदुत्तरकालंपुत्रजन्मज्ञानानुमानमितिनव्युत्पत्तिःकार्यैकनिष्ठायत्रापेक्षासहकारणशैमधुरंपिको
शेनातिप्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यादिनिर्व्युत्पत्तिःनत्रापेक्ष्यवहारायीनव्युत्पत्तिरर्थैकाकांक्षाश्चितएवयुक्तापिकपदशक्ति

पूर्वनावधृतेतिवेद्यानानत्वापिपिकमानयेत्यादौकस्यचित्कार्यान्वितएवशब्दत्पत्तेः।उपजीव्यज्ञातीयतयावतस्याबलवत्त्वंकिंवेदमपिप
दंकार्यान्वितज्ञानशक्यंपदत्वादितिसामान्यतोऽवगतस्वार्थविशेषपरत्वाधिगतश्चसइदानींसुहृदुपदेशादिभिरेवगम्यतेऽतःसिद्धं
हत्तिपराणांशब्दानांजवनैकज्ञाननजनकत्वंतच्चकविस्मारकत्वंपरयाकार्यान्वयानुभावकत्वंतदनुभावकत्वंपरयाकार्यान्वयानुभावकत्वं
स्वर्गादिपदशक्तिग्राहकानांयाजदृत्तिपरत्वेनपर्यवसानयाकार्यान्वयादेःकार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमितियत्रपुराणभारतादि
पाठेफलश्रुतिरस्तितत्रार्थवादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेनप्रवृत्तिपरत्वमेवतेषामितिपर्यवसानयाकार्यान्वयात्कार्यान्वितस्वार्थबो
धकत्वंस्वरूपाख्यानपराणांतुकाव्यनाटकादीनांपदार्थसंसर्गन्यायेनसंसर्गप्रवृत्तिःअत्रोच्यतेवर्तमानयेतिवाक्य
श्रवणानंतरंप्रयोक्त्यस्यबलानयनगोबलीवर्दन्यायेनबलानयनकार्यानुज्ञानमनुमितंबालेनानुकार्यान्वितज्ञानंप्रवृत्तिविशेषेत
स्याहेतुत्वात्तत्रघटादिपदशक्तिग्रहेऽनुपयोगाज्ज्ञातत्वज्ञानविशेषेवर्तमानयेतिवाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्यहेतुत्व
मवधार्यघटपदाद्वितीयाद्यनुविधिजन्यानांप्रत्येकावापोद्धारेणघटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेष्वप्रत्येकंकारणत्वमवगम्यशक्तिकं

ल्पयतिापश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमितकार्यत्वान्वितज्ञानेवाक्यमात्रस्याबलवत्त्वेनकार्यांशमपहायान्वितज्ञानमात्रेशक्तिंकल्पयतिानतुघटमं
वाक्यमात्रस्यकार्यत्वान्वितज्ञानमात्रेहेतुत्वकल्पनौचित्यघटानयनक्रियायांघटमंक्रियात्वज्ञानात्।प्रवृत्तिमात्रानुमानेनवकार्यान्वितज्ञा
नमनुमायतत्रवाक्यमात्रस्यहेतुत्वंकल्पयित्वाशक्तिंकल्पयतिानतुप्रत्येकंविशेषयोःकार्यकारणभावधीरितिवेत्
नाअथमंघवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानंबालस्यनवतीत्यत्रमानाभावात्।घटादिपदशक्तिग्रहस्यते
नविनापिसंभवात्।नचतदनुमानसामग्रीतदाहृतेतिवाच्यंतदाव्याप्त्यादिस्मृतौमानाभावात्।सामान्ययोःका
र्यकारणभावग्रहोविशेषयोस्तथात्वग्रहेतुरितिवेत्।नाविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवतद्ग्रहात्।यथाह्रद
वह्निविशेषयोःकार्यकारणभावग्रहेतत्सामान्ययोरपिहेतुहेतुमद्भावोभासतेऽन्यथानसकृद्दर्शनगम्याव्याप्तिः
स्यात्।नचमात्राविविशेषयोःकार्यकारणभावविनिवेधएवसामान्ययोस्तथाभावइतिवेत्।नात्रत्यक्षेणविशेषयोर्

योग्यत्वाज्ज्ञामान्यमपि नास्तेऽनुमितेऽवकार्यविशेषेणकारणविशेषानुमितौनसामान्यमितिनयुगपदुपस्थितिः॥ अथविशेषयोः कार्यकारण
भावाज्ज्ञामान्ययोरपितथात्वमनुभापयतीतिचेत्तर्हिविशेषयोः कार्यकारणभावावगमःआथमिकइतिचेत्तन्मूलकःअथमेपदविशेषशक्तिग्रहएव
स्यादितिःअयोऽनकल्पेनांतरानुमितौमानाभावादायद्वोक्तंप्रहन्निकारणतयोपस्थितंकार्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानंकल्पयित्वातत्रशक्तिकल्प
नमयुक्तमुभयथागौरवादितिः।तन्नाकार्यान्वितज्ञानेःअन्वितज्ञानत्वस्यसत्वात्।नहिशेषत्वान्नस्याःअतःतत्रैवशक्तिग्रहोनकार्यत्वांशेपिअतएवघ
टवइतलज्ञानेभूतलज्ञानत्वमपीतितर्हितत्रैवतद्ज्ञानमनाद्यव्यवहारकंत्वयास्वीकृतेःअस्त्वेवंकिंतुतदुपस्थितावव्यन्वितज्ञानत्वंनविषयइतिनस्योपस्थित्यं
तरंकल्पमितिचेत्।नाकार्यान्वितज्ञानेःअन्वितज्ञानत्वंविशेष्यमितितदुपस्थितौनस्यापिविषयत्वात्।विशिष्टज्ञानसामग्रीतोविशेष्यनामार्थेनाभावात्।नच्य
थान्यज्ञातिज्ञानमन्यत्वज्ञातिविशिष्टज्ञानमितिव्यक्तिज्ञानमपहायज्ञातिज्ञानंकथिनोपस्थितमितिनज्ञातेरेवपथदार्थःस्यात्।ज्ञातेःकेवलोपस्थि
तौवनव्यक्तिसमानसंविसंवेद्यत्वंअथज्ञातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेपिगोरवाद्यक्तेरन्यत्वन्यत्वावच्छेज्ञातिविशिष्टज्ञानत्वेनशक्य
त्वावच्छेदकंकिंतुज्ञातिज्ञानत्वंलाघवादितिमतेनहितुल्यंनवयुगपदुपस्थितौलाघवावतारेनबात्रयुगपदुपस्थितिर्निर्वाच्यंविशिष्टज्ञानस्य

१०१

विशेष्यविषयत्वनियमाद्दकिंवममेदंकार्यमितिज्ञानंसाक्षादुपपादकंवहन्यास्यकारणत्वेनानुमितमनस्तत्रशक्तिंगृह्णीयात्।साक्षादुप
पादकविषयत्वात्।कल्पनायाःनत्विदंकार्यमितिज्ञानंसाक्षादुपपादकोपपादकत्वात्।अथेदंकार्यमितिज्ञानंशक्त्येवपरंपरयानुमानतद्वा
नामेदंकार्यमितिज्ञानसंभवादन्यलभ्यत्वेननशक्तिकल्पनातत्र।तर्हीतरान्वितज्ञानशक्त्येवतत्रकार्यवाचकसमभिव्याहारेणैवकार्यान्वित
ज्ञानसंभवादन्यलभ्यत्वेननतत्रशक्तिकल्पनमितितुल्यंनत्विदंवाकार्यमितिज्ञानंसाक्षादेवघवर्त्तंकंकर्त्तव्यतायोग्यंयावदेकवि
शेषणस्यस्वगतत्वप्रतिसंधानंसहकारिणेनानाप्रसंगात्।नवसहकारिविलंबेनकार्यानुत्पादेसाक्षाज्ज्ञानजनत्वंनिवर्त्ततइतिवेत्ता
लाघवेनममेदंकार्यमितिज्ञानादेवघहन्नेःयथावनविष्यद्विषयाकार्यतानुमितिस्तथोक्तमधस्तात्।अपिवायादृशस्यघत्वस्यावि
गीतहतिसाध्यमिदंतादृशोहमितिधीर्नघहत्तिहेतुःहतक्रियमाणविषयहतिसाध्यताज्ञानस्यसिद्धविषयस्यासिद्धविषयेछानुत्पा
दकत्वात्।इच्छायाःस्वप्रकारधीसाध्यत्वेनहत्यासाध्यमीतीच्छायाःस्वरूपानंतरंनविष्यत्त्वप्रकारधीहतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्चापिवा
स्तुप्रथमंकार्यान्वितज्ञानेवाक्यस्यसाक्षात्कारणत्वबोधात्तत्रशक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वारेणपदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञानेशक्तिं

कल्पनानिरपेक्षत्वात्तन्नु कार्यत्वांशेपिगोरत्वात्। अन्यलक्ष्यत्वाच्च। नवजातमप्रत्यक्षसाक्षात्कारणतावोधस्यतन्मूलककार्यांचितशक्तिग्रह
स्यवाशक्यादितिवाच्यं दृष्टत्वात्। अन्यथासिद्धिमपश्यतोहिबालस्यसंज्ञतइतिनस्यावलवत्वात्। गोरवान्यलक्ष्यत्वेतत्कसंज्ञतजमाणजन्य
त्वेनोत्तरस्यबलवत्वात्। नवोपजीव्यबाधान्नतथात्वेनीतिवाच्यं। उपजीव्यतेमानमानत्वात्। देवादिजन्यमंतद्वत्। ननुपदविशेषशक्तिग्रह
हेतुत्वंतेनविनापितत्संज्ञत्वात्। नत्वाप्तत्वेनबलवत्वं। व्यभिचारात्। नापिसर्वैःप्रत्यक्षप्रतीयमानत्वेनबलवत्वं। सर्वेषांशरी
राहंप्रत्ययेचंडतारकापरिमाणस्यसर्वैरित्यत्वग्रहेव्यभिचारात्। अतएवपूर्वकल्पनातःकल्पनांतरेसंशयात्। नन्यथा
सिद्धतयोपजीव्यतयाबाधबलवत्वं। पूर्वकल्पनायास्तत्रतथात्वात्। किंचप्रत्यक्षंकार्यांचितज्ञानेवाक्यस्यसाक्षात्परंपरयावा। तत्रादौनकारणत्व
मात्रंगृह्यते। ननुविशेषोपिनप्रत्यक्षस्याचक्ष्यव्यतिरेकादेरनुगतविशेषसाधारणत्वेननत्संशायकत्वात्। उत्सर्गोपिवाधकाभावनिश्चयसह
कृतोनिश्चायकश्चनत्वान्यलक्ष्यत्वस्यबाधकस्यानवमापातत्। स्वतोदृश्यनमात्रेणवालोनिश्चेतुमर्हतिअतएवसामान्यस्योत्सर्गिकत्वेपिबा
धकाभावनिश्चयादेवनिश्चयः। अन्यथासप्रमाणासाक्षात्परंपरासाधनंवेतिसंशयःकार्यिनस्यात्। यच्चहर्षहेतूनांबहूनांसंभवादित्यादि

तत्रास्वतोगृहीतहर्षहेतुस्मरणादेर्बाधादन्यस्यहर्षहेतोरग्रहादुपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्चपुत्रजन्मज्ञानस्यैवहर्षहेतुत्वेनक
ल्पनात्। अन्यविषयज्ञानंहर्षकारणंनविष्यतीतिशंकायांकथमेवमितिवेत्। एवंहिकार्यांचितज्ञानेपिशक्तिर्नगृह्येतप्रयोज्यज्ञानहेतू
नांबहुत्वात्। अन्यथासिद्धश्चहानुविधानस्यबलवत्त्वात्। अन्यविषयज्ञानस्याज्ञानाज्ञानेपिबाधदानदुपस्थितिनियमेमानाभा
वात्। संदेहानावोपपत्तेः। लिंगाभासजन्यकाकतालीयसंपन्नसंवाद्यनुमितिवद्दूषणलिंगेनपुत्रजन्मज्ञानानुमानसंभवाच्च। ज्ञानवा
भासत्वेनानुमितेर्वैषम्येतद्धेतुकशक्तिग्रहोत्रमः। विषयस्यतथाभावेननयोर्यथार्थत्वात्। यथाकश्चित्क्षत्रसंचारधिष्ठितंदारुपुत्र
कंवर्तमानयेतिनियुक्तोसंवर्तमानयतीतितथावेतनन्यवहारादिवन्नदृश्यीवालोव्युत्पद्यते। दृश्यक्रियाकृतिजन्यासाक्षात्जन्याज्ञानजन्याज्ञानंत
द्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरंपरायाश्रमत्वेपितद्धेतुकशक्तिग्रहानुच्छेदश्चहार्थबोधश्चयथार्थएवाविषयस्यतथाभावादितिसिद्धं
सिद्धार्थशक्तिग्रहइतिअतएवयत्नदुःखेनसंजिघृक्षेनवयस्यमनंतरंश्रुतिलाभोपनीतंबतसुखंस्वदास्वदमितिश्रुत्यर्थवादोपस्थितेः
सुखेवेदादेवस्वर्गपदस्यशक्तिग्रहः। ननुवंदनादौसुखोपरागेनस्वर्गपदप्रयोगात्दृष्टतादृशायोगाप्रयोगासुखमेवशक्यावहुविनिवृत्तयेत्या

यासमाध्येनतत्रकर्म्मणिसुखमात्रार्थीनप्रवर्त्तेइत्यर्थवादोपस्थितेस्वर्गपदस्यात्पर्येनवार्थवादस्योपजीव्यत्वात्तदुपनीतेतत्रएवशक्ति
ग्रहःनस्यस्वर्गपदस्यात्पर्यविषयत्वेनास्यदत्वोक्तेःनवाऽवश्यंनिश्चायकत्वंगौरवात्सुखमात्रेवाघयोगादतिशयितसुखत्वंवाध्यंजघो
गोपाधिकीअतिशयश्चानवातिशयस्यस्वाभिमत्वेनवंदनसुखेस्माद्यंस्वर्गइतिधीस्यात्रसादाविवातिशयस्यज्ञातित्वेनावध्यनिरूप्य
त्वात्अतिशयपदप्रयोगस्तुइतरज्ञानापेक्षइतिनविरोधहेतुसाध्यतयाविलक्षणातिशयस्यहेतुत्वेनैकत्वेनानुगमात्सुखत्वंकांतर
ज्ञानेरतिशयत्वेनानुगमोऽनध्यवसायेनशक्त्ययहादप्रहत्यापत्तेःसुखत्वावांतरज्ञातेश्चसुखमात्रसाधारणत्वात्प्रयोगोगौरवाधिक्यनिरूपका
१०९ र्थत्वात्लोकेचलक्षणाननुदुःखासंभिन्नसुखस्यशक्यत्वेनवंदनादौस्वर्गपदप्रयोगोलक्षणयापिनस्यात्रासातिशयसुखस्यशक्यत्वे
तत्रसंवंधितयावंदनादौलक्षणानवातितस्माद्दुःखासंभिन्नत्वादिनोपलक्षितासुखत्वावांतरजातिरेवशक्यालाघवादितिवेदनासूक्तना
तीयहेतुसाध्यएकजातित्वेपिलक्षणहेतुसाध्यस्वर्गत्वेकजातेोमानाभावात्विहितकर्मजन्यतावतन्नाद्विशेषत्वेनैवाऽननुगतस्यापि
जन्यतावछेदकत्वात्सवंधमात्रंवलक्षणावीजमितिवक्ष्यतेएवंदेवतायामपिइंद्रमुपासीतेत्यादौलोकप्रयोगस्यनियमात्रगोणत्वे

DR BHAU DAJI

वव्यवहारात्रार्थानध्यवसायेऽस्तोकिकेसहस्राह्मादाविंद्रादिपदशक्तिग्रहःप्रमाणंवेंद्रःसहस्राक्षइत्यादिविधिसमभिव्याहृतोर्थवाद
एवास्वर्गपदवत्तत्रअथस्वर्गपदेषहृत्यन्यथानुपपत्यातसुखंस्वस्यदास्यदमितिश्रुतेश्चार्थवादादेवशक्तिग्रहःनवेहतथार्थवादःकिंवि
द्रःसहस्राक्षइत्यादिस्तुत्यस्तावकत्वेनप्रहृतिपरत्वमितिवेत्तानाइंद्रःसहस्राक्षइत्यादिषसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितोबाधकंविना
सहस्राक्षस्यैवेंद्रादिपदसमभिव्याहारावाच्यत्वावधारणात्प्रसिद्धपदसमवधानवलेनप्रतीयमानमर्थमवाधितमादायैवतेषांप्रहृतिपर
त्वात्मंत्रप्रकाशितशशिशेषराघुपतिमुद्दिश्यहविस्त्यागेनतत्रैवयाज्ञिकानांदेवताव्यवहारात्तत्रापिवाशिवायगांददाघित्यादिनादे
वतासंप्रदानत्वश्रुतेश्चशिवादिसहस्रनाम्नांपर्यायत्वेनश्रुतेःमहात्मनपरिग्रहेणप्रमाणत्वादाराधितदेवतायावरदात्रत्वश्रुतेश्चबाधक
विनाचैतनैवदेवताअथदेवतायैतच्चैतत्प्रतीतिरेवयागव्यापारइतिनाभूर्वसिध्येदितिवेत्तानाप्रीतेःसुखस्यतदनुभवस्यवाश्रुतरविनाशि
१२ त्वात्तत्रजन्यसंस्कारस्यविषयेफलाहेतुत्वात्फलहेतुरदृष्टमिहतिव्यापारापेक्षयालाघवेनकल्पितसमानाश्रयस्यैवव्यापारत्वकल्पनाच्च
नानायागेचैकपदाद्यनेवैकपदासान्निध्यंतत्रनुद्धिविशेषएवप्रतिष्ठाविधिनाप्रतिमादावहंकारवत्रअथराज्ञस्यादिफलत्वेनश्रुतेरिंद्रा

प्रा० मू०

दिश्चेतनएवदेवतात्वेनस्यनास्तिप्रमाणात्तावत्किंनुदेशनादेशितवतुर्थ्यंतपदनिर्दिश्यत्वंदेवतात्वमितीच्छायेत्यादिपदमेवदेवता अ
तएवाग्निष्कार्शकेनंतरमग्नयइतिनियमतोहविस्त्यागोनपर्यायानरेणानवेंद्रोद्देशेनहविस्त्यागइंद्रोनिष्टकिंचित्जनकःनस्वरूपान्न
कत्वेसतितद्दृष्टेश्चनक्रियमानत्वात्। अप्रयोजकत्वात्। तदर्थत्वेनक्रियमाणत्वस्योपाधित्वात्। इंद्रायत्वा
१९० हेत्यत्रनतादर्थ्यंचतुर्थीकिंतुत्वाहादियोगेउपपदविभक्तिरेवअन्यथानमःस्वाहेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यस्यादितिभैवं। चतुर्थ्यंतपदस्यु
देवतात्वेमानाभावात्। चतुर्थीविनापिइंद्रोदेवतेतिव्यवहारात्अग्नयेकव्यवाहनायेत्यादौदेवताहयत्रसंगात्। इंद्रःसहस्राक्षइत्यथ २१०
वादस्यइंद्रमुपासीतेतिसमभिव्याहारेणैकवाक्यतयातस्यैवोपास्यत्वात्। शिवस्वनादहतीत्यत्रमहादेवमुद्दिश्यत्यक्तेपिशिष्टनाशि
वत्वेनव्यवहाराच्च। अग्नयइतिपदेनतुनियमतस्त्यागःस्फुटिवोवितत्वेनतथात्यागस्यफलहेतुत्वात्। नवबीजाक्षराणांदेवतात्वा
तत्रैवशिवादिपदशक्तिग्रहइतिवाच्यंबीजाक्षराणांचतुर्थ्यंतपदत्वानियमात्तादृशनीलादिपिमंत्रप्रकाशितशशिशेखरायघुपेतमु
द्दिश्यहविस्त्यागेनतत्रैवयाज्ञिकानांदेवतात्वव्यवहारात्बीजाक्षराणांहविस्त्यागजन्यत्वेनानुद्देश्यत्वात्। शिवस्यप्रतिमंत्रेबीजाक्ष

राणांनानात्वादननुगमेनशिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्चानवमूर्त्तिजेदेनशिवशरीराणामननुगतत्वेननतत्रापिनशक्तिग्रहइ
तिवाच्यं। बालादिनानाभिन्नशरीरेष्वेवैत्रत्वादिवत्तत्तज्जातेरेवशिवशरीरेषूपहीनत्वस्यवानुगतत्वात्। अत्रदृश्यूनस्यचेश्वरस्यन
देवतात्वंद्रेशानश्चतद्भिन्नएवा।। स्मान्मंत्रकरणकहविस्त्यागजन्यत्वंदेवतात्वं। अन्येषांहविःसंबंधेमंत्रस्याहेतुत्वादिति
कश्चिच्चव्यशेषाच्छक्तिग्रहःयथायवमयश्चरुर्भवतिवाराहीचोपानत्पावेनसेकटेषाजापत्यंधिनोतीत्यत्रयवराहपावेनसशब्दाःकिंकंयु
वायसंवृनीवात्वकाशनदीर्घशूककरंजुलानामितिश्लेषार्थव्यवहारदर्शनाद्विजातिपशोर्मुख्यार्थानव्यवसायात्तत्यदवद्देदशामा
एयानिश्वयेव्यवहारोमुख्यनिःसंचाविशिष्टःपिकादिपदेषुश्लेछव्यवहारोमुख्यत्वेश्वाशूकरस्येनकाकस्यापिचर्मणोपानहोःसंभवा
दितिपूर्वपक्षे। वसंतेसर्वशस्यानांजायतेयत्रशालयोमोदमानास्तिष्ठंतियवाःकणिशशालिनःवराहोमहिषोनुधावतु। अक्षुतोवेतसव
नित्यादिशेषभूतयेहविरोधिनीश्लेछजातिद्वेषिःप्रतिपत्तार्थव्यवहारोछक्रियहः। नमुनाक्यशेषात्सूकरादिमुतात्पर्यनिश्चयेनशक्तिनि
र्णयः। काकादिमदृशतयासूकरादेरप्ययोगस्यगोएयादिनापिसंभवादितिचेन्नासूकरादेर्नात्पर्यवतशक्तेरपिनिश्चयात्। तथाहिय

यद्यथनादिपदप्रयोगयोगिनानशक्तिनियतावैदिकगौण्यादिनाप्यनिवाराप्तानथापिशक्तिरनादिप्रयोगनियता।अतोवराहश
दस्यानादिप्रयोगयोगिनाशक्तिश्वकाकेकल्प्यतेगोरवंशूकरेत्वनादिवेदसंज्ञवाप्रयोनादिसिद्धएवशक्तिमात्रंकल्प्यतइ
तिलाघवमित्यनादिनात्पर्याप्तशूकरेशक्तिरेव।अथकाकवच्छूकरोपसदृशएवसुसदृशस्यगवयादेःसत्वाद्कथंविज्ञाहश्य
क कस्यापस्तीतिचेन्न।काकशूकरयोर्वराहशब्दवुद्धिस्थत्वेऽनयोःकोवाच्यइतिजिज्ञासानुरोधात्तयोरन्योन्यापेक्षयागोःसादृश्य
१११ मुद्दूतंजिज्ञासमानस्यस्मृतिविषयइतितन्निरासात्।अथथानात्पर्यग्राहकवाक्यशेषस्यापिनिःप्रयोजनत्वंस्यात्।कथंविज्ञाद्द १११
श्यस्यसर्वत्रसत्वेननात्पर्यानध्यवसायादिति॥ ॥इतराक्षिप्तेशक्तिरित्यपियुक्तंशक्तिकावस्तुतोऽन्वयेपिनशक्तिः।ननुव्यवहारे
नानुमितइतराक्षिप्तज्ञानेपदकारणत्वग्रहान्नत्रैवशक्तिंकल्पयामोऽपस्थितत्वात्तत्रबाधितत्वाद्गौहेत्वभावात्।नतुपदार्थज्ञानमात्रे
व्यवहारान्नस्यानुपस्थितेःउपायोनतरान्नदुर्लभत्वंनरकल्पनेमानाभावात्।अतएवइतराक्षिप्तस्वार्थज्ञानशक्तत्वेनज्ञातंपदंस्व

र्थान्वयानुभावकमित्यक्षिप्तानभिधानभिनिवेत्।नाऽइतराक्षिप्तपदार्थज्ञानोपस्थितौपदार्थज्ञानंविशेष्यमितिनदुपस्थितोनर
स्यापिविषयत्वात्।विशिष्टज्ञानस्यविशेष्यज्ञानविषयत्वनियमादितिनत्रैवशक्तिंकल्पयतिलाघवात्।नत्वंवयांशेपिगौर
वात्।अथवाप्रथमंइतराक्षिप्तज्ञानेशक्तिग्रहोइतरेतत्सामग्र्यंअन्यलभ्यत्वप्रतिसंधानात्।अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात्प्रथमावगत
त्वमात्रंवनवलमित्युक्तमेवनस्मान्नर्वेःप्रथमंशब्दव्यवहारादुपस्थितेकार्याक्षिप्तज्ञानेइतराक्षिप्तज्ञानेवापदकारणत्वग्रहान्नशक्तिग्र
होऽपेक्षितोगौरवान्यलभ्यत्वप्रतिसंधानेपिनत्यागःपूर्वकल्पनाविपरीतत्वादितिस्वशिष्यव्यामोहनं।अथकार्यत्वस्येतरपदलभ्यत्वेन
तथारूपत्वेवमंवयेतस्येतरपदावाक्यत्वात्।शक्यवाऽविवादितिवेत्।नाद्यशक्तत्वेनज्ञातंपदंस्वार्थस्मरणद्वाराकांक्षा
दिसहकारिवशान्नमभिव्याहृतपदार्थेनसहस्वार्थस्यान्वयमनुभावयतिस्मनावादित्यन्यथैवाज्ञानलाभात्।किंशक्त्या।
अन्वयमात्रशक्तावपिअन्वयविशेषज्ञानार्थंमाकांक्षादेरवश्यमपेक्षणात्।क्रियाकारकपदयोःप्रत्येकमितराक्षि

तस्त्वार्थबोधकत्वेवाक्यार्थद्वयधीप्रसंगाच्च। नचैकमेवाचितामिधायकमितरत्तुतनियोगिस्मारकमितिवाच्यं।अविशे
षात्।अशक्यानुबंधेनिषेधसंगादन्वयेपिशक्तिरितिचेत्।नाअशब्दमपिहिशब्दाच्चयंबोधयतिनान्योशक्यान्वयस्य
स्वरूपसत्तोनियामकत्वात्।अन्यथातत्वापत्तीकारात्।नचैवंपदानामन्वयज्ञाननजनकत्वात्।तत्रशक्तिरस्त्येवा
अशक्तस्याजननकत्वान्नवापिपदादन्वयबोधइतीश्वरेच्छासत्वादितिचेत्।सत्यं।किंत्वन्वयबोधेस्वरूपसत्तीव्याप्रियते
नतुज्ञाना।घटज्ञानशक्तत्वेनज्ञानादेवघटपदादन्वयाबोधोपपत्तेः।यथानवज्ञातिशक्तपदस्यात्मव्यक्तिज्ञानेदृष्टंव
ज्ञातकरणे।सामान्यसंवेदनयाज्ञानस्यापिविशेषबुभुत्सायत्वंयथावह्निसामान्यव्याप्ततयागृहीतधूमस्यव
ह्निविशेषबुद्धिजननकत्वं।अथघटज्ञानत्वमितिमितशक्तिघटज्ञानेपस्तीतितेनरूपेनाचितघटज्ञानेपिज्ञानाशक्ति
र्व्याप्रियतइतिचेत्सत्यं।किंतुघटज्ञानत्वंशक्यतावच्छेदकंनत्वचितघटज्ञानत्वंगौरवादन्यलभ्यत्वाच्चाएवंवक्तुति

वाचकपदस्यव्यक्ताविवैकैवशक्तिरन्वयांशेस्वरूपसत्तीपदार्थांशेज्ञानाव्याप्रियतेतानित्यक्तयोःसमानसंवित्संवेद्यत्वान्नथाघ
टज्ञानंतुनान्वयविषयतानियतंस्मरणेव्याप्तियाराहितिचेत्।घटानुभवविशेषंप्रतिघटपदत्वेनकारणता।सत्वशाद्घटानुभवो
ऽन्वयविषयतानियतएवकेवलस्यशब्देनाननुभवात्।स्मरणंचनशब्दपदत्वेनजनकतावच्छेदकं।किंतुसंबंधितयाज्ञात
त्वेना।स्यादेतत्।अन्वयतात्पर्यकतयानत्रुटिपादकंपदमित्यविवादं।तात्पर्यनिर्बाहिकाहित्रिःसाक्षेदनगौणीनवालक्षणेति
शक्तिः।अथान्वयेलक्षणैवास्त्वर्थसंबंधितात्पर्याग्रहपदार्थोपस्थित्यनंतरंतदन्वयोपपत्तेश्च।नचहृत्रिद्वयविरोधः।अन्वय
विशेषणतयापदार्थोपस्थितेः।नवलाक्षणिकानामननुभावकत्वादन्वयानुभवःकथंस्यादितिवाच्यंपदार्थस्मरणाद्वन्वये
ऽशक्तत्वाच्चपदानांज्ञात्यानानुभावकतयासर्वत्रलाक्षणिकस्यैवान्वयानुभावकत्वादितिनचा।हृत्रिर्हिज्ञातोपयुज्यतेनस्वरू
पसती।अनिष्टसंगात्।नचेहस्वार्थसंबंधितयाऽन्वयःप्रागवगतोवाव्याप्यस्यापूर्वत्वात्।किंचशब्दसंबंधितयाऽन्वयेलक्षणा
र्थपदार्थशक्तिकल्पनंतदरलाघवादन्वयेशक्तिरस्तुकिंहृत्रिद्वयकल्पनयाएवंस्थितेप्रयोगोपि।अन्वयःपदशक्यविनाभू

त्यंतरं पदप्रतिपाद्यत्वात्पदार्थवदिति चेन्न्यते। इत्यादिविनापितात्पर्यनिर्वाहात्। किंहत्या पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधजनकत्वम्। नवात्। अन्यथाशक्त्यात्तात्पर्यान्निर्वाहेदृष्टइतिलक्षणोछेदः। अथशक्तिंविनापिशक्यसंबंधात्तन्निर्वाहइतिनतत्रशक्तिः। नहीहत्यादिविनापितन्निर्वाहइतिकिंहत्या। अतएवानुमानमप्ययोजकं। अन्यथापदप्रतिपाद्यत्वादेवशक्तिसाधनेहत्यंतरोछेदः। अतएवह्रदोस्तीत्यत्रह्रदशब्दस्यवह्निबोधपरत्वेपिनवह्नौलक्षणाशक्त्याह्रदोपस्थितावनुमानद्वारा। शीघ्रतीतिसंभवात्। तथागच्छगच्छसिवेकान्नयेथाःसंतुतेशिवाःमामपिजन्मतत्रैवभूयाद्यत्रगतोनवाभूइतिवाक्यस्यमागच्छेत्यत्रतात्पर्यंयेपिन लक्षणागमनस्यप्रियामरणहेतुत्वंवाक्यार्थःततोगमनंमयानकर्तव्यंप्रियामरणहेतुत्वादनुमानादेवगमनेकर्तव्यतावो धेनतात्पर्यनिर्वाहात्।यत्रहिमुख्ययासाक्षात्पदंपरयावानतात्पर्यनिर्वाहस्तत्रलक्षणानानुद्यटमानयेत्यत्रप्रत्येकमन्वयविशेषे तिज्ञासानवति।नवसामान्यानघगमेविशेषेसास्यादित्यन्वयसामान्येशक्तिरितिवेद्यानाकारकेनक्रियायावक्रियाकारक सामान्यादेवान्वयेनहृदेफलादौरसविशेषेजिज्ञासावदाएतेनयदुक्तमन्वितपदार्थमभेदेवशक्तिस्तत्वेकोपदार्थः

परान्वयइतिपरास्तां। अन्वयेशक्त्यनावात्तानदेवमन्वयानुभवेपदविनियोगोनस्यादितिवाच्यं। अन्वयानुभवार्थमेवपदार्थपदानांशक्तिकल्प नात्तानस्मार्त्यदकरणंपदार्थस्मरणंव्यापारः। आकांक्षादिसहकारिवशात्स्मारितार्थान्वयानुभवकरणंपदार्थस्मरणंवनव्यवधानकंव्यापार त्वात्।नवस्मरणद्वारापदार्थएवकरणंतस्यानागतत्वादिनाऽर्थस्मरणेऽन्वयानुभवेवाननकत्वात्।नन्वापिपदार्थस्मरणमेवकरणमस्त्रा वश्यकत्वात्।अतएवविनावशीपतीतपदार्थानामन्वयबोधकत्वादिरितिवेद्यानास्मरस्यनिर्व्यापारत्वेनाकरणत्वात्।अननुभासिद्धान्व यव्यतिरेकाभ्यांमाकांक्षादिमत्पदस्यान्वयानुभवविशेषेकारणत्वात्।पदार्थोपस्थितेःसंसर्गधीमात्रहेतुत्वेपिशाब्देसंसर्गधीविशेषेपदस्मे वहेतुत्वात्।गोःकर्मत्वमानयनमित्यत्रपदार्थज्ञानेप्यन्वयज्ञानानुदयात्।पदविशेषोपस्थितपदार्थज्ञानस्यहेतुत्वेपदविशेषस्यैवावश्यक त्वेनहेतुत्वात्।गोकर्मत्वमानयनमित्यत्रपदार्थज्ञानव्यापारकमुत्तेक्षादिसहकृतंमनएवान्वयानुभवेकारणं।नचैवमुत्तेक्षायाःपृथक्कूत्रमाणत्वं व्यक्ति वारिज्ञातीयतयालिंगादाविवप्रमाकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्तानुगतरूपानावान्निर्व्यापारत्वाच्च।किंतुक्रियमाणसहकारिणीसाअतएवमा

नसलिंगपरामर्शेत्यादिनष्टथकूजमाणोऽश्वपदमंतरेणापियोऽथनादिज्ञानेऽन्वयबोधोभवत्यतःपदार्थस्मरणएवपदा
नामुपक्षयधनदुरुक्तैरुपश्यतःश्वेतमानूपंहेषाशब्दंवशृण्वतःखुरविक्षेपैश्चदंवश्वेतोश्वोधावतीतिधीश्चलिंगजान्या
स्मारणानंतरंन्वयोत्पत्त्यापारदर्शनोदचिंतज्ञानोपस्थित्यर्थपदशक्तिःकल्प्यतेऽथमतःतस्यैवकारणत्वावधारणात्पद
र्थेनुशक्त्यंतरकल्पनेगौरवात्तदाहुःप्राचःस्यादनिधानत्वान्नान्यर्थोपगमादपिपदानामेवसाशक्तिर्वरमनुपगम्यनाभिति।
श्वेतोश्वोधावतीतिधीश्चलिंगजान्यपदंक्लृप्तकारणभावस्यान्यभावादिति॥एवंपदार्थमात्रेशक्तीपदार्थोनिरूप्यते।तत्रजाना करः॥
२१४ यघप्यानयनादिव्यवहाराद्यक्तावेवशक्तिर्युक्तिता।तथाप्यानंत्यमितिवान्यांनतत्रशक्तिंयदःसमुद्वयेनशक्यत्वेगोदघादि २१४
त्यादित्यादौसर्वेषांनासामर्थ्यात्एकशक्यत्वेऽनध्यवसायेनगोव्यक्तिमात्रमर्थःमात्रार्थस्यसर्वत्रैवदोषात्सामा
न्यार्थत्वेव्यक्तेरप्रतीतेःनानार्थत्वेवसर्वासांप्रत्येकंज्ञातुमशक्यत्वं।शक्त्यैवशक्तेत्रगौरवं।अश्वंगविव्यवहारानावश्य

नापिगोत्वेनोपलक्षितायव्यक्तेःशक्यात्वेनुपदवदतोनशक्त्यानंत्यंनवाव्यभिचारोनसर्वासंग्रहःनानार्थत्वंगोत्वेनतासामैक्या
दितिवाच्यं।रूपांतरेणहिज्ञातमन्येनरूपेनोपलक्ष्यतेन्यथाकाकेनरूपविशेषोगोत्वेनधानकर्मविशेषःस्वतोविलक्षणश्चनतुकाकाघाकारे
णोक्तनत्वतीतिःनवव्यक्तीनांजातिंविनारूपांतरेणैकमस्तिज्ञायतेवा।गोपदाद्गौरित्येवप्रतीतेःगोत्वविशिष्टेवकार्यान्वयाद्गोत्वंविशेषणंनोप
लक्षणंतदर्थेनकार्याचयेऽप्युपलक्षणेयथायंवासस्त्वीदेवदत्तश्चरत्वाच्चइतिअत्रवास्यत्वंगोत्वेकत्वेनव्यक्तीनामैक्यंक्रियते।अशक्यत्वात्
नापिज्ञाप्यते।असत्वात्नचतदेकत्वमेवव्यक्तेरेकत्वंअसंभवात्।नापिव्यक्तिःशक्यागोत्वमवच्छेदकोकारणत्वेदंडत्ववत्तएवहिगोपदा
न्नगोत्वविशिष्टबुद्धिःस्यात्।शक्तिग्रहात्तशक्तिग्रहाद्विनसंस्कारसचिवाद्गोपदादेवधेनुपदादिवगोत्वविशिष्टज्ञानंचदुर्घोवश्चनदृष्टे
दृपरंपरासंबंधादितिचेत्तानातत्रहिभानकर्मविशेषस्यावश्यशक्यत्वेऽनुगमायगोत्वमवच्छेदकमात्रंनतुवैपरीत्यं।गोत्वस्यदृष्ट
त्वेपिसत्वात्तदनुव्यक्तिरनिघ्नसंकेतिताजातिविशिष्टेवसाशक्यास्यात्तावत्कंतत्कुलजातेःशक्योपलक्षणत्वेशक्यावच्छेदकत्वेवा
वश्यकत्वात्तालाघवाज्जातिरेवशक्यास्यान्नव्यक्तिश्चधेनुपदेनुगोत्वंनतथा।अतिप्रसंगात्तांअस्तुनार्हेजातिविशिष्टंशक्यंस्वरू

व्यवहारेण स्वहेतुतया ज्ञानिविशिष्टज्ञानस्यानुमितत्वादिति वेदानां विशेष्यनेदाद्विशेषणानामनंतत्वेन व्यक्तिवाच्यत्वोक्तदोषश्च सा
न्ना विशेषणस्यैवैतेन विशिष्टानामेकरूपोपलक्षणपरत्वव्यत्पत्तेः तस्माद्यत्रैकरूपदार्थत्वे जातिरेव पदार्थः। वस्तुतस्तु स्वरूपयो
ग्यजातिरनुगमिकाविशेषिकाद्यावश्यकपदवाच्येति नागृहीतविशेषणान्वयेन सैव शक्या। अथ ज्ञानावच्छिन्नरूपेव विशेषः कल्प्यो न
रूपाभावात्। नवेनरूपस्वरूपत्वेसतिसकलगोव्यक्तिस्वरूपत्वादेकोपाधेरपि व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वान्नागृहीतविशेषणान्वयोव्यक्तावपीत्युक्तत्वम
पिवाच्यमिति। न। ज्ञानेः स्वतएवव्याहृतत्वात्। अन्यथाजातिवाक्योर्व्याहत्यान्योन्यज्ञानादन्योन्यव्याहतवुद्धावन्योन्याश्रयः स्यात्
व्याहृतत्वंत्वनयोरेवस्वव्याहृतैकत्वस्वस्मिन्स्वाहृतेः। नापिव्यावर्त्तकंविनैवव्याहृतत्वमसंभवात्। किंतुस्वाश्रयनरूपात्मनिव्याहृत
धीजनकस्वभावत्वंपरेषामंत्यविशेषवद्व्यावर्त्तकधर्मेपिवर्त्तमानशब्देव्याहृतवुद्धावनवस्थास्यात्। अतएवकिंविद्धिवस्तुस्वतं
एवविलक्षणमित्यनुभवः। अस्मद्वाक्यस्यव्याहृततयावोधितजातिरेवपदार्थोलाघवात्। ननुवैपरीत्यमुभयंवागौरवात्। कुतस्तद्धि
व्यक्तिधीः जातिशक्त्यादेवा। कथमन्यशक्त्यादन्यधीः स्वनानात्वस्वनानात्वमेवव्यक्तिशक्तिंविनाननिर्वहतीतिवेत्। नागौरवं

DR BHAU DAJI

हि नियमतोजातिव्यक्तीवोधयतितस्याजातिशक्तिधीस्वसहकारिणीकल्प्यते। लाघवादावश्यकत्वाच्चनतुव्यक्तिशक्तिधी
रपिगौरवात्। जातिशक्तिस्त्वनेसतिनाधिनाव्यक्तिवोधेविलंबवत्त्वात्। यथातत्पदार्थशक्त्यादेवात्वयधीः। यद्वा जाति
शक्तिमेवपदंव्यक्तिवोधयति। अशक्यत्वेपिजात्याश्रयत्वमेवनियामकं यथा अशक्यमपिस्वार्थान्वयंवोधयति
तत्रप्रयोजकत्वेनकल्पनाशक्तिरेवास्तुजात्याश्रयत्वंतथात्वकल्पनेगौरवादितिचेत्। अत्यल्पस्यापदार्थत्वात्। अ
न्यथान्वयेपिशक्यःस्यात्। लक्षणेछेदश्च॥ ॥अथवा॥ जातिशक्तिज्ञानाज्जातिधीर्नवर्त्ती व्यक्तिमपिवोधयति व्यक्तिवि
नाजातेरज्ञानात्। योयेनविनानसंभवतस्तद्धेतुस्तमपिवोधयतिंयथा ज्ञानधीहेतुः स्वविषयं॥ यथावानवाधि
करणसिद्धंतेज्ञानादिनित्यत्वं। अन्यथापदंजातिमपिनवोधयेत्। केवलायाअप्रतीतेस्तथात्वजातिशक्तिकल्पनावै

यर्थान्तरस्माज्जातिज्ञानार्थेकृतात्शक्तिर्व्यक्तिमपिबोधयति।एकवित्तिवेद्यत्वनियमात्साएतेनैकवित्तिवेद्यतेवद्याक्तिशक्ति
विनानद्याइ।।ज्ञापकाभावात्।।न हिव्यक्तिज्ञानमहेतुकंजातिहेतुकंवा।। ।।सदातनत्वप्रसंगाइ।।नापिजातिधीहेतु
कंसंविहिभेदापत्तेरितिनिरस्तं।।जातिशक्तेरेवव्यक्तिज्ञापकत्वात्।।नन्वजातिं विनापिघटत्वादिनाव्यक्तिज्ञानायथै
ववव्यक्तिधीसामग्रीजातिविशिष्टज्ञानंचोभयज्ञापकसामग्रीहयस्मात्जातार्थंअतएवव्यक्तिंविनाजातेरस्मरणेन
जातिस्मरणस्यव्यक्तिविषयत्वनियमाज्जातिज्ञापकमात्रमेवव्यक्तिज्ञापकंकल्पतेसामान्यकल्पनायांबाधकाना
वादितिपरास्तं।।जातिंविनापिव्यक्तिस्मरणात्तज्ज्ञानेवसामग्रीजातिविशिष्टस्मरणंचोभयीशक्तिरेकसमाजादि १२६
ति।। ।।तत्रभूमः।। ।।जातिशक्तिप्रत्यक्षादिर्वाधेतथैकसामग्रीहयस्यैवगत्वयव्यतिरेकस्यग्रहणाइ।। ।।शक्तेश्चव्यक्ति

बोधेजातिशक्तिज्ञानमेवहेतुरितिलाघवाइ।।तत्सामग्र्यन्तरंतुसत्वेतेनविनाविलंबाभावात्।।एवंचजातिशक्तत्वेनज्ञातैपदं
जातिविशिष्टस्यस्मारकमनुभावकंच।।ननुज्ञानेपदानांशक्तिःशक्यत्वाइ।।तथाचयद्यज्ञानेशक्तिस्तर्हिकंजातिर्यक्ति
ज्ञानेचशक्तिरितिति।।जातिर्यद्यक्तिरपिशक्येतिचेइ।न।यद्विषयतयाहि।ज्ञानेज्ञानाशक्तिरुपजन्यतेनज्ञानेविषया
यांशक्तातावच्छेदकंशक्यं।जातिस्तानंत्वचतयेति।जातिरेवशक्ता ननुव्यक्तिज्ञानमप्यवच्छेदकं।गौरवाइ।नचशक्यज्ञाने
नियतविषयत्वमेवांशक्येव्यवहारानुरोधेनशक्यानुसवविषयानांमन्वयनसंबंधाभिति।मातृणामपिशक्यतापत्तेः
एवंचजातिव्यक्तिज्ञानजन्यकत्वाद्उभयत्रापिशब्दशक्तिर्जात्यंशेसाज्ञाना।वयंशेस्वरूपसतीहेठलीवेवादिति।कुज्ञ
शक्तिवादः।एवंसेवनदेवतेनेनज्ञाताज्ञातावावैकावावैकावेत्यत्रजातिव्यक्तवच्छेदकभेदेनादिरोधः।नचयाथन्व

पेक्षज्ञशक्तिस्वीकाराच्च घटकर्तृशक्तावपि ज्ञानशक्तिः कुशदृज्जनितज्ञानविषयत्वलक्षणंवाच्यत्वंनास्तिनचैवंघटे
लाघवादृष्टान्यज्ञानविषयत्वेनवाच्यत्वेलाक्षणिकादेरपिवाच्यत्वापत्तेः।अकेव्यक्तिशक्तिज्ञाननकारणंव्यक्तिश
क्तिज्ञानत्वेचनावच्छेदकमितिनाववायन्तुतच्छक्तेवेनज्ञानाद्वेवतदर्थबोधःशक्तिभ्रमादपिधीदर्शनात्।तथायो
ग्यतान्वयमुपपन्नंविनापदाद्युपस्थितिःशक्तिसाध्येतिन्यक्तिरपिवाच्येतितन्न।अथतत्रेश्वरकल्प
नात्।अन्यथातत्रवाच्येपिशक्तिर्लक्षणाघुच्छेदश्चनन्वनजातिरर्थः।व्यवहाराभावेनव्युत्पत्तेरसिद्धःकारको
परक्तोक्रियाहिव्यवहारगोचरजातिश्चनक्रियानित्यत्वात्।नकारकंकर्त्रादि।क्रियायास्तत्रासमवायात्।क्रियाम् ११७
लभागित्वानावात्।कर्तृव्यापारानाश्रयत्वात्।अचेतनत्वात्।तथासहविभागसंयोगानर्हक्रियानाधारतावच्छेदिकेवत्
।नाव्यक्तिव्यवहारदेवोक्तन्यायेनजातौशक्तिग्रहात्।जातिसविकल्पकात्प्रमात्वेनज्ञातायांव्यक्तौक्रियाव
यःसविकल्पकेवालोचनद्वाराजातिजन्यमितिपरंपरयाजातेरपिकारकत्वेनान्वयःयदानकेवलायाव्यक्तेः
कारकत्वे।नहिगौर्हन्तित्यनेनव्यक्तिमात्रंयातीतिकल्पयितुंशक्यतेजातिविशिष्टतयातथात्वेभयमपिकार
कं।श्रीकारस्तुकेवलजातिव्यक्तेरकारकत्वात्क्रियाश्रयोव्यक्तेराश्रयतया।ज्ञानेनवच्छेदकतया।आतएवादिवत्
एवंचजातिशक्तपदाज्जातेरनुभवःशाब्दोव्यक्तेरपिकोशक्यत्वादिति।अन्यत्तुजातिशक्तमेवपदंजातिम
त्रेणास्मारकमनुभावकंचेतिव्यक्तेरपिशाब्दत्वम्।नवहृत्तिंचयाविनाचयानुपपत्तेरभ्युपगमात्व्यक्तेरशाब्दत्वा
त्तिंविनाप्येकावृत्तिवेद्यत्वंनियमेनजातिशक्तेर्देवरनुभवइ।।अन्यथाजात्यचयोपिनस्यात्व्यक्तिंविनाजातेर्

घुसवान्। अतएवजातिशक्तिरेवव्यक्तिंवोधयतीतिगुरवः। किंवाशक्तेरपस्थापितस्यानुत्तवेशतिपदानंकारणत्वमतोजातिरुपस्थापितायाव्यक्तेरप्यनुसंधानंस्यात्। नतुतत्रतच्छक्तेरपस्थापितस्यअन्वयानुत्तवेप्रतिकारणत्वंगौरवात्। नचैवमशक्यपरत्वेलक्षणायथाघटशब्दोअतएवजातावाशक्तिस्तथालक्षणेपिन। तस्मिन्नशक्येपिमुख्यःप्रयोगइतिसत्यंशक्यासाहाऽपस्थितएवतस्यमुख्यत्वात्। स्वशब्देतिचाधिक्येव्यक्तौजातिशक्तादेवव्यक्तिधीसंभवान्नव्यक्तौशक्तिःयदिचतत्रोनतर्हीस्तुहातत्रशक्तिरेवमस्यात्। अन्यथातर्हीमादेवानन्तुपदजातिभ्यामेकोजातिमत्तत्त्वंभवतीत्यत्रजातेरनुभावकत्वमयमेवोपादानार्थइतिचेत्। तर्हिजातेःकारणत्वापेक्षयाशक्तत्वज्ञानेउपस्थितत्वंकेरवछेदकत्वमात्रकल्पनेवलघीयसीजातेः प्रमाणं

नरतापातश्च। अतएवत्रीहीनवहन्तीत्यत्रयत्नोनलक्षणातत्साध्योपस्थितेर्जातिशक्तिनएवसिद्धेः। अत्रकेचिदवछेदकत्वेनानुगमादिरहंहीत्यादेरप्यनुसंधानंस्यादितिवदन्ति। तन्नेत्युच्यते। तत्तज्ज्ञानेगोज्ञानेकशक्तेपदमित्याकारकशक्तिप्रहातथाचशक्तिज्ञानेविषयतयाजातेरवछेदकत्वंव्यक्तिमादायैवप्रतीयतेनकेवलायाःव्यक्तिविनाजातेरप्रतीतेःतथाचज्ञातेरवछेदकत्वेनागृहीतविशेषणान्यायेनव्यक्तेरवछेदकत्वंवक्तुंलेपइति। शक्तिज्ञानेविषयतावच्छेदकत्वाज्जातिवत्सापिशक्यतानस्मात्परिहारवदविनिवेद्यत्वेनियमात्स्वीकृत्यवाव्यक्तेर्वाच्यत्वं। अपिचयद्धर्म्यवच्छेदेनयाहातएवयत्रयस्यज्ञानंसतत्रावच्छेदकःव्यक्तिज्ञानत्वेनज्ञातएवतत्रज्ञानेशक्तिधीरितिव्यक्तिरपिशक्या। नचाघटत्वंनौमितिमात्रविषयत्वेनज्ञातएवज्ञानेचप्रवर्तकत्वं। ज्ञातानवतयोर्ज्ञानेप्रवर्तकमनोव्यभिचारः। अन्यथाप्रवर्तकत्वं

नमिति मात्रज्ञानमपि षयोऽपस्यानुमाय वालस्तत्रा पि शक्तिं गृह्णीयाद्व एवं सतवापि कार्यान्वितज्ञानएव शक्तिः स्यात्
तत्वेनज्ञातएवज्ञाने शक्तिग्रहाहिति चेद्व। मितिमात्रज्ञानत्वं कार्यान्वितज्ञानत्वं वविनापि प्रवर्त्तकज्ञाने ह्यवज्ञानत्वा
दिकं ज्ञाङ्शक्यमितितयोरस्तु छेदकत्वकिन्तु ह्यवज्ञानत्वादिकमेवलाघवाद्व ॥तयोरपितत्रएवज्ञानेश्व॥किंच॥
पदस्यव्यक्तिज्ञानार्थंशक्यज्ञाने विशेष्यतयाव्यक्तेरवच्छेदकाचमात्रकल्प्यति। लाघवाद्व जातिविषयत्वंव्यक्ति
विषयत्वस्यज्ञानविनिवेश्यत्वेनावश्यंशीघ्रोपस्थितत्वात्। ननुजातिशक्तिग्रहोधर्मकारणान्तरंवानदवच्छेदकंगौ
रवाद्व इशक्तिग्रहकालेकल्प्यतीयोपास्थितिकत्वाच्च॥अत्रेदंप्रथमंतावद्व हारान्नुमितिव्यक्तिज्ञानेशक्तिग्रहविधाना १२८
त्पदं। शक्तमवधारयतिननुजातिज्ञानेव्यवहारजनकत्वेनतदात्मस्यानुपस्थितेः॥पश्चाद्यत्कर्मीदृत्पदंमनुगमार्थं

च जातेरपितद्विषयइतिमानात्तेनज्ञात्वाजातिज्ञानेपितत्पदस्यकारणतांप्रत्येतिनथावव्यक्तिशक्तिज्ञानमपि
कारणंनतुजातिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिःव्यक्तिज्ञानकारणतासुपजीव्यजातिज्ञानकारणतायहइत्युप
जीव्यविरोधाद्व एतेनजातिरेवशक्यलाघवाद्व॥ज्ञातिशक्तिग्रहजन्यसंस्कारस्यव्यक्तिविषयत्वनियमेनपश्चाज्ञा
तिस्मरणमुत्पद्यमानमवश्यंव्यक्तिविषयंसंस्कारस्यानियतोद्बोधकत्वेपिजातेःशीघ्रोद्बोधकादेववर्त्मशीघ्रोद्बोधनि
यमकल्पना। यथापदेनाकुहसंस्कारादेवनियतानाशक्तिस्मृतिः।पदंविनापिचसर्वज्ञातिस्मृतिर्व्यक्तिविषया।
अन्यथाकेवलजातिस्मरणापत्तेःसंस्कारसहितात्पदादेवजातिविशिष्टानुभवोपि॥इंद्रियादिवप्रमितिरिति॥अत
एवाप्यसंस्कारशक्तिग्रहाद्विशिष्टानुभवइत्युक्तीतिमतयास्तु। उक्तन्यायेनजातिवद्व्यक्तेरपिशक्यत्वाद्व॥विशि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL LIBRARY

ष्टनामानन्येष्वेकत्वविशिष्टेनत्वविहायगोत्वमादायगोत्वविशिष्टंशक्यमितिशक्तिग्रहः।यथाकेचिदेवस्मे
रूमोवह्नियाप्यइतिव्युद्ग्राहिः।यथावातत्वैवकार्य्याणामानन्त्येपिकुत्रचित्कार्यत्वेतरस्त्रीकृत्यकृतिमादायधर्मि
णीकार्य्यंशक्यमितिलिंगदेरपूर्वशक्तिग्रहः।अवच्छेदकैक्याशंक्यैरेकत्वंतद्देवायथावाव्यक्तिवाचकपद्मा
दिपदानां।अथवागोत्वेनसामान्यलक्षणयाज्ञानेसर्वत्रगोत्वमादायशक्तिग्रहः।प्रमेयत्वेनचसर्वज्ञानेस
र्वज्ञत्वमिष्टमेवनेष्यतेननुघटत्वादिसर्वप्रकारकज्ञानवत्वेनसर्वैकोपसीनगोत्वाश्वत्वादिकंचिदेकोपादा
नेगोरुपादानाद्वोपादानेऽनुव्यवसायोवा।अथयातवाप्येकविशिष्टेघतयासर्वैकपर
त्वेउक्तदोषेकागतिः।कावागतिर्व्यक्तिवाचकपद्मादिपदानां॥ ॥भट्टमतेनुजातिरेवशक्या·नाद्यवान्व्यक्ति

स्वाकृपलम्पमानुनान्केपलम्भाएकविशिष्टवेद्यत्वान्नयोःसमानानांहिभावःसामान्यंतद्व्यक्तिंविनानभासतइ
तिचेत्।नस्वरूपेणाहिशक्याजातिःनचसामान्यत्वंतस्यास्वरूपंतद्भेदत्वात्।अन्यथाआलोचनेपिसानभासेत
कथंसामान्यत्वेनाप्रतीताजातिर्व्यक्तितोतिव्रतयाशब्देनातिधानत्वेतिचेद्र·नाशब्देनव्यक्तिस्तिव्रतयाजातेरवो
धनात्।ननुद्यावृत्तजातिर्विद्यावृत्तव्युद्ग्राहिंविनाव्यक्तिविशेषानाक्षेपात्·व्यावर्त्तिकावजात्रव्यक्तिरेवाअनु
गतत्वमयस्यगम्यमानेविनानभासतइतिजातिर्विशिष्टवेद्येवव्यक्तिरितिचेद्र।नस्तोव्यावृत्तजातिश्चरूपस्यवा
च्यत्वात्।अनेकधर्म्मांतरस्यवाव्यावर्त्तकत्वेसोन्याश्रयोःनवस्थावा।ननुगोरितिपदाज्जातिर्व्यक्तोर्युगपत्प्रतीतिः
नवसूक्ष्मकालभेदायहा ग्राह्यावाधकाभावात्।तथावगोपदाज्जात्यवीयस्ततःक्रमेणव्यक्तिलिंगपक्षधर्मा

ना ज्ञा नं त तो व्य क्त नु मि ति रि ति ज्ञा न प र ंप रा क ल्प ना ह्र ं ज्ञा ति वि शि ष्टे वे द्य त्वं व्य क्ति रि ति वे त्ता ना ।। यु त्प न्न धी नं हि
श ब्दा स्य बो ध क त्वं म तो यु त्प त्ति प र्या लो च ना या यु ग प द ज्ञा न म सि द्ध ं । अ त ए व ज्ञा न प र म्प रा क ल्प न मि ति
यु क्त ं । अ न्य था क र्तृ र ण्या दे रे पो न स्या त् । श ब्दा त्स क र्तृ क या ए व क्रि या या अ व गा मा त् । न च ज्ञा ति ज्ञा न त्वे न व्य क्ति
वि मु ख ता नि य म श्च त्य क्ता दि स्त स्य व्य क्ति धी हे तु स मा ज्ञा धी न त्वा त् ।। अ त ए व न ज्ञा ति धी हे तो र्व्य क्ति धी हे तु स ह
का रि ता नि य मः । स मा ज स्या र्थ सि द्ध त्वा त् । गो त्व ं ग वा दि वि ष य क प्र ती ति वि ष य ः ।। ज्ञा ति त्वा च्च ।। गो त्वे न्न भा व
त्वा द्ध हि । ज्ञा ति मा त्र धी सि द्धे श्च । अ थ य द्य प र त त्व ं त त्रै ने क वि शि वे द्य । य था अ र्थ प र्यं त ं ज्ञा ने न र्थे न ज्ञा ति श्च १२१
व्य क्ति प र त ंत्रे नि य त्तौ भा स मा न्या मे व भा सत इ ति चे न्न । प र त त्र त्व हि न प र स मे व त त्वे । गं धा हि ना व्य क्ति वा

श ब्दा न ता ह्री नि रू प्य त्व म सि द्धे ः । ना पि त स्मि न्ना स मा न ए व भा स मा न त्व ं । अ सा ध्या वि शे षा त् । ना पि वि शे ष ण
त्वे नै व ज्ञा ना त्ते री त्ये व प्र ती ते ना न्वि गो त्व मि ति क श्चि त्प्र त्ये ती ति चे न्न । ना न्ना लो च ने वि शे ष ण त्व वि ना पि
स्व रू प तः प्र ती ते ः । ज्ञा ति मा त्र श क्ति र्य दा ज्ञा ति स्म र ण मा लो च न मे व ज्ञा ति वि शि ष्ट गो च र सं स्का रा दे व
प दे न ज्ञा त्ये शो ह्ये ष ति ज्ञा ति मा त्र स्म र ण श्च । अ त ए व त तो ऽ जी वि ना पि क दा वि द्या क्ति स्मृ ति र् । अ स्तु
वा गु रो रि वा लो च न म पि सं स्का र ज न क म् । श ब्द व्यु त्प त्ति व ले न ज्ञा ति मा त्र स्म र ण सि द्धः । न च स्म र ण स्य
वि शि ष्ट ज्ञा न त्व मे व । अ नु भ व स्या पि त था त्वे नि र्वि क ल्प का सि द्धि प्र स ंगा च्च । ए क वि त्ति वे द्य त्वे वि प्र थ म द र्श
ना व च्छ ब्दा ऽ लो च स्म र ण मा लो च न मे व । गो त्वे । गो ऽ ष्ट त्वा दि वै शि ष्ट्य स्या श क्य त्वे न त द्वि ष य त्वा न्न च । ते ना

चनस्पशस्त्रिय त्वात्रस्मृतित्वंज्ञानत्वसा क्षाद्या द्यधर्मत्वेनस्मृतित्वस्यालोचनष्टत्रित्वाउ।नत्वात्केपाद्यक्ति
धीनेद्यक्तित्वेन।नत्वाद्रपान्तरेणव्यक्तेरगोरित्येव घतीतेः।।नापिगोत्वेन।गोत्वस्यगोत्वविशिष्टानेदनाङ्गी।
नावादितिचेत्।नविशेषणविशेष्यत्वयोर्भेदेनानुमानाविरोधाउ।।अतएवगोत्वंव्यक्त्वाश्रितंजातित्वादि
तिपक्षधर्म्मतावलाज्जोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिः।।अर्थापत्तेर्वानसिद्धिः।व्यक्तिंविनापिगोत्वस्यनदुर्ब्रह्मसिद्धेः।क
थमर्थापत्तिरितिचेत्।नव्यापकंविनाद्याप्यस्यासिद्धेः।। ।।उच्यते।। ।।गामानयेत्यनोगोत्वविशिष्टव्यक्ति
याश्चयवोधाऽौस्त्रिया काराग्रोविशेष्यकबुद्धिःकारणम्।। ।।सावनशब्देविनाऽाक्षेपाद्यत्याश्रितंगोत्व २२२
मितिहीत्रेतुगौरितिनचैवंव्यक्तःकियात्वयोपिगोत्वोक्तितत्त्यानिराकाङ्क्षत्वाऽाराजपुरुषमानयेत्यत्रैव

राज्ञःऽाश्रयमेवाव्यक्तिमानयेनिर्द्धास्यान्नत्वगामिति।।किंचागोत्वेनव्यक्तिर्व्याप्यं।नहियत्रयदागोत्वंन
तदावाऽोत्वंमाव्यक्तिरितिवानियमोव्यतिचारात्।नापिगोत्वंगवाश्रितंगोत्वादित्यनुमितिः।व्याप्तिग्रह
शरीरत्वात्।नवजातित्वंमत्त्वाश्रितत्वेलिङ्गं।।जातित्वस्यपदादनुपस्थितेः।।तथात्वेवाजातिविशिष्टेवव्यक्ति
ऽपिवालिंगमनुपपन्नंस्वाश्रयेव्यापकमुपपादकंस्ववोधयति।।नचेहगोत्वाश्रयेव्यक्तिबुद्धिः।।वृद्ध
व्यवहारेपदार्थत्वेविभक्त्यर्थसंख्याकर्म्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयःस्यात्।।विभक्तीनांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ
बोधकत्वस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वाऽाप्रकृतितात्पर्य्यविषयेतदन्वयमुपपत्तेः।लक्षणाछेदोगौरवंवाऽाख्याता
र्थसंख्यापिनानुमितेनान्वेतिकिंतुभावनान्वयिनाशुद्धेनप्रथमान्तोपस्थितेन।।पदान्तराऽुपस्थितिरेवव

त्राकेपार्थः॥ अतएवनव्यक्तेरा क्षेपः किंतुलक्षणायागोपदाक्षेपेरितिमल्लिषेणमलधारिनिषेधनः॥ ॥यदाऽऽहुः॥ योगा
वयवित्वनास्तित्वेनहिकश्चिद्विवक्षतिनित्यत्वाल्लक्षणीयायाव्यक्तेस्तेहिविशेषणंस्यादिति॥ ॥उच्यते॥ स्वार्थादि
न्द्रियनरूपणज्ञानेसतीतिलक्षणात्तीरत्वेनज्ञानेगंगापदस्येवानवेक्षोत्वादन्त्येनरूपेणव्यक्तेरुपस्थितेः॥
किंतुगोत्वेनैवव्यक्तित्वेनसास्नादिमत्त्वेनवोपलक्षणत्वेगोपदाद्व्यक्तित्वादिरूपेणकथंस्यादनायिगोत्व
संबंधिनिगोत्वविशिष्टलक्षणं॥ गोत्वेहिनसास्नादयनाद्यन्वयव्यतिरेकयोर्व्यक्तयवच्छेदकतयातस्यान्वये मु
ख्यत्वेलक्षणायापिगोत्वावच्छिन्नैवव्यक्तिः क्रियार्थात्वयिनीयतीयते। नकेवलाव्यक्तिरितिगोत्वविशिष्ट
स्यलक्षणत्वेयुगपद्वृत्तिह्रयविरोधः॥ गोत्वेपिवालक्षणं॥ अपिच॥ जातिमात्रेणशक्तित्वेव्यक्तेर्लक्षणंजातौ १२३

मुख्यप्रयोगाभावात्। तयोस्तन्मूलकत्वाद्॥ प्रयोगोहिव्यवहारहेतुज्ञानार्थंनवृत्तिमात्रनिर्विकल्पक
ह्यक्तिमनादायजातौकेवलव्यक्तौव्यवहारःसम्यग्विशिष्टज्ञानसाध्यत्वाद्॥ गांयच्छगोरस्तीत्यादावपिग
त्वविशिष्टस्यैवज्ञानेव्यवहारस्तस्मादेकत्रनिवेश्यत्वनियमाज्जातिविशिष्टंशक्यमायदिवत्तीयांकरणे
कत्वेऽवगोगोत्वेशक्येतद्गोत्वंव्यक्तिंसेतिधीःस्यात्। नत्वगोरितिवैशिष्ट्यंचसंबंधोवाज्ञातोवयुज्
यतेवविशेषणतावैशेषिकावा। अर्थात्तरंवेत्यन्यदेतत्॥ जातिविशेषवत्त्वयवसंयोगरूपाकृतिरपिपदशक्या
गोपदाज्ज्ञात्याकृतिः। ज्ञातयाकृतिपदार्थइतिपारमर्वसूत्रेएकार्थेवशक्तेरेकत्रनिवेश्यत्वसूचनायपदार्थइत्ये
कवचनं॥ ॥एवंपद्मेपंकजपदशक्यंतत्तोनियमतःपंकजनिकर्तृपद्मित्यवगतेः। अवयवावान्तर

विशिष्टेत्यनुभवात्। विशि[illegible]गोवइतादेर्नवाकृतिसहयाकृतेर्लक्षणापिशक्तसंयोगविशेषसमाश्रयत्वात्। बालेजातावाकृतौनांशक्तेरेकमात्रप
त्वेलक्षणत्वेवाप्रत्यक्षत्वात्। [illegible]विशेषादन्यत्वात्। यथागोरूपेणकार्यशक्तायाविडालेलोकेकार्यपूरत्वेऽतएवन्यथाकृति २

त्वे

त्रासामर्थ्यात्राङ्गनिवेशनायोगमात्रात्कुमुदेदधीत्ययोगपद्यसंगाच्च। ननुहृद्यावपियोगमात्रात्कुमुदेतोकुतोनि
यतासंख्यप्रतिबन्धादितिप्राच्याः॥ वयंतुनियमतोहृद्यास्मृतयपद्मेवयक्तिःवचनात्सामर्थ्यकल्पयेन्नयैकजनि
कर्तृतयानुभाव्यते। बाधकेविनाव्यक्तिवचनानांसन्निहितविशेषपरत्वनियमात्रायथाआग्नेयीकृष्णल
पदेनयत्कृष्णादिसन्निहितंव्यक्तिर्ध्यायते। एवंचसर्वत्रपद्मानुभवसामग्येवेनिनकुमुदे धीर्नवातदर्थप्र
योगः। ननुवेदहृदिरेवास्तुतत्रणवोत्पत्तयलाभात्किंयोगात्हृद्या॥ उच्यतेशक्तेःस्मृतत्वात्। यौगिकार्थेनु
त्पत्तेश्च॥ यदिवेदहृद्यर्थएवयोगार्थएवानुभूयेत। तदाविवादएवनस्यात्। अनुत्पत्तेर्नवनश्छेदात्रात्रि १२४
मीमांसकानांतावत्स्मृत्यर्थशक्तिःपेकजपद्मयोगविषयेनियतपद्मानुत्पत्तेर्जनितसंस्कारात्स्मृतेनुप

पत्तेःस्मृतेश्चज्ञानत्वनियमात्रानाथनुभवार्थंनियमतःस्मृतेपद्ममात्रामव्यक्तिःवचनात्सामर्थ्येनाक्षयेवेःप
कजनिकर्तृपद्ममित्यनुत्पत्तेर्जन्यसंभवात्स्मृतिश्चहृद्यान्यथावेतिनकश्चिद्विशेषः शक्तिंविनानियम
मतःप्रयोगएवकृतश्चित्तेन्नर्ह्यप्रयोगमपेक्षावयवोसुरुन्यायेनयत्रप्रानुत्पत्तावकल्पनियमात्पूर्व
प्रयोगोपितत्पूर्वप्रयोगमपेक्षतइत्यनादितैवाअथानियतोबोधश्चसंस्कारस्यशक्तिंविनानियतोबोधहे
त्वभावान्नियमास्मृतिरेवनस्यादितिचेन्नाकल्पितोसुबोधभावेनशक्त्यस्मरणाच्छक्तिंविनापिनियमाच्च
शक्तिस्मरणाच्च॥ उहोधकंवचननियतंसदृशपदशक्तिसंबंधिज्ञानाजपेकंयुक्तिद्वाराच्चकिंतुयत्रस्मृतिस्तो
त्पत्तकालोत्पन्नमनियमेवोहोधकंकल्पतेफलबलाच्च॥ कार्यीचेयंधर्मीणयथाकार्यमुत्पत्तयनाच्चतत्का

त्वेव न ह्यापकादेरपि स्मृतिप्रसंगः स्मृतिबले नोहोधकल्पनमिति तत्र स्मृत्यभावेन तदूहोधाभावात्तत्र
ह्यक्तिर्विनापि शक्तेरिव पश्चात्वस्य नियता स्मृतिः । ननु वैदगवादिपदेभ्यो नशक्तिः स्यात्तत्र व्यवहारकालीनसंस्कारो
देवगवादिस्मृतिसंभवादिति चेद्यत्र हि तत्र स्मृत्यर्थं शक्तिः किंतु न तत्रार्थपदाभ्यां तोगवादेरनुत्तरासंस्का
त्रा ह्यापकत्वस्य ततोनुत्तरासंभवात्तत्रापेक्षा नुत्तरवाक्ययोगादेवेति न समुदायोहेतुरन्यथाप्रिरुत्वादनोनानुप
पत्तेः समुदायशक्तिः । नचैवं गवादिपदानामप्रमेयत्वेशक्तिरप्रसिद्धा गवादिस्मृतिस्तुसंस्कारादिति चेद्यत्र गो
अवहारेणहिस्वोपपादकेगोज्ञानेयत्स्यशक्तिकल्पनम् । नत्वेवं नुपपादकेप्रमेयत्वज्ञानेगोपदात्प्रमेयोगौ
रित्यननुभवाच्च । अथैवंसंस्कारादेर्नतीरादिस्मृतिसंभवेगोणलाङ्गूलिकोच्छ्रंतीरादावुत्तरवाक्यार्थेहिनतत्कल्प

DR. BHAU DAJI

विनस्मृत्यर्थत्वयस्तत्रनस्यात्तद्विनस्मृतेर्नोपपत्तेः कृत्यर्थगतस्वार्थान्वयबोधकत्वमुत्पन्नोपयस्तुपेकजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेनपाकादेरिव३

नम् । नदनुभवस्मृतरपदाद्देवसिद्धेः । तयोरननुभावकत्वाद्यातस्मान्निगतास्मृतिर्हीत्रिसाध्येतितयोःकल्पना
तयाचनियतपश्चस्मृत्यर्थपेकजपदेपिशक्तित्वेनशक्तिकल्पनमावश्यकंलक्षणार्थंसंस्कारादितिचेन्न । गौ
र्गामित्यादौरूढिंविनातीरादेरपदार्थत्वेविवक्षितस्वार्थान्वयोपपत्तेः । यत्तुज्ञाप्यत्वेनपदार्थान्वयबोधः
श्रद्धयापत्यक्षोपस्थितेकलायेपचतीत्यन्वयबोधःस्यादिति । तन्नापदस्यतत्रतात्पर्यग्रहात् । तद्ग्रहेत्वत्रे
वकिंपचतीत्युक्तेवक्ष्यपदर्शितकलायादौ । अथदेवाछजकलायपदाल्लुतोनान्वयबोधः । हारमित्यादौ
वपिनपिधेहीतिपदाध्याहारः किंतुतत्रार्थेसंबलाच्चनान्वयप्रमानयेत्यादौशाब्दप्रमानुत्तरंपश्चोप
ह्यापकपदजन्यत्वादन्यत्रापितथेतिवाक्यशाब्दप्रमानुभवेहितदन्वयबोधतात्पर्यकपदत्वेनकरणता

नपमोपक्षापकपदत्वेनापिगौरवाच्चअथैवंजनिकालएवप्रयोगस्यान्नतदप्रयेनघसतिदंडेदंडीतिव्यप
दिश्यतइतिचेच्चनापाचकादियदृच्छयत्ययप्रयोगपतांशक्त्वाच्च।लक्षकत्वाच्च।उपसरजादौतथानि
र्णयात्।अन्यथायोगरूढादावपिजनिकाजएवप्रयोगःस्यात्।योगत्यागेकेवलरूढिभादोविवादाभाव
श्च।।तथापिकुसुदेलकृष्णानस्यात्रयोगार्थस्यावाधनादितिचेच्चनवस्मृतेहितत्रतस्यासाधुत्वंनव्याकृ
नियमतःशब्दस्मृतस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेवकुसुदेधीरितितत्रलक्षणस्यवेहारूढतक्षकुसुम्भैव
तत्रापिपद्मत्वस्यायोगपतयानन्वयेयोगादेवकुमुदेधीर्त्रलक्षणेयेति।। ।।उच्यते।। ।।अस्तिवुत्पन्नस्यपद २६
ज्ञानानन्तरंनियमतोन्वयप्रतियोगिस्मृतिरतस्मिंस्तुसंस्कारोद्बोधकंप्रतिबंधकंविनापदज्ञानमेवंदृष्टानुवि

धानत्वादनुगमात्लाघवाच्च।।नउपस्थितिपदार्थस्मृतितत्कालोत्पन्नमनन्तमदृष्टवरमनिर्ब्बचनीयंगौरवाच्च।त्र
तःपद्मस्मृतावपिगृहीतसंबंधंपंकजपदमपितेथेतिसम्बन्धत्वेनशक्तिसिद्धिः एवंरथकारशब्देपिजातिवि
शेषएवशक्तिर्न्नस्यात्।संस्कारादेवतदुपस्थितिसम्भवात्।तथाचवर्षासुरथकारआदधीत्यत्रवर्षर्तुस
बलवत्त्वेनशीघ्रमुपस्थितत्वात्।जातिविशेषवतएवाधानंविधीयतइतिरार्द्रतइतिव्याघातःस्यात्।वर्षा
दृःसन्निधिबोधकत्वयोर्बाधाज्जंतोक्तमासन्नप्रत्ययेवा।। ।।स्यादेतत्।। ।।पद्मेनियतप्रयोगदृष्टेवेयो
नपंकजपदादेवपद्मस्मृतिरस्तु।एवंवपद्मेविभक्त्यर्थान्वयश्चानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते।पंकजपद
वतियाद्यत्वात्।नवप्रतिपाद्यताद्दौचतद्भागोपयोगिनी।यावत्कमानयेत्यादौवाक्योपस्थाप्यतद्भावा

न नवपदाद्दृष्टैवस्मृतिः किंतुसंबंधिज्ञानात्तादृष्टेरपिसंबंधत्वेनस्मृत्युपयोगात्। अन्यथापदाच्छक्तेरस्मृतिर्न स्यात्। गवादिपदेत्वेवंस्मृतिसंभवेप्यब्भ्यवार्थशक्तिरित्युक्तं। एतेनपंकजपदाच्चियमतःपद्मज्ञानन्नदृष्टिश्चिनोतीलकृष्णाद्यभावेशक्तिरित्यपास्तम्। ज्ञानंहिस्मृतिरनुभूतिर्वाशक्तिं विनापुपपद्यानतांकल्पयति॥ अनन्यलभ्यस्येवशब्दार्थत्वात्। अन्यथाशक्तिश्चिनोतीतिपदान्तरोपस्थितिरित्यन्वयोपपत्तेः। शक्तिलक्षणाच्छेदश्च। पंकजपदंपद्मंमुच्यतइतिपदसिद्धार्थपदमानाधिकरण्यात्पद्मस्यज्ञापकंतच्छक्तेर्भवति। नतुतच्छक्तेः। अतएवपंकजपदंपद्मशक्तेर्नियमतस्मारकत्वात्पद्मपदवदिति निरस्तम्। शक्तेरव्यभिचारात्। अनन्यलभ्यत्वस्यपदानुभावकत्वस्योपाधित्वाच्छक्तिः॥ उच्यते। नियतपद्मस्मृतेरुक्तेसंबंधेन

पंकजपदस्याप्यवयवशक्त्याद्यव्यापकयोरपिनियतस्मृतिप्रसंगः। अथपद्मप्रयोगएवपद्मएवप्रयोगइतिनियतसंबंधेनपद्मेतरव्यावृत्तेनपद्मस्येवयदात्मस्मृतिःनचैवंनियतप्रयोगादेवशक्तिसिद्धिरनन्यलभ्यस्येवपदार्थत्वादितिचेत्। तर्हिज्ञातस्यास्महेतुत्वेसकलघयोगादर्शिनोवऋधापद्मएवगृहीतप्रयोगस्यापिसमव्याप्तिज्ञानाभावाच्चियतापद्मस्मृतिर्न स्यात्। स्वरूपसतस्तथात्वेवागृहीतपद्मघयोगस्यापितोनियतपद्मस्मृतिप्रसंगः। अथयाहशःप्रयोगोज्ञातःस्वयाशक्त्याहकत्वेनानुमितःसएवपद्मस्मारकोस्तु। नचपद्मत्वस्येवप्रयोगसमव्याप्तत्वेनगृहीतस्यस्मारकादेतुप्रावेस्मृतिप्रसंगः। तवापिशक्त्यहप्रसंगात्। तयोस्तुल्येत्वेपिपद्मेशक्त्याहकप्रमाणलाघवादितत्कल्पनात्रोपाधीशक्ति

रिति यदि तत्तर्कसहकृतएवशक्तिग्राहकत्वात्तिमतां संबंधः पश्चात्स्मृतिहेतुस्तत्तर्को घनवतोरपि
वह्निधागृहीतप्रयोगस्यपश्चात्स्मृतिदर्शनात्तत्रतथेतिचेत्, तर्हितत्रापितर्कस्तिनाशक्तिग्रहाभावात्त
यैपश्चात्स्मृतिरिस्तुकोनवैवंतत्तएवशक्तिग्रहोपिस्यात्। अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वादितिचेन्मैवम्
॥एवंगवादिपदेपिशक्तिग्राहकत्वात्तिमतादेवस्मिंश्चपश्चाद्गादेवशब्दाज्जातिवादेःस्मृत्यनुभवौस्यातां
किंशब्दात्तस्मात्पदार्थानांनियतास्मृतिःशक्तिसाध्यानियतसंबंधसाध्यावाद्यत्तिसाध्यावातत्र
परिशेषाद्दिहशक्तिसाध्यैवानवशक्तिस्मृतौव्यभिचारःशक्तिस्मारकत्वात्तिमतादिशब्दात्पदार्थस्मृतेर्दा
वाहत्यस्मरणंनशक्तेर्हेत्वभावात्। कल्पनागौरवाच्चयदिशक्तिरपितद्विषयस्तथापिपदार्थशक्तेर्व

१२८ थैर

संबंधिनंविनासंबंधस्मरणेपथमंपदार्थस्मरणस्यावश्यकत्वाद्वापदार्थस्मृतेश्चशक्तिविषयत्वेमानाभावात्-उद्बुद्धसंस्कारविषयत्वात्१

नेवज्ञातस्यपदस्यशक्तिस्मारकतानुशक्तिसंबंधित्वेन। अन्यथासिद्धत्वात्। यदापदात्रियमतःस्मृ
तिर्नियतसंबंधसाध्याशक्तापिसमंपदस्यशक्त्याश्रयत्वमेवनियतःसंबंधःअपिचकुमुदेवयवश
क्तिर्यतिवधार्थंनूहिर्नचनियतयश्चस्मृतिरेवप्रतिबन्धिकानूदिस्तिनानियतस्मृतेरभावात्-अतएवन
व्यक्तिवचनान्यायोपिनचैकंयदमेकदैकेनरूपेणप्रवर्त्तते। अतोनपश्चत्वपैकत्वयोर्हिरितिवाच्यं
अवयवसमुदाययोर्भेदाद्बालस्त्वकणादिपदेव्यभिचाराच्चतर्हिनहदेवनूद्यावयवशक्तिप्रतिब
न्धस्फूर्तिचेन्। नतत्रावयवार्थक्रियान्वयेनप्रतिबंधाच्च। नानार्थत्वेनोत्तार्थानुभवानैकशब्दाच्छक्ति
प्रतिबंधःयत्त्ववयवशक्तिस्मृतिकालेसमुदायशक्तिस्मृतिनियमेहेत्वभावोवतयाप्रतिबंधनियमइति

तन्न। समुदायस्यतावद्वयवरूपत्वेनसर्ववयववादेवो मयशक्तिस्मृतिसंभवात्। मंडपपदेतथादर्शना
त्। अथपंकोत्पलपदेशक्तिर्बंधकंगोवलीवर्दवत्। पंकजनिसहप्रयोगेऽप्रत्ययस्यकर्तृविशेषपर
परत्वंवा जनेःपद्मजनिविशेषपरत्वंवास्वभावादेवकुमुदवोधाजनकत्वाच्चकुमुदपदस्य
कुमुदेऽवयवशक्तिकुंठनेवाकल्पतां। तेनतत्रकुमुदेधीरितिचेत्। तर्हिज्ञातपद्मप्रयोगस्यकुमुद
साधारणवोधोनस्यात्। नन्वत्रपंकेतिचेत्। किमवयवमुत्पन्नस्यततोर्थप्रत्ययएवनस्यात्। यद्वापं
कजत्वेनयद्यमेवानुभूयेत। आद्येमंडूच्यादिपदादिवसामर्थ्यात्सवैकथंनानुभवोद्वितीयेकुमुदमप्या
नुभूयेताविशेषात्। नचैवंपंकजशब्दस्यसामान्यशब्दत्वान्नात्यंतंविशेषतः पद्मकुमुदधीसम्भवान्न

वाद्दष्टिर्न्नवालकूर्णास्यादितिवाच्यं। नहिप्रयोजनकृतिर्नयेनसामर्थ्यानुभावयति। यदिचपद्मकुमुद
योस्तुल्यतातदागृहीतपद्मप्रयोगस्यपद्मात्ययानुपपत्तिरुरःसरैवकुमुदेधीर्न्नस्याच्चकदाचिद्दृ
परीतमतापन्नदृष्टिरेवकुमुदेवयथालक्षणंतथाचसामः कुंठनश्चशक्तिर्दृष्टिधर्म्मतिरोभावकरत्व
वावातच्चकारणान्नरंवादृष्टश्चरंकल्प्यम्। तद्देर्योगप्रतिबंधकत्वंमेऽप्यादोहदृष्टमेवांऽतएवपंकाद्यवय
वोपद्मेवानुभाव्यतइति। अवयवनियमेकल्पनान्नकुमुदधीप्रयोगोऽन्यथादृढावियोगान्नकुत
स्तोकुमुदेयथोक्तित्यदस्ययोगान्नवनिश्चेन्नदृढाकर्म्मविशेषप्रयोगइतिनिरस्तं। अथहीतनियतपद्मप्रयो
गस्यकुमुदसाधारणवोधदर्शनान्न। तद्दिवादनुमेवशतिवान्धिकाप्रएवपदवशज्ञातसम्बवयवनियमस्य

योजकत्वेपि प्रशक्तिरेवपाप्रज्ञानज्ञानकत्वज्ञानस्यशक्तिनिर्वाह्यत्वात्तज्ज्ञित्यदेत्वबधवार्थःकर्म्मणप
योग्यत्वादेवनाधीयतेनहुद्दाप्रतिबंधाद्द।अवयवान्वयवाप्योगेपिचखनित्रेपिप्रतिबंधःयोगेनखनि
त्रेपिप्रयोगाद्द एवंचबुद्धियोगाभ्यामुक्तिपदस्यनानार्थतुल्यतेवक्तुंशक्याप्यामेकार्थानवगमाद्द।ननुबुद्धी
तपश्चप्रयोगास्यावयवैःसहप्रयोगेपिप्रमेवानुभाव्यतरतिसुभावकल्पनमक्क।।नचैवंकल्पनेतरंबु
द्धपसतएवप्रयोगायहस्यशक्तिग्रहस्यचोपसंधानत्वाद्द उपसर्ग्गस्यबोधकत्वेउपसर्ग
दानविनाचकुमुदबोधोनवत्येव।।यत्तुपदानांस्वार्थंत्वयबोधसामर्थ्यमुपनीयकुमुदाबोधार्थंनान्वि
तानिधानेःवयवनियमःकल्प्यतेाउपनीयाविरोधाद्द किंतुसमुदायस्यकुमुदेस्वार्थत्वाभावएवेतितन्न।

बुद्धिस्थत्वंसंबोध्यत्वंउद्धायतत्वंप्रयोगोपाधिस्तेनबुद्धिस्थत्वादिकमेवगोयातेनतत्रैवप्रयुज्यतेनव४

एवंस्वार्थत्वाभावेनसमुदायाकुमुदधीर्नस्यादवयवेभ्यस्तुस्यादेवेतिमैवंनहियदानांस्वभावाधी
नबोधकत्वंकिंतुशक्तिग्रहाधीनंअज्ञातशक्तेरबोधकत्वात्तशक्तिभ्रमेणबोधकत्वाज्ज्ञातया
चबोधकशक्त्याभावादेवाबोधकत्वंकार्याभावेहेत्वभावस्यैवतंत्रत्वात्।।धातोश्चोपसर्ज्जोपसर्ग
नात्यकर्षादेाशक्तिधीरेवस्यादेवं तत्रायथासर्वेनामत्वमहपदेबुद्धिस्थत्वादिकंशक्यमुक्तं
नचैवंज्ञानाभावात्तथापप्रत्वमपिप्रयोगोपाधिरितिचेत्तेनहिनावयवशक्तिर्विरुध्यतेापत्त
तत्सत्वाद्द।धातोश्चोपसर्गस्यानापिकुमुदेनात्पर्यमबोधतेाबोधकविनातस्यातत्समर्पिकात्वाद्द।नाप्यव
यवाधीनंज्ञानंप्रतिबध्यतेाउक्तयाकोक्तादिनापर्य्याप्तसत्वेपिचयज्ञानश्यावश्यकत्वात्तद्व

धेरन्वयवाऽप्रतिरोधाहेतुत्वाऽनापिप्रयोगोवार्थनेऽष्टकुमुदधीहेतुतायेष्टसाधनताज्ञानस्यता
त्रिंगकार्यताज्ञानस्यवाप्रयोगहेतो[1]सत्वेऽप्रयोगस्याहेतुकत्वाऽऽअहमादिपदेत्वात्मादिमा
त्रशक्तेशक्तिग्रहसहकारितयास्वरूपसदेवोवारयित्वादिधीनियामकंस्वभावान्नियमनस्तस्यै
ववोधनादिस्वरूपसतएवोपाधित्वम्॥पद्मत्वंतुनतथाकुमुदस्यसाधारणवोधदर्शनात्॥नन्वकु
देपूर्ववोमप्रयोगादाधुनिकानामप्रयोगःनत्वप्रयोगमात्रेकोहेतुरितिवाच्यम्॥प्रयोगानां
हिमेलकेनकार्यतासिद्धेकतरस्यपूर्वोगोऽन्तरस्यऽन्ययोगमात्रेकोहेतुरितत्र किमुत्त
रंतेवितिचेन्न।प्रयोगहेतोःसत्वाऽपूर्वप्रयोगस्याहेतुत्वाऽ॥पूर्वप्रयोगमज्ञात्वाथवयवक्रुत्त

पूर्वहेतुर्यथा२

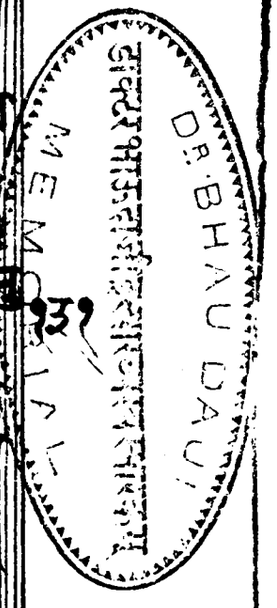

त्तेनपाचकादिपदानांनचकाव्यानांगोणालाकृष्णिकादेवदत्तादिशब्दानांनवप्रयोगाऽ॥स्यादेऽन्यामगा
मादिपदेऽन्वयावोधात्साधुत्वज्ञानमपिहेतुःनचैवंसर्वत्रतदेवहेतुरस्तुकिंगत्रमा।गौणालाकृष्णिक
विवेकस्तोषाधित्वेनोपाधित्वात्सामेवास्वितिवाच्यं।प्रथमंव्यवहारेणशब्दस्यज्ञानकारणतावगमात्तेनैव
शक्तिकल्पनम्॥ततोग्रामगाद्यादौतदभावाऽ॥किंतुभ्रमादिजन्यत्वाभावःकुमुदेवत्तत्रयोगोवोधक
त्वभ्रमाऽ।नचैवंभ्रमजन्यत्वादवोधकत्वंमवोधकत्वेवावोधकत्वभ्रमजन्यत्वमितिपरस्पराश्रयइति
वाच्यं।पूर्वभ्रमजन्यत्वेनोत्तरंप्रतिवोधकत्वभ्रमाऽन्तरस्यप्रयोगोभ्रमजन्यःएवंपूर्वस्यापीतिनत्रभ्रमप
रम्परैवमूलसएवंग्रामग्रामादेरपिकथमिदंज्ञातव्यमितिचेन्न।ग्रामगमनकर्तृरिग्रामगामपद

[1]काक्षादेरिवसाधुज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनात्।साधुत्वंपूर्वप्रयोगप्रवाहविच्छेदःनवकाव्यादौतदभावात्४

स्मेव पंकमणिकानां कुमुदेतस्यनिरुपाधिप्रयोगात्सावात् अतएवसाधुत्वम्भमाकुमुदसाधारणेवोध
पि कुमुदेहसाधुत्वाद्। सम्मुदायेनतत्रपंकजन्मकर्तृत्वेलक्षणेनचासाधुत्वे ग्रामगामपदवल्लक
णापिनस्यात्॥ पद्मेतस्यसाधुत्वात्॥ ॥उच्यते॥ ॥पंकजन्मकर्त्रितित्ययोगस्य भ्रमाद्जन्यत्वेन
साधुत्वे। कुमुदेननथेतिचेन्न। नापुंड्रीकवन्नवपद्मवच्चतस्ययत्किञ्चानीयत्वाद्। प्रतिवाक्यार्थस्व
साधुत्वज्ञानस्यहेतुत्वेतिनवयंकौ भ्रमाघजन्यत्वस्यगृहीतुमशक्यतयापंकादिप्रयोगोनस्याद्
।पंककर्तृजातीयेभ्रमाघजन्यत्वस्यसुग्रहत्वात्पंकजन्मकर्तृजातीयेपिसुग्रहाद्। विनदृष्टेणान्वय
बोधस्यकुमुददृष्टान्तात्। अथपंकजपदंकुमुदेदृष्टान्तरंविनानसाधु। दृष्टान्तरंविनाहृदैस्तत्रापि

युज्यमानत्वाद्। यःशब्दोयंदृष्टान्तरंविनादृष्टैर्नप्रयुज्यते॥ सतद्दृष्टान्तरंविनानसाधुः॥ यथागंगायां
दृन्नीरे। यथावायामगामपदंग्रामगमनकर्तरिनप्रयुज्यतेनवै। दृष्टान्तरंविनापंकजपदंकुमुदेतस्मा
दृष्टान्तरंविनावतत्रसाधुत्वेतिचेत्। न। व्यर्थविशेषणत्वाद्। तथाप्रयुज्यमानत्वस्यैवमाप्यत्वात्। अ
कादिमहाकासाधुत्वेःवयवार्थान्वयाबोधकत्वस्यव्याकरणस्मृत्यनुपगृहीतत्वस्यचपङ्कधर्म्मावच्छि
न्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वाच्च। पङ्केउभयाभावेनसाधनाव्यापकत्वाद्। अपंकजशब्दःकुमुदेसाधुःसाधु
त्वेसतिकुमुदबोधप्रयोजकाकाकादिमहाकृत्वाद्। साधुत्वेसतियश्चयद्बोधप्रयोजकाकाकादि
महत्वंतितत्तत्रसाधुयथातरुप्रसूनशब्दःकुसुमे। यथावायावकशब्दःपाककर्त्तरि तथावपंकजप

१३२

रंकुसुदेतस्मान्नहेतिसत्प्रतिपक्षाच्चाकृतस्नसाधकत्वज्ञानंनहेतुःअवयवादिदुष्टत्वेनभ्रमाद्य
ज्जन्यपूर्वप्रयोगमज्ञात्वाघिनवकाद्यादिप्रयोगाच्चकुतस्तर्हियामयामोदोनात्वयवोधःअसाधुत्व
निश्चयादितिचेन्नतःसाधारण्यसाधुत्वनिश्चयेनावोधकत्वाच्च।आसेनवकादीनासाधुत्वनिश्चयः
शयश्चनप्रतिवंधकश्चयथायोगंहिसंशयेसतिनवयंकोपावकादिप्रयोगोनस्यात्॥ १३३
ज्ञत्वयवोधोभवत्येवापभ्रंशादिवयमानवसाधुत्वभ्रमात्साधुत्वउतस्यनास्तितद्वेवाच्चापरत्वाका
दैवनास्तिघटःकर्म्मत्वमानयनमित्यत्रैवायंलुगाद्यनुत्तरत्वेनशक्तिर्गमपूर्वेतरासत्वेनवा
कारणपूर्वेतरकुशलत्वेनेवेति।तत्राकर्म्मपदंधात्वनुत्तरासत्वेनेवशक्तेः।नचतत्तत्वनुत्तरत्वेनगौ

रवात्तत्तद्धातुनाविशिष्यज्ञानेशक्तियहानुपपन्नेःकर्म्मणएणितिस्वत्रार्थमजानतःकुत्तकारादिप्रयो
गानुपपन्नेश्चशक्तिसंदेहाच्चअसाधुत्वेवनभ्रमादिजन्यत्वंनास्तीतिसाधुत्वापत्तेःसाधुकाधुदीरितियुष्मग
मादोभ्रमाद्यजन्यत्वाच्च।किंतुमहाजनपरिगृहीतव्याकरणस्मृतिनिषिद्धत्वात्तदपरिगृहीतत्वेतिव
क्तेःपदस्यसाधुत्वेहेतुरेवाहेतुश्चशाब्दवोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलःपदपदार्थयोःसम्बन्ध
वाक्यस्यसाधुत्ववाक्यार्थस्मृत्यनिषिद्धत्वमितस्मात्कुमु
दपंकजनशब्दस्यसाधुत्वेसतिप्रयोगप्रतिवंधकत्वेनसमुदायेशक्तिसिद्धिःनचैवंलाघवान्नान्यथेहएव
वशक्तिरस्त्वितिवाच्यंसमुदायेमानुरजादीपभ्रधीप्रसंगात्।पंकजनरजपदत्वेनशक्तिरितिचेत्।तर्हिसर्वत्र

तत्रद्वर्णानंतरासवर्णएवशक्तेःसमुदायशक्तुच्छेदः॥नचैवमेवविनिगमकाभावादितिसंप्रदायः
अत्रब्रूमःज्ञानाहियाशक्यमनुभावयतिसाशक्तिः॥नचसमुदायःपदमनुभवेहेतुः॥अवयवादेव
तदुत्पत्तेः॥एवंचप्रतिबंधकमावेशक्तिपदंपारिभाषिकंशक्तित्वादनुभावकत्वसाधनेऽन्योन्याश्रयः
प्रतिबंधकत्वेनावगतेशक्तितासिद्धिश्च॥मैवंपादौत्वनुभावकत्वेनैवशक्तिसिद्धिः॥किंच॥दृढियो
गयोर्द्विरोधएवपरंदृढ्यायोगप्रतिबंधःमंडपादौतथानिर्णयाद्वा॥अन्यथालवकर्णादावपियोग
प्रतिबंधःस्यात्॥नचैहविरोधःपद्मेसमावेशात्॥योगार्थधीश्चोभयत्रतुल्या॥यदुपंकजमानयेत्य
दोदृढ्याशीघ्रोपस्थितंपद्ममेवक्रियया॑ऽन्वीयतेनपंकजन्मकर्तृतात्पर्यंतेनविलम्बप्रतीति

कत्वात्॥एवंवाविरोधेपिदृढेर्योगापहारितेतितात्पर्यक्रियापदसदर्थयोग्यतादिज्ञानाधीनत्वेनक्रियान्व
यबोधस्यविलम्बितत्वात्॥दृढ्यवयवार्थयोश्चान्वयबोधस्यसामग्रीसत्वेनजायमिकत्वात्॥तस्मात्प्र
तिबंधकत्वेननदृढिसिद्धिर्नवातयायोगप्रतिबंधइति॥॥अत्रोच्यते॥॥नियमनतयाऽस्मृत्यर्थमेव
दृढिः॥दृढ्यावनियमनःस्मृतयज्ञमेवावयवैःपंकजनिकर्तृत्वेनानुभाव्यते॥वाधकंविनाव्यक्तिव
दनानांसनिहितविशेषपरत्वनियमाच्॥अतःसर्वत्रपद्यानुभवसामग्र्येवेतिनकुमुदधीप्रयोगो॥
नचैवमनुभवाज्ञनकत्वेनसानशक्तिःयंज्ञातानियमनःशक्यंज्ञापयितुंसैवह्यशक्तिःइतिस्मृ
तिरनुभूतिश्चेतिनियतस्मारिकापिशक्तिः॥वस्तुतस्त्वर्थस्मृतिद्वारावयवानामिवसमुदायस्यस्वार्थो

न्चयानुभाव कत्वाभीवशेषा दिनिपश्चात्तदनुभा विकापिरूढिःपंकजमानये साधवानयना दि
नाश्चार्थान्चयानुत्तवेसमुदायावयवयोर्हेतुत्वाच्च॥तस्मान्नियतस्मृति हेतुत्वेनैव रूढि सिद्धिर्नतु
प्रतिबंधकत्वेनयदिचनियमास्मृतिःप्रकाशान्नरेणभवतितदायोगएवनतुयोगरूढिः रूढिर्मा
येनैवकुमुदेधीप्रयोगयोरभावादिति॥गोपदस्यगविवेदेःहीनपदस्यकर्म्मविशेषे रूढिरवलाघ १३५
वाद्॥नवगमेऽग्रिहरत्वक्रतावित्यनुशासनाद्योगोपि॥डोवप्रत्ययोस्त्रीकेकर्त्तरिकर्म्मविशेषेच
शक्तिर्न्नेक्रता॥अतःप्रत्ययेशक्तिःनियामकत्वाग्रमियदाहःपदेन्नरत्वनकल्प्य॥तथाचगौरव १३५
म्॥एवधेनुपदेप्येकैकस्यानिश्चयकत्वाद्गोत्वविशिष्टधानकर्म्मणिरूढिरवानियमतोगोत्वविशिष्टा

पस्थितेःनतुयोगोपिन्नदानुभानुल्लशान्चादौसिद्धार्थत्वेनतुप्रत्ययशक्तेरकल्पनात्॥गमेऽग्रिहरः
खकृतोदाहाभ्यांतुङ्ङेन्नहरेत्यादिस्मृतिश्चाग्रहवनादिवत्कर्त्तृविशुत्पादनपरा॥अतएवभगवान्पा
णिनिरर्थानतुगमात्समुदायशक्त्यपेक्षयागोरवात्सौणादिप्रत्ययेषुनशक्तिरितिपंचपादिकावि
हिताउणादिप्रत्ययानुणादयोवज्रलमित्येकेनैवसूत्रेणविहितवान्॥यत्रतुप्रत्ययेशक्तिस्तत्रप्रत्येकमे
वसूत्रयन्न॥यत्तुधेनुपदेगोत्वंनशक्यंकिंतुशक्योपलक्षणायशक्तुपाधिः॥यत्रगोत्वंशक्यंनक
र्म्मशक्यंशक्यासक्फलत्वामहिष्यादिव्यावृत्तानकर्म्मविशेषएव॥अनुगमस्तुपलक्षणेक्रानवै
वलाघवाद्गोत्वंशक्यंधानकर्मत्वमुपाधिः॥उपलक्षणस्यगोत्वस्यानिश्चयकत्वाद्॥गोत्वविशिष्टधान

कर्मस्मृतिस्त्वेवैवंशब्दसंस्काराभ्यांजन्यतेनन्वनुभयस्मृत्यनंतरंपरस्परमवयवोघः।अवयवशक्तेरभावादितिचेन्न
शक्तिंविनानियतगोत्वोपस्थित्यभावात्।उपलक्षणंवैतन्नोपलक्षणैकदेशाभावाच्च।अन्यथामहिष्यादिव्यावृत्तस्य
नकर्मत्वेपिनशक्तिर्धनिगोत्वेशक्त्युपाधौ॥अग्रेवसंस्काराऽनुपस्थितएवासंयोगःकर्मणिधेनुपदादन्वयो
भावसंतानघटितमपिनशक्यम्॥यदिचानुगतंविशेषणंशक्त्युपाधिविशेष्यवशक्तेरनुगमोनिष्प्रसंगाभा
वश्चोपाधिकल्पनादिपदानांविशिष्टेशक्तिर्नस्यात्।नचावयवावात्पंकजनिकर्तृत्वानुभवःसमुदायाच्च
पद्मस्मरणंस्यान्नतुपंकजन्मकर्तृपद्ममित्यनुभवरूपंचेत्।अवयवसमुदायस्मारितपंकजनिकर्तृपद्मांशा १३६
पंकजनिकर्तृपद्ममित्यनुभवः।अवयवसमुदायाभ्यांसंभूयजन्यते।समुदायोपस्थितपद्मेनसमंस्वार्थान्व
यतदौपाधि३

योग्यवैधात्अवयवजनितानुभवोपस्थितपंकजनिकर्तृत्वेनसमंस्वार्थान्वयःसमुदयेनवानुभाव्यते
आकांक्षादुपेतशब्दानांतात्पर्यविशेषोपस्थापितस्वार्थान्वयबोधकत्वनियमात्।नचवाक्यान्तरेतथात्वाद
र्शनेननैवंव्युत्पत्तिरितिवाच्यम्॥वाक्यान्तरेहिसमुदायशक्त्यभावेनतथाअत्रतुसमुदायशक्तेवलात्पद
विधायावाक्यविधायावैकस्मादेकपदोपस्थितयोःपंकजनिकर्तृपद्मयोरन्वयोबोध्यतेसमुदायेनापदै
कवाक्यतावत्।पंकजकुमुदमानयेत्यत्रसमुदायेनैवपंकजनिकर्तृत्वमशक्यंस्वार्थसंबंधितयाते।कुमु
देसाधुत्वालाभेतत्रनक्षणेतिचेन्न।समुदायस्यतत्रासाधुत्वात्।यत्तुतत्रपद्मत्वमयोग्यतयानान्वेतियो
गादेवमुख्यइत्याकुमुदेपंकजन्मकर्तृत्वमनुभूयतइति।तन्न।कुमुदेऽवयवशक्तेःसमुदायशक्त्याज्ञातयाऽपि

यय३

र्थमवशब्दलक्षणा। यथापुरोडाशकपालपदेऽवयवलक्षणा। नवप्रथमपदेवावयवकुसुदपदैरयोगपतया स्मृतपद्मपलाशस्वार्थोचया नुभवरूपि ४

वधाऽऽनर्थक्यमेवतद्वगमाऽऽनन्त्यदोषश्चिवचनान्यायान्नकुसुदधीर्नन्ववयवशक्तिप्रतिबंधादिति। तदपिकञ्जशब्द
ऽपस्थितेपिकञ्जपद्मभिन्नेतिवाक्यार्थेऽन्वयायोगपतयापद्मभिन्नहायपदवाक्यैकवाक्यतयापिकञ्जनिकार्टिकुसुदभिन्न
नुभवरूपतिचेऽत्तर्हिपद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्यपिकञ्जनिकार्टित्वस्याश्रयाकांक्षानास्तीतिस्वतंत्रोपस्थितिव
वाच्यम्। कुमुदपदतदन्वयायोगपतादिज्ञानात्पूर्वमेवपिकञ्जशब्दात्पिकञ्जपद्मभिन्नानुभवाद्विरुद्धत्वेहेत्वभावात्
स्थलपिकञ्जन्यविजातीयमेव। साज्ञात्येपितत्रलक्षणा। यद्वयोगपतयायोगार्थीनावेतिकिंत्वयोगपतयाऽनु
पस्थितंयद्भिन्नत्वमेवान्वीयतइति। तत्रापद्मत्वस्ययोगपतत्वेनोपस्थित्यानिराकांक्षत्वात्। स्वतंत्रोपस्थि १३१
तयेलक्षणायाअवश्यवाच्यत्वादिति। नन्वेवंपिकञ्जपदस्येवापभ्रंशानामपिशक्तिस्तेनियमेनार्थधर्मेत्यर्थः

हारार्थीनञुत्पत्तेरविशेषाऽऽ। अन्यथाऽसतिनिष्टन्यत्तरेतेभ्योऽर्थधीर्न्नस्याऽऽनवलक्षणा। मुख्यार्थाबाधाऽऽनवाप
भ्रंशेनस्मारिताऽसाधुपदादन्वयबोधः। साधुशब्दमजानतामपियामरणांततोऽर्थधीतेः। तदर्थकसंस्कृतेना
र्थीधीतेश्चाऽऽशक्तारोपान्ततोऽर्थनिश्चयइतिचेऽऽनमानाभावात्। व्यवहारादिनाऽदृष्टशक्तिग्रहेबाधकता
वाच्च। नवशक्तिसाध्यशक्तारोपाऽविरुद्धमितिऽआरोपिताद्दिपवक्रेदाहोपपत्तेः। अथलक्षायमानकरणेऽयो
जकरूपवत्तयाऽलक्षायमानादेवफलंनवाप्येधूमारोपाद्वह्नेरनुमितिवदितिचेऽत्तर्हितद्देवफलस्यायथार्थ
त्वापत्तिः। अन्यथाऽपभ्रंशएवशक्तिःसाधुशब्दएवैतथेतिकिंन्नस्याऽऽनवसादित्वोऽदेवदत्तादिशब्दवदा
धुनिकाएवतत्तत्संकेतितागवादिपदेत्वनादित्वाच्छक्तिरितिवाक्यम्। सजातीयप्रयोगजन्येप्रयोगत्वस्यभ्रमा

घजन्यत्वच्छवानादित्वस्यापभ्रंशेपिसत्वाऽनन्तदेशीयापभ्रंशेषुशक्तेर्नपिहाणमस्मरणाच्च।नन्वापभ्रंशानांदे
शतेदेनैकत्रार्थेवक्तृत्वात्संस्कृतस्यैकत्वाच्छाद्यवेनतत्रैवशक्तिः।प्रमाणवतोगोरवस्यापीष्टत्वाऽअन्यथा
नानार्थीछेदः।प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपत्वेव।।नन्वुभयोःशक्तावेसाध्वसाधुविभागोभावान्नध्वनिरविवक्षः
साधुस्त्रीभिर्नमंनापभ्रंशितवैनम्लेच्छितवैइत्यादिवैदिकविधिनिषेधानुपपत्तिश्चेत्।।तर्हिशक्तावा
विशेषेपितदर्थयुक्तेंइपाणिन्यादिव्याकरणोपगृहीतानामेवसंस्कृतानांसाधुत्वमस्तुनत्वपभ्रंशेतैःसाधु
त्वस्मर्यतेनहिघयाएवसाधुस्त्रीभिर्नमंनापभ्रंशितव्यमित्यादिविधयःतेषामेवधर्म्मोपयोगित्वमुख्यभावादेववीजस्येवा १३८
कुरोत्पत्तेरपभ्रंशोऽर्थप्रत्यायकत्वाच्छक्नोति।।।उच्यते।।।एकत्रशक्तावप्यनादरोपादर्थप्रतीत्युपपत्तेरेकत्रै

वशक्तिर्म्लेच्छवात्।।अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात्।।अन्यथाहन्यत्रशेछेदः।।तदाहभगवान्भट्टमीमांसकः
इत्वमिति।।साक्षात्शक्तिःसंस्कृतस्यैवसाधुदेशेतस्यैकत्वात्।।।नापभ्रंशेषुतेषांप्रतिदेशमेकत्रार्थेतिन्नतिन्नरूपाणा
नावच्छक्तिरवल्पत्वेनौरवात्।।पर्यायेवक्तव्येत्वन्यत्रापि।।नवदेशभेदेपि।।शाक्तस्यैकत्वान्नवैवशक्तिः
संस्कृतत्ववत्तुल्यदेशितेदेनतस्याप्यनेकत्वाऽएवंशक्त्यारोपादर्थप्रत्ययोपपत्तेःनापभ्रंशेशक्तिः।।ननुम्लेच्छ
दीनांसंस्कृतमज्ञानतोकथंशक्त्यारोपः।।।उच्यते।।।केनचिद्रौढिशब्दप्रयोक्तृप्रमादाद्गौरीग्रहेप्रयु
क्तेमुग्धत्वेनगोशब्दमुच्चारयतोगांप्रतीत्यव्यवहर्तृवत्।।।यदाऽऽप्तैरयदावाक्यंरक्ष्यमाणंप्रमाण
तां।।अन्यकृतहिंसातेनव्यक्तेभवति।।निर्णीयश्रुतिःपार्श्वेश्रुत्यनुमितौवीशब्दोदेवांगांप्रतीतवानित्य

वगात्यगावीशब्दमेवगोशक्त्वेनप्रतीत्यान्येषांवुत्पादकोनवतितत्रप्रवृत्त्यपभ्रंशोशक्तिभ्रमइतिएवंपथमं
व्युत्पन्नस्यापभ्रंशेनसाधुशब्दार्थप्रत्ययःतन्मूलकएवाननुसंहितसाधुशब्दानामपिशक्तिभ्रमाद्
शक्तिमन्तरायज्ञायमानस्यैवशब्दज्ञानहेतुत्वाद्।यत्तुजनकज्ञानस्यभ्रमत्वेशब्दज्ञानायथार्थत्वमनुलिंगभ्र
मजन्यानुमितेरिवेति॥तन्न।नहिशक्तिज्ञानयथार्थत्वंशब्दप्रमायाप्रयोजकं।अनाप्तोक्तव्यक्तिवाद्यनु १३७
पजनकज्ञानभ्रमत्वेनायथार्थत्वम्।भ्रमानुव्यवसायेव्यक्तिवाद्यप्रमाजनकत्ववापभ्रंशस्यावश्यकत्वा
द्प्रमाप्रयोजकाद्योग्यतादेर्यथार्थतेद्धाद्या।ननुशक्तिज्ञानयथार्थत्वमपितन्त्रम्।गोरवात्।अबाधितसंसर्ग १३८
ज्ञानजनकपदार्थोपस्थापकत्वादित्यन्ये।संसर्गबाधकप्रमाविरहाद्दित्यरेननुसाधुत्वेनप्रतियादकत्वमात्र

पभ्रंशेतिव्याप्तेरित्यपियत्वयस्यानादिःप्रयोगःसतत्रसाधुःहेयोहेलयइतिवदेतेअसुराःपराबभूवुरितिवेदे
श्रवणादलिशब्दापभ्रंशोगतत्वाद्संज्ञाशब्दाआपन्नाइलीकिकगौणाल्लाक्षणिकयोरसाधुत्वापत्तेश्चनथाभ्युपग
मेवेदेपितयोःसाधुत्वेनस्याद्।अनादित्वंसजातीयत्वयोगाद्वैकल्पमपभ्रंशेपिनियमतस्तथात्वंसंज्ञादौ
स्वतंत्रपुरुषप्रयोगेःव्यापकंभ्रमाद्यजन्यत्वमपभ्रंशेपिअथसाधुत्वंजातिर्गोत्वादिव्यापिकानवानुपल
ब्धिबाधः।व्याकरणसंस्कृतश्रवणग्राह्यत्वान्नचसंज्ञाशब्दानामसाधुत्वापत्तिःतत्रापिप्रकृतिप्रत्ययोःसंभवात्
गाव्यादिशब्देपितत्संभवात्साधुत्वंस्यादितिवेद्यायत्रार्थेतथासंभवस्तत्रतथैवगाव्यादौचनतथेतिनतत्रसाधुत्वमि
तिवेद्यानजातिरूपत्वेसप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेःसर्वस्यसद्धर्मसाधुत्वापत्तेः॥ननुगौरित्येप्रयुक्तःसाधुरव

ज्ञापकस्तुनभवतितच्छक्तत्वेनाज्ञानेतितेवेत्ति।एवंगावीशब्दोपिकयाविधुत्पत्याकविस्साधुरितिसाधुरजाति
योगाऽव्यपिसाधुःस्याऽ।प्रतिशब्दंचशक्तिरनहिघटयज्ञातिस्वीकारेत्वननुगमः॥तारत्वादेस्तुजातित्वेपुत्कर्षरूप
तयावघिनिरूप्यत्वा।नापियज्ञघयोगार्हत्वंसाधुत्वं।एकमवच्छेदकंविनाप्रतिशब्दमर्हत्वस्यऽविरूपत्वाऽ
साधुत्वेनैवयज्ञेविधानात्तत्खंडालाघुब्राह्मणस्यापिसाधुत्वाऽ॥यज्ञायर्हणेपिसाधुत्वव्यवहाराब्रह्मणा १४०
पिधर्म्मजनकशब्दत्वम्॥अपभ्रंशेपिगतत्वाऽ।पतितोज्ञायमानस्यापिसाधुत्वाब्रह्मणापिवेदस्वशब्दत्वम्
अपभ्रंशेअलिशब्दगतत्वाऽ।संज्ञाशब्दवागतत्वाऽभ्रमरायाशब्दवसक्रवरित्यादेःसाधुत्वानुशासनविरोधा १४०
ऽमर्द्धांसाधुत्वेनसप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्चनहिकविद्विषयेतद्वदस्वेकविन्नितियुज्यतेविरोधाऽनापिका

करणव्युत्पाद्यशब्दत्वंसंज्ञाशब्देनदभावाऽसाधुत्वेनप्रतीतेव्याकरणप्रकृतेःसाधुत्वान्नात्माद्यकस्यव्या
करणशब्दवाच्यत्वाच्चाऽउच्यते॥यःशब्दोयत्रेश्वरेणसंकेतितःसतत्रसाधुरितुमतेपरेषांशब्दार्थ
योःस्वाभाविकसंबंधवदस्माकमीश्वरसंकेतस्यनियामकत्वात्पथादिपदाकाविरोधःपदीनकुल
दंष्ट्रीसाऽष्टौविषंहंतितथाप्रतिपादकत्वाविशेषेपीश्वरसंकेतिताएवशब्दाधर्म्मेपियोगिनःस्वभावाऽ
तहिघटाएवसाधुस्मिभीषितव्यमित्यादिविधयःऽश्वरसंकेतज्ञानंवव्यवहारोपमानात्पशुसिऽर्थप
दंसामानाधिकरण्यादतोपदेशाद्यववहारेऽादिशब्देषवाक्यशेषात्कोषात्तदसिद्धेःकेहियाणित्यादिप्र
णीतशब्दानुशासनाच्चतेषांसाधुविभागएवाधिकाराद्यानऽउक्तमातत्वतत्वमसियोगात्स्यादिति

अतियुक्तश्चयेयत्रयत्रिवंधप्रयोजनाभावत्यगुणदोषाणांज्ञानेचाधिकृतामताश्रुति।।जत्वमाधुत्वेसिद्धेश
ब्दानुशासनंतस्मिंश्चसतितद्वीरित्यन्योन्याश्रयःपूर्वपूर्वशब्दात्वाख्यानेनसाधुत्वमवधार्योत्तरत्रानुशा
सनप्रवृत्तेःसर्ज्जादौभगवतएवतत्प्रणीतव्याकरणाद्वासाधुत्वनिश्चयेनोत्तरव्याकरणप्रवृत्तिरविआप्तदि
ग्रमशब्दयोश्चसाधुत्वेपाणिनिवंद्रगोप्तिव्याकरणविरोधेनवैअमेर्विकल्पश्चतइति।महाभाष्यवचना
दुभयमपिसाधु।ननुमैत्रादिशब्दानामीश्वरसंकेताभावादसाधुत्वेयज्ञादौनप्रयोगःस्यादितिचेन्न।ह
दंशेहनिपितानामकुर्यादित्यनेनसमान्यतस्तेषामीश्वरसंकेतविषयत्वात्।।ननुवासुदेवशब्दस्यवसु
देवस्यापत्यमितिव्याकरणोत्पादनात्तत्रैवसाधुत्वंनत्वाधुनिकसंकेतविषयोअथतत्रशक्तिप्रत्ययवि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

भागोपाधिकल्पनाकर्त्तव्यागवादिशब्देपितथात्वंसम्भवतीतितस्यापिसाधुत्वंस्यादितिचेत्।नयतो
ह्यादंशेहनिपितानामकुर्यादितिसामान्यनस्तस्येश्वरसंकेतितत्वेनतस्यसाधुत्वनिश्चयात्।।व्याकरणस्य
तद्विशेषनिर्णायकत्वमस्तुनतुगावीशब्देतथा।।अथशास्त्रकारसंकेतितशब्दात्स्वादिषुसंकेतितगोश
ब्दाकथमर्थनिश्चयःसंकेतितदारोपदृष्टत्वात्तरणार्थमभावादितिचेन्नयेनशब्देनोपस्थितेऽर्थेगवादि
शब्दसंकेतयहस्तस्मादेवगवादियदेनस्मारितादर्थप्रत्ययाद्।चेष्टस्मारितपदादिवेतिसीप्रदायश्चात्र
त्रवदन्ति।।नेस्वरशक्तेतिर्वेतस्यनिष्प्रतियोगित्वेनसर्वत्रसर्वस्यसाधुत्वापत्तेःनापियःशब्दोयत्रेश्व
रणासंकेतितःसतत्रसाधुःगोणलक्षणिकयोरसाधुत्वापत्तेःकेवलयोःकृतिप्रत्यययोर्वाधतियामगाम

इत्यादेश्वसाधुत्वापत्तेः।वाघती त्यादौसमुदायस्यासंकेतितत्वादसाधुत्वेवाघत इतिनसाधुःस्यात्प्रकृति
प्रत्यययोर्घतेवंसंकेतितत्वाद्।अन्वयस्यप्रत्येकशक्तिलभ्यत्वाच्च।प्रकृतप्रत्ययसमुदायोनसा
धुःस्यात्समुदायस्यासंकेतितत्वाद्।ईश्वरसंकेतमज्ञात्वा पिव्याकरणव्युत्पद्यत्वमवधार्यसाधुत्वव्यवहारा
र्हशक्तत्वंसाधुत्वमित्यपिनश्वरसंकेतोक्तदोषणागणग्रासाद्।। ।।अत्रोच्यते।। ।।व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं
साधुत्वमुभयशब्दोयस्मिन्नर्थेव्याकरणेनव्युत्पादितःसतत्रसाधुः।।अतएवगावीशब्दोव्याकरणेनव्युत्पत्या
यमर्थंप्रतिपादयतिसतत्रसाधुस्साधुरन्यत्र।।नत्रामप्युणादयोवक्ष्यमीतिव्युत्पादनात्।।केवलप्रकृति १४२
प्रत्ययोर्वाघतियाप्रगाभइत्यादेश्चनतद्व्युत्पाद्यत्वंप्रयोगस्यानतिधानान्निषेधाद्गोणजाक्षणिकयोश्च

यथाप्रतिपादकत्वंतद्व्युत्पादनमपिनत्रेतितयोरपिसाधुत्वम्।तस्माद्वक्तृत्वमीश्वरसंकेतित्वंवाज्ञात्वा
पिसाधुत्वव्यवहारार्हत्वात्पव्यवहारश्चनतःसाधुत्वम्।किंतुव्याकरणपरिगृहीतत्वतद्भावाभ्या
मेवप्रमाणिकानांसाध्वसाधुव्यवहारौतावेवतेवसाधवेव्युत्पादकत्वमेवव्याकरणत्वमितिसात्मा
श्रयःसङ्कीर्णदोषविशिष्टतिप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनयाशब्दान्वाख्यापकवाक्यस्यव्याकरण
त्वाच्च।नचसाधूत्वेसिद्धेव्याकरणव्युत्पाद्यत्वंतद्व्युत्पाद्यत्वेसाधुत्वमित्यन्योन्याश्रयःपूर्वपूर्वव्याकरण
तःसाधुत्वमवगम्योत्तरव्याकरणेनव्युत्पादनमितिवक्तुंशक्यत्वात्।नन्वतद्धीजनकतावच्छेदिकायाःशक्तेः
शतद्धीजनकतावच्छिन्नविषयकेश्वरसंकेतस्यवाज्ञानादर्थप्रत्ययइत्यवश्यकत्वाच्चाघवाच्चतद्धीजनकत्व

ज्ञानमेवार्थप्रतीतौ हेतुरस्तां किंशक्तेरीश्वरसंकेतस्यवाज्ञानेन।।अस्त्वन्यथामीमांसकस्यशक्तिज्ञानाद्
र्थस्ययोनेयाथिकस्यईश्वरसंकेतज्ञानादितिव्यतिरेकौकस्यापिकारणतानस्याऽ।।अतएव
लौकिकानांशक्तीश्वरसंकेतज्ञानाभावेपिदृष्टव्यवहारादर्थज्ञानेशब्दस्यजनकत्वमवधार्यतेशब्दा
दर्थप्रत्ययःनैवंलक्षणोछेदेगंगापर्यंहिलम्बितार्थधीर्नस्यादितिवाच्यम्।लाक्षणिकस्यानवस्थावकाश्
ज्ञातथात्वेपिवातीरज्ञानजनकत्वेनज्ञानस्यनतीरज्ञापकंत्वंकिंतुप्रवाहज्ञानजनकत्वेनलाघवाऽ
अथज्ञानजनकताज्ञाप्यसंबंधाधीनाप्रत्यक्षादौनथादर्शनादितिसंबंधत्वेनशक्तिसङ्केतयोरन्यतरसि १४३
द्धिरितिचेऽनंतद्धीजनकत्वेनज्ञानत्वस्यैवसंबंधत्वाऽनवतद्धीजनकत्वमेवनगृह्यतेसंबंधज्ञानंविनेति

वाच्यम्।।नह्यपिज्ञानजनकत्वज्ञानेनैवप्रत्यक्षादिवदस्यापिसंबंधत्वेनशक्तिकल्पनाऽअथाद्यथान्योन्या
श्रयः।।संबंधज्ञानेसतिजनकत्वज्ञानं।।तस्मिन्सतिसंबंधज्ञानाऽयथार्थतद्धीजनकत्वज्ञानंयत्रत्वव
तितत्रैवतत्रसंबंधोस्त्येवेतिचेऽत्रास्त्येवंतत्रपूर्वंपूर्वंयोतद्धीजनकत्वेनज्ञानत्वस्यपूर्वमपिसत्वाऽ।।ए
वंतापिशक्तिसंकेतोवासंबंधोस्तांतथापितद्बोधस्यनार्थप्रत्यायकत्वंगौरवाऽ।किंतुतद्विषयधीजनक
त्वज्ञानस्यैवाएवंचयद्धीजनकत्वेनज्ञानंयत्यदंयदनुभवजनयतितस्यैवतत्रशक्तत्वम्।नह्यशक्तीश्व
रसंकेतोवेति।।।।उच्यते।।।।दृष्टदन्तादिपदादर्थबोधेकेतज्ञानसाकरणत्वावधारणादन्यत्रापितल्
ल्पनम्।नह्यस्माच्छब्दादयमर्थोवोद्धव्यइतियत्रसंकेतस्तद्ज्ञानेबोधंप्रतिनेस्तदर्थत्वप्रत्ययःसंकेतज्ञानात्पूर्वं

नहीजनकत्वस्यतत्रहस्यवासंभवात्।सादिपदतथानाऽदिपदेत्वर्थप्रत्ययस्यान्यथापिभावान्नतत्कल्पनेतिचे
न्नःनपदत्वस्यैवप्रयोजकत्वेसंभवतितत्रविशेषणेगौरवाच्चःसंकेतएवमुख्यावृत्तिःतात्पर्यनियहिकल्पाद
च्चयप्रतियोगिपुरस्कारकत्वाच्च॥ ॥लक्षणाचेष्टतत्रम्॥मुख्यवाच्यान्वयानुपपत्तावन्यसंबंधोपस्थापितेवा
क्यार्थान्वयः।यथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदस्यतीरेलक्ष्यतेकथम्।स्वार्थस्यवाक्यार्थसंबंधानुपपत्ति
तःतत्संबंधबलात्प्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणाचयतइति।अथतीरेशक्तिरेवशक्तियाहकव्यवहारस्यतत्सुख्यत्वलक्षणा
साधारणत्वात्।पदानांसंभूयवाक्यार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेःपदजन्योपस्थितेःशक्तिसाध्यत्वात्।अन्यथा १४५
शाब्दत्वंतात्पर्यविनस्यात्।तयोःशक्तिनियतत्वात्किंवातीरेयदितात्पर्यमवष्टंभतंतदातत्रैवाहकत्वेशक्ति

रेवकल्प्यतेतत्रादित्यत्रपदवघ्नार्थतेवयुक्ता।।नन्वस्तुप्रवाहस्यतत्रंकल्प्यतइति। ।उच्यतेगंगापदस्य
लक्षणीयतीरादिसंबंधेषुप्रत्येकंशक्तिकल्पनम्।।तद्व्यर्थंलक्षणीयेषुप्रत्येकंप्रवाहव्यवहारातत्रापेक्षास्यात्।त
थावगौरवमनुभवश्च।लक्षणातुशक्यसंबंधरूपाएका।लक्षणीयविषयकप्रवाहव्यवहारातत्रापेक्षाचेति
लाघवात्सैवयुक्ता।।नचगौरवमपिस्याज्जम्।प्रामाणिकत्वाच्च॥लक्ष्यतानियताच्चयबोधस्यशक्तिंतु
हविनानुपपत्तेः।लक्षणायाःकापिकारणत्वाद्यहादितिवाच्यं।शक्तिंविनातीरादन्वयबोधोपपत्तेः।तथाहि
श्रुत्यनोनिरूपितासंभवस्यगंगायांघोषाप्रतिवसतीतिवाक्यंश्रुत्वाविमृशतिइदंप्रमाणमाशेक्त्वासंभवतिवे
दत्तथायथावस्त्रेणपिधेहीत्यत्रकर्म्मतापन्नद्वारेअन्याकृतेयोग्यतरपदैःस्वार्थान्वयोबोध्यते।तथशक्त्यागंगापद

स्मारितमुख्यार्थस्मारितेतीरेयोग्यपाकान्वितेतरपदैःस्वार्थान्वयबोधोवापिसंभवतीतितेमुख्यार्थस्मारितेतीरेघोषादि
१४५ पदैःस्वार्थान्वितपदबुद्धिरस्योत्पद्यते।एवंचतीरान्वितवाक्यार्थबुद्धिस्तीरपतिबद्धदृष्ट्यवहारादिदर्शनंविनैवजायते।प
दानांस्मृतयोग्यान्वितस्वार्थप्रतिपादनस्यप्रागेवव्युत्पन्नत्वात्।एवंचतीरस्मृत्यनुत्तरयोःशक्यसंबंधिज्ञानादेवोप
नेर्न्नशक्तिःस्वार्थसंबंधएवचलक्षणापश्चात्परंपरयागंगासंबंधितीरप्रतिपत्तयेऽनेनआप्तेनगंगापदंप्रयुक्त
तात्पर्यधीर्जायतेगंगास्मारिततीरान्वयबोधश्चतात्पर्यज्ञानमपेक्षते।न्यायतएवतीरस्पृश्यधर्मवाक्यार्थान्वयबोधोपप
त्तेः।अथवानिश्चितस्वार्थसंबंधिनोऽन्वयेतद्विशेषज्ञानार्थंतदपेक्षास्तुनवातदर्थमपियोग्यतादेवतद्विशेषलाभा १४५
त्।अन्यथानुपस्थितविशेषेतात्पर्यस्यापिज्ञातुमशक्यत्वात्।शक्तिस्मारितशक्यसंबंधोवातन्न्यायशक्यसंबंधस्मृति

र्वालक्षणाउभयथापिलक्षकपदस्यलक्ष्येतात्पर्यज्ञानंलक्षणायामनुपयुक्तमेवाउक्तन्यायेनशक्त्यात्परंपरया
ऽशक्यस्मृतेस्तात्पर्यग्रहाच्च।पूर्वमेवलक्षणाप्रकारणाऽनुपपत्तेः।शक्त्योपस्थापितार्थगतेतात्पर्याल्लक्षणाभवति।ता
त्पर्याद्दिष्टान्निरितिलक्षणास्थलेलक्ष्येवक्तुस्तात्पर्यमस्तीत्येवपरं।नत्वेवंतात्पर्यानपेक्षणीयतीरंनी
रंवाचययोग्यमुतत्रकदाचित्तीरादयोपिबोध्येतेतिचेत्।नशक्त्युपस्थितेयोग्यताकांक्षितेतेवान्वितासिधी
नमितिव्युत्पत्तेःशक्यत्वन्तीरस्याक्षतस्यैव।इतरपदैस्तीरान्वितस्वार्थान्वयासिधानात्।तदेवंदृष्ट्यव
हारादिदर्शनंविनैवतीरादौलक्षणेतस्थितम्।अथवागंगायांघोषःप्रतिवसतितमानयेतिवाक्यानन्तरंयोऽप
स्यतीरेषितघोषानयनेप्रवृत्तिमुपलभ्यकिन्तीरेपिगंगापदस्यशक्तिर्नतस्वार्थनसंबंधात्तीरेतात्पर्यमात्र

तीरान्वीतानिघानंनुपदान्तरेणैवएवमप्ययोगव्यवच्छेदार्थंपरत्वाभावेनप्रामाण्यमदोषोक्तत्वोपपत्तेरितिविकल्पते
वालस्त्रीरादौनशक्तिस्तथाएतेकार्थसंबंधिषुवक्रुधेकपदस्यवकीशक्तिरेवंपदान्तरेषपितेष्वेवशक्तिर्यहा
र्थेदृष्टव्यवहारापेक्षावतथावगौरवमतःस्वार्थसंबंधिनितीरादौतात्पर्यमात्रंलाघवादितितत्रलक्षणासेव
कल्पयतिअस्यचैवंविमर्षःप्रथमंलाक्षणिकमदश्रवणेनजायतेतस्यशक्तिभ्रमविषयदोलक्षणाव्यवहार
ज्ञानंपूर्वोक्तन्यायेनजायतेतदाप्रथमावगतशक्तिज्ञानंममभ्रमइतिकल्पयतिलाघवाद्यत्रतुयत्र
थमावगतस्यसत्यत्वकल्पनंतदुपपादककल्पनैवतल्लाघवादेव।अत्रउच्यतेतथा।अन्यथासंबंधिसहसेव
पिशक्तिकल्पनाप्रसंगाद्।एवंस्वलक्षणास्वलक्ष्यस्यप्रयोज्यव्यवहारादाधाश्रुत्यात्तिस्त्रीरादौसाक्षादतीरनी

DR. BHAU DAJI
LIBRARY

रान्वययोग्यप्रयोगेनीरेव्यवहारंपश्यतितदातत्रैवशक्तिस्त्रीरघोषप्रयोज्यस्यलक्षणावशान्ममतद्रूपा कल्प
नात्तत्रशक्तिज्ञानंभ्रमइतिकल्पयति।यदातुतयानुगतमेकमवच्छेदकमस्तिउभयत्रप्रयोगश्चतत्रोभयत्र
शक्तिरेवनलक्षणातुल्यव्युत्पत्तेरेकत्रमुख्यत्वोपसंग्रहेतनावान्।अत्रउच्यतेतथातत्रानेकार्थत्वमेवाद्या
दिपदेतावदन्यतरत्वंतत्रापिअनुगतमस्तीतिचेन्न।नतावदन्योन्याभावावदन्यत्वंहितद्वयवृत्तावतावदन्योन्या
भावावदन्यत्वेनरूपेणतावतामेकपदादवगतिःकिंतुपाशवादिनैवकिंवायदितीरेपिशक्तिस्तदानी
तीरमात्रेकिंतुगंगातीरेतथावविशिष्टशक्तौविशेषणशक्तिरावश्यकी।नागृहीतविशेषणान्यायाद्।अ
थलक्षणापक्षेयथाप्रवाहेनोपलक्षणेनवाद्यत्रतीरविशेषस्यान्वयोनतीरात्तस्यतथाप्रवाहोपलक्षि

१४७ नतीरेशक्तिरस्तुनतुतीरेप्रवाहेपीतिचेन्न।गंगापदशक्तौप्रवाहस्पर्शस्यतत्त्वेनविशेषणात्वे संभवतिनो
पलक्षणात्वंविशेषणात्वासंभवेसतिवोपलक्षणात्वादेतःप्रवाहएवशक्तिः।किंवातीरशक्तावुपलक्षण
त्वंप्रवाहस्यतशैत्यावच्छेदकत्वम्।।नापिधेनुपदेगोत्वस्येवशक्त्युपाधित्वम्।गौरवात्।अन्यतीरस्थे
रेवह्यवहारएवविलक्षणाः।तीरेअनुपपत्तिंविनैवव्यवहारोनिरुपाधित्वात्।।शक्त्युपपाद्यस्तीरेव
उपपत्त्याहृताधितएवव्यवहारः।सचशक्त्यनावोपपद्यतइति।तन्न।गङ्गालक्षणायामप्युत्पन्नावालः
घोऽप्यस्यतीरान्वितानयनादिरूपव्यवहारंपश्यन्नन्यत्रदृष्टशक्तिंकथंनकल्पयेत्।अथलक्षणा १४७
यातीरत्वेनोपस्थितोतीरान्नरान्वयोपिस्यात्।गंगातीरत्वेनोपस्थितोयुगपद्दृष्टत्रिदयविरोधः।गंगोय

स्थितेशक्तिसाध्यत्वादितिचेन्न।लक्षणाधीनतीरस्मृतेर्नगंगासंबंधित्वेनतीरंविषयः।किंत्वयंस्मृ
गत्वागंगासंबंधेतदेवतीरत्वेनपरिचीयते।।संबंधिदर्शनजस्मृतेस्तुसंबंधोविषयत्वात्।।यथापद्दृ
स्तिदर्शनात्पदार्थहस्तिपकस्मृतेर्नपदहस्तिविषयत्वात्।अतएवतीरान्वितवाक्यार्थबोधेपिनगंगासंबं
धित्वेनतीरंविषयः।।अपिचगंगायामित्यादिपदानामानुपूर्व्येणसमाप्तेपित्वभूयपदप्रतिपाद्यावय
वोवाक्यत्वरूपमेकवाक्यत्वमवगंतुमुख्यार्थश्चायोग्यइतियोग्याकांक्षितमुख्यार्थेपिपदप्रतिपाद्यः
कथ्यते।अन्यथैकवाक्यत्वभंगप्रसंगात्।नचापदार्थेनैवयोग्यतादिमत्त्वयबोधकत्वंस्त्वितिवाच्यं
गंगापदवैयर्थ्यप्रसंगात्।प्रतीयमानलक्षणीयस्यकृतेनैवस्वार्थसम्बंधेननुशक्त्यागौरवात्।।तद्

न्वयवोधश्चैतन्नपदेनैवशक्त्यापदोपस्थापितस्यपदेनान्वयोबोधतोऽन्यथानुपपत्तेरित्यपरे
नपदोपस्थापितत्वस्यैतत्रत्वात्। यद्यपिलाक्षणिकस्यपदान्तरेणसमभिव्याहृतस्यपदस्यपदकत्वमनुभवसि
कत्वाद्। तथापिसमभिव्याहृतपदसमभिव्याहृतस्यपदस्यपदकत्वमेवेतिनियमात्। अतएवनैकवाक्यत्वमपि। तथापिवोधादिपदानांसमभिव्याहृ
तपदप्रतिपाद्यान्वयवोधकत्वमवगतंतत्रलक्षणास्विनेतितीरंकल्पयतियद्वसामान्यतोगंगा
गापदार्थश्चियोज्ञानंइति तदुक्तार्थपरंपरयागंगादिपदार्थस्मारितंतीरंलक्षणाकल्प्यतइति। तत्र।
प्रथमंगंगादिपदार्थान्वयवोधकाभावात्। अन्वयवोधेपिलक्षणायांगंगापरिचिततीरस्यवोधा न्वयवो २४८
धेपिगंगायाअन्वयवोधविषयत्वेननतदन्वयस्यलक्षणा। यद्वगंगायांघोषइत्यादेरेकवाक्यत्वप

स्मारितान्वयवोधकत्वरूपमवगतमतोन्वयद्यपिगंगापदार्थस्यसाक्षाद्वोधाधारत्वायोग्यत्वान्नसम्भवति।
तथापिगंगासंवंधितीरयोग्यवोधान्वयात्तीरावछेदकतयागंगापदार्थस्यवोधान्वयादेकवाक्यत्वंसंभवति
तथापिगंगासंवंधितीरयोग्यवोधान्वयात्तीरावछेदकतयागंगापदार्थस्यवोधान्वयादेकवाक्यत्वंसंभवति
अतएकवाक्यत्वस्यसामान्यतोवगतत्वपदार्थान्वयस्यचरूढ्यर्थस्यार्थस्मारितेतीरेतन्यतरलक्षणा कल्प्यते।
तयोरन्यथाभंगप्रसंगादितिचेन्न। तीरस्यवोधान्वयवोधेपिगंगापदार्थस्यतदन्वयवोधविषयत्वाद्।
थगंगातीरत्वेनोपस्थितेर्योधान्वयवोधउतगंगायास्तीरावछेदकतयान्वयवोधविषयत्वमितिचेद्यानगं
गापदाद्गंगातीरयोर्युगपदुपस्थितौ सत्यांन्वयविरोधाद्। नह्युभयोःशक्त्यालक्षणयावोपस्थितिःसम्भव

वति॥ अथ लक्षणास्वामाबालकपदेनस्वार्थसंबंधित्वेनैवलक्षणीयतीरादेरुपस्थितिः॥ अन्यथातीरमा
त्रान्वयप्रसंगात्॥ तथाचलक्षणयैवगंगोपस्थितिरितिचेन्न गंगासंबंधतीरस्यस्मृतिसंभवति॥ नचगं
गासंबंधस्यातत्संबंधेतत्संबंधाभावात्॥ अतएवसंबंधिज्ञानादपरसंबंधिस्मृतेरपरसंबंधिसंबंधाविषयत्व
नियमः॥ यथापदार्थहस्तियकयोःस्मृतौनयदहस्तिनोर्विषयत्वंपदेपदस्यहस्तिनिहस्तिनःसंबंधाभावात्
॥ सामान्यतोगंगापदार्थान्वयोनाकांक्षतेबाधकाभावात्॥ लक्षणाचेशद्दात्परंपरयाःशक्यासदृशान्वयपरं
पस्थितिन्यायशक्यसंबंधादशक्यासदृशान्वयपरोपस्थितिन्यायाद्॥ अशक्यासदृशप्रत्ययप्रतियोगुपस्थिति १४९
र्हेतुस्त्वशक्यसंबंधोलक्षणेतिपरमार्थः॥ उपस्थितिहेतुर्हिदृत्तिर्नशक्तिरवश्यं॥ अतएवलक्षणेनस्वार्थसंबंधेनल

क्षोपस्थितिसंभवान्नतदर्थशक्तिः॥ नवैराजपुरुषादौषष्ठ्यर्थेलक्षणाव्याप्तेः॥ राजसंबंधेराजसंबंधलाभादि
तिवाच्यं॥ शक्येनराजसंबंधंविनासंबंधस्यलक्षयितुमशक्यत्वात्॥ अन्यथातिप्रसंगात्॥ नचात्माश्रयः
राजनिरूपितपुरुषसंबंधस्यसंबंधसंबंधस्यवस्तुन्नत्वात्॥ अथैवमुख्यपरत्वेपिलक्षणास्यात्॥ शक्यसंबं
धस्यतीरादेःसत्वादितिचेन्न॥ नलक्षणायांतात्पर्याभावेनशक्तेरिवमुख्यपरत्वेन लक्षणायामूलकत्वात्तदृत्ते
स्तात्पर्यनियमेधित्वात्तत्रतल्लक्षतात्पर्यादिदृत्तिर्नहृत्तेस्तात्पर्यमितिन्यायादेश्चस्वपरत्वेलक्षणैवमेशक्तिः॥ स्वा
र्थसंबंधेनवस्त्वोपस्थितिसंभवात्॥ अन्यथोपदानाभावेनार्जिकमर्थपरत्वेतदभावेस्वपरत्वंगामुत्सारयतीत्या
दौवाक्यार्थविवक्षयापदेनस्वान्विताभिधानादितितत्रदृत्तिर्विनास्वपरत्वस्यानिर्वाहात्॥ अन्यथाअसत्रदेह

दः। तत्यरादेवतदन्विताभिधानसम्भवाद्नन्वुपदश्रोत्रजनितप्रत्यक्षोपस्थितस्वपरत्वमेवपदानां
तदन्वितस्वार्थाभिधानंतुपदान्तरेण नवेद्युपस्थितेनैवस्वार्थान्वयः प्रदेनाभिधीयतइतिवृत्य
क्तिः किंत्वपस्थितिमात्रेण लाघवात्॥ अध्याहारेतथैवस्वीकारात्॥ लक्षणादीनांचोपस्थितिद्वपत
या। तद्द्वारावाऽन्विताभिधानोपयुक्तत्वात्॥ लक्षणात्वाद्यसाधारणरूपेणातदुपयोगेपरस्यव्यभि
चारादितिचेद्॰। नावर्णानामयोगपद्येनपदगोचरप्रत्यक्षस्याभावात्॥ क्रमेवक्रमोपगतादिविभक्तीय
क्रियाप्रत्यक्षस्यातीतत्वात्॥ किंचैवंगामुच्चारयेत्यादौविकृतेगोपदमेवोच्चारणंकर्म्मस्यात्॰ तस्य २५०
वश्रोत्रप्रत्यक्षत्वात्॥ नत्वविकृतंगोपदंउच्चारयेत्युक्तोवनप्रकृतंपदान्तरमुच्चारणंकर्म्मस्यात्॥ किंच

कमुच्चारयेतियदमेवा॥ प्रत्यक्षत्वयोगेपसमभिव्याहृतोपकरणादेरनुपस्थितत्वात्॥ अपिवाध्याहारेद्ध
नुपस्थापितेनान्विताविधानमस्कृत्यापदार्थपीतरपदैरन्वयबोधात्॥ अत्रद्धस्वरूपस्यपदार्थमव
श्यंवाच्यं॥ तच्चद्वित्वेतरभावादेव॥ अन्यथागामुच्चारयेत्यादौद्वितीयाश्रवणकीयंसामत्यादाकप्रत्य
यानस्यात्॥ अर्थशून्यत्वेनाधातियदिकत्वाद्॥ तस्माच्छप्रत्ययानुशासनाद्॰ किंत्वगौरस्तीत्यादौउभ
यपरत्वसंभवेस्वपरत्वमेवस्यात्॥ स्वार्थप्रत्यक्षेणाशीघ्रमुपस्थितत्वात्प्रत्यक्षमूलकस्मृतपदार्थस्या
न्वयोभवतीतिचेत्॥ नाऽक्रमदोषात्॥ पदार्थस्मरणस्यान्वयपरत्वानिश्चयात्तात्पर्यस्त्रिधानुस्यान्विता
भिधानोपयोगात्॥ किंत्वविभक्त्युपनीतान्वयप्रकारकर्म्मत्वादिनाऽनुपस्थितस्यकांक्षाविरहेणक्रिया

द्यन्वयोनस्यात्॥स्मृपदेहितीयार्थकर्म्मत्वाद्यन्वयइतिचेन्न॥न॥विनक्तेःभक्तत्यर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधक
त्वस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्॥अतएवगीगायामित्यत्रसप्तम्यर्थान्वयार्थतीरेलक्षणा॥अद्यथास्मृत्युपनीत
तीरस्यान्वयबोधसंभवेलक्षणोच्छेदः॥नन्वेवंजवगडदशमाहत्याद्यानिरर्थकेरेलक्षणानस्याद्यस्मा
र्थसंबंधाभावात्॥उत्पत्तिकोपस्थितेस्मृतेवास्वरूपेक्रियान्वयइतिइषित्मिवतिचेन्न॥न॥नहिजवगड
दशमाहत्यत्रसमुदायक्रियान्वयः॥समुदायस्याश्रवणाभावात्॥[redacted]
[redacted] किंतुयोग्यत्वात्॥नत्वश्रुताक्रियापदेनप्रत्येकवर्णस्यार्थान्वयबोधनं
॥प्रत्येकवर्णस्यचशक्तत्वेनस्वार्थसंबंधादेवस्वस्मिन्लक्षणास्तीभेष्यव॥स्वार्थसंबंधग्रहेस्वरूपोपस्थि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तिःशक्तिभ्रमाच्च॥निरर्थकस्यस्वरूपेशक्तिरेवहेत्वंतरंविनोपस्थितेःशक्तिसाध्यत्वादित्यप्याकरः॥
येउपदस्यस्वबोधकत्वंहानिश्चिनेवस्वभावात्॥अन्येनघन्यबोधनेतिप्रसंगाद्यानिकल्पनंस्वबोधक
त्ववचनंतथा॥यथाघटस्यस्वबोधकत्वंस्वसंबंधिनेव॥एवंस्वबोधितेस्वस्मिन्विभक्त्यर्थान्वयोविनवय
दस्यस्वभावात्स्वबोधकत्वंसर्वत्रस्वबोधप्रसंगइतिवायंइत्यादिपदस्वार्थान्वयानुपपत्त्यादेःसहका
रित्वात्॥यथाघटस्यस्वबोधकत्वेइंद्रियसंबंधाद्यपेक्षेतियद्युस्वार्थसंबंधिनातात्पर्यलक्षणात्तात्पर्य
चतत्मतीतिमुद्दिश्येच्छारितत्वमितिचेन्न॥तस्मृतयेलक्षणा॥सावस्वार्थसंबंधज्ञानादेवेत्यधिकस्यव्यर्थत्वा

त्व॥संबंधीःस्मृतिहेतुश्चक्रमा॥ननुतत्रात्पर्यधीरपितस्यात्लक्षस्मृतिसत्त्वेनान्योन्याश्रयप्रसंगाच्च॥
१५२ तात्पर्यज्ञानंबलक्षणावीजानुपपत्तिज्ञानेऽन्वयानुभवेचोपयुक्तांशक्तोयस्थितिस्तुहेतुःशक्यसं
बंधोबालक्षणेतितत्स्वरूपंतात्पर्यज्ञानमनुपयुक्तमेवलक्षणातात्पर्याविदुषिप्रतिपत्तिरितिबल
क्षणास्थलेवक्तृतोलक्षेतात्पर्यमन्नीत्यंवपरंकिंचत्वंमुखेपितत्रात्पर्यकात्वमेवदृष्टमस्तुकिंशक्या
तात्पर्यमेवदृष्टंविनाननिर्वहतीतित्वेतर्हिलक्षणापितत्रिर्वाहिकैवनतुतदेवाग्रेपिवतात्पर्यानुप १५२
पत्तिर्लक्षणावीजंनतुतदनुपपत्तिरेवतद्बीजं॥विरोधात्॥अतएवाशक्यतात्पर्यनलक्षणा।दृष्टेस्तात्प

र्यनिर्वाहकत्वात्॥निर्वाहकंसंबंधमपेक्ष्यतत्रात्तस्यतात्पर्यात्तावात्॥शक्त्याशक्यसंबंधेनवापदादयमर्थो
ज्ञातात्वित्यत्रिप्रायेणपदप्रयोगोनतुतात्पर्यादेवायमुमर्थंज्ञास्यतीतिवुद्धातात्पर्यमात्रस्यदृष्टत्वेसर्व
स्मात्सर्वत्रप्रयोगोनानर्थकोदद्यात्॥स्वार्थसंबंधेनेदंपदमर्थंवोधयिष्यतीतिवक्तुरभिप्रायोलक्षणातिदृत्ति
प्रायज्ञानंविनाश्रोतुर्लक्षानुपपत्तेरित्यन्येतन्न॥अयंह्यभिप्रायःप्रयोगेनिमित्तंयथाशक्त्यायमर्थंवो
धयिष्यतीत्यभिप्रायः।ननुसएवलक्षणा॥गौरवात्॥किंतुस्वार्थसंबंधएवातस्तएवलक्षोपस्थितिसं
स्कारात्।दृष्टेस्तत्रैवोपयोगात्तस्यवावोधकत्वेस्वार्थसंबंधेनचायंवोधयिष्यतीत्यभिप्रायवोधकत्वेन
लक्ष्यात्।तात्पर्यधीस्त्वन्वयवोधेहेतुरितुक्तं।शक्यसंबंधस्त्वविनातावदेतायष्टीःप्रवेशयमवाःकोशीतीत्य

वापिप्रवेशनक्रोशनसमयेयष्टिधारमेवच्छत्रिणोयष्टिमंवा विनाभावएव। एवंच छत्रिणो यान्तिकादे
म्योदधिरस्यतामित्यत्राजहत्स्वार्थलक्षणायामपिअच्छत्रिणास्तम्भहारातर्ज्जतमेव। छत्रिणोन्यवि
नाभावएवा एवंकाकेभ्यदधिरक्ष्यतामित्यत्रदधिघातकत्वेनयुगपदुपस्थितिसमयेकाकस्यकुक्कुरस्यघविना
भावः। यत्रहयघातकत्वेनकाकमात्रमुपस्थितंनकुक्कुरादी। तत्रकाकपदेदध्युपघातकलक्षणापि
नास्तिदध्युपघातकत्वेनातर्कितादक्षणापदेशानहत्वादितिसंप्रदायः॥वक्ष्यतेतुशकेसिवधएव
लक्षणा॥अतिप्रसंगश्चसिवधस्याविनाभावरूपत्वेपितात्पर्यादन्वयनियमःशक्यसिवधमात्रलक्षणा १५४
पक्षेपिलक्षणावीजंतात्पर्यानुपपत्तिंपदस्यवृत्तिंविनालक्षेतात्पर्यनिर्वाहानुपपत्त्यान्वयायोग्यत्व पक्षे

यष्टीःप्रवेशयेत्यत्रजहत्स्वार्थायांवशकान्वययोग्यत्वेपिलक्षणासत्वात्॥तात्पर्यानुपपत्तिस्तत्रापिलक्षेतात्पर्य
ग्रहेनालक्षणानुदयादितिसंप्रदायः॥वक्ष्यतेतान्वयपरस्यघमाणशब्दस्यमुख्यःन्वयायोग्यत्वमेवलक्षणावी
जं। गंगायांघोषइत्यादौ॥पूर्वोक्तन्यायेनलक्षे तात्पर्यग्रहात्। पूर्वमेवमुख्यस्यान्वयायोग्यत्वज्ञानेनलक्षे
णोपपादनात्॥अस्मन्मतेतत्रापिलक्षेतात्पर्यग्रहस्तथापिमुख्यःन्वयानुपपत्तिरेवलक्षणावीजं॥प्रथमोपस्थि
तत्वात्तात्पर्यानुपपत्तिंविनैवलक्षणावीजत्वसंभवाच्च॥यष्टीःप्रवेशयेत्यत्रजहत्स्वार्थायांमुख्यान्वयानुप
पत्तिरेव॥तथाहि॥प्रकरणादिनाप्रवेशयेत्यस्यभोक्तृप्रवेशयरत्वे॥यात्रीत्यस्यक्षत्रितरघटितसमूहगमन
कर्तृपरत्वंज्ञातंतादृशप्रवेशनगमनयोरन्वयायोग्यत्वमेवयष्टिक्षत्रिणोः॥अथप्रकरणादिनैवेतरपदवद्या

१५४ ष्टिक्रियदयोरपिलक्षेतात्पर्यमवगतमतस्तद्नुपपत्तिरेवतद्विज्ञानिमितिचेन्न।लक्षणातःपूर्वमवश्यंलक्षोप
स्थितौतत्रतात्पर्यग्रहेवामानाभावात्।लक्षणायाअन्यथासंभवाच्च॥तवेवातत्रा[illegible]नुपपत्तिस्तथाप्यन्व
यानुपपत्तिरेवलक्षणाबीजं॥गंगायांघोषइत्यादौरूढ्यादिनातत्वात्॥ननुपदार्थविशेषस्मृतौतद्न्वयबोधेवाप्रकर
णादेःसहकारिता॥नन्वतात्पर्यग्रहइतिचेन्न।शब्दसहकारित्वेऽननुगमात्।तात्पर्यग्रहेतुतद्व्याप्यत्वेनानु
गमःतात्पर्यव्याप्यत्वंचहेतात्पर्यग्रहःसंभवत्येव।वक्ष्यतीहैवचित्रगोःपदार्थस्यान्वययोग्यत्वात्तदन्यपदार्थतात्प
र्यानुपपत्तिरेवलक्षणाबीजमितिचेन्न॥न॥तत्रापिचित्रगोस्त्वाभानयनपरानयनपदार्थान्वयानुपपत्तेःय २५४
द्यपिलक्षणायामन्वयायोग्यत्ववच्चित्रादीकृत्वमप्यस्ति।तथाहिगंगायांघोषइत्यत्रघोषस्यनिविडाधाराकां

क्षत्वेननद्यवाहाकांक्षा।एवंसमूहगमनस्यछत्रिणनाकांक्षातेषपरिसमाप्तेः।तथापिनोभयंनिमित्तेत्रान्वयतश
ज्ञानेपिलक्षणासम्भवात्।नैकैकमेवनिमित्तममनुमानाच्चान्वयानुपपत्तेर्व्याप्त्वेनचानुगमेऽन्वयानुपप
त्तिरेवलक्षणाबीजं॥तस्माउभयत्रसत्वात्।।लक्षणास्थलेचस्मृतशक्तेऽन्वयानुपपत्तिज्ञानान्नरंगंगापदात्त
नःशक्यस्मृतिःस्मृतशक्याचस्वसंबंधेनतीरस्मृतिःशक्तेःशक्यस्मृतौद्वारत्वस्वसंबंधेनतीरस्मृतौसामर्थ्य
वधारणाच्च।अतःशक्यस्मारितंतीरस्यनरपदादेवान्वयबोधः।अतएवलक्षणिकपदेनानुभावकेऽन्वयप्रति
योगितीरस्यतत्रानुपस्थितेः।अन्वयप्रतियोगुपस्थापकत्वेनपदानामन्वयानुभावकत्वात्।नचगंगापदा
च्छक्यसम्बंधेनप्रथमंतीरस्यस्मृतिरेवपुनःशक्यस्मरणेगौरवादितिवाच्यंपदस्यस्वशक्यसंबंधेनान्वयप्रति

योगिस्मारकत्वाकल्पनात्। नचैहवतत्कल्पनेऽक्ष्णकारणकस्मृतिहेतोरेवतीरोपस्थितिसंभवादिति शंक्यः
।तन्न।गंगापदात्तीरानुपस्थितौ सप्तम्यर्थान्वयानुपपत्तेः।विभक्तेः प्रकृत्युपनीतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्प
त्तेः।प्रकृत्यर्थोपस्थाप्यस्यापि विभक्त्यर्थान्वय इतिप्रसंगो ।नन्वेवमानयप्रकृतितात्पर्यविषयेणस्वार्थी
न्वयबोधकत्वंविभक्तेर्नांगीरवात्।एवंचप्रकृत्यर्थे विभक्त्यार्थान्वयनियमाच्छक्यसंबंधएवाक्ष्णस्तीर
स्मारकत्वेनकल्पतेनचैवंगंगापदात्साक्षात्तीरोपस्थितौशक्तिः।तांविनापितदुपस्थितिसंभवात्।।नन्वेव
मन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयेतरपदवल्लाक्षणिकमप्यनुभावकंस्यादितिचेन्न।।इतरपदार्थः सहस्व १५५
शक्त्यान्वयानुभावकत्वेनलक्षणादितरपदादेवतीरानुभवसंभवेनलाक्षणिकस्यानुभावकत्वान्न।।स्व

शक्त्यान्वयानुभवपदानांकारणात्वविधारणाच्च।।अथयदि गंगापदंनानुभावकंतदागंगापदात्तीरेनसंभूया
न्वयबोधकत्वलक्षणेनैकवाक्यत्वंनवाप्रमाणत्वं।।तथाचनतडसंयरूपार्थलक्षणाकल्पनानचपरंपरयासा
क्षाद्वा अन्वयप्रतियोगिस्मृतिहेतुत्वेनप्रमाणत्वंस्मृतेप्रमात्वान्न।नचैकवाक्यत्वं।।वाक्यभेदेपियदर्थस्मृतिम
त्वादितिचेन्न।आपेक्षिकत्वाद्गंगापदान्नभवेणान्वयप्रमाप्रयोजकत्वम्।।संभूयान्वयबोधप्रयोजकत्वंचगृहीतं।।त
दुभयमपितीरोपस्थितिद्वारानिर्वहतीति।।नव्याक्ष्णलाक्षणिकमप्यनुभावकं।।नचैवंज्ञानेशक्तिः।।शक्यत्वादि
तिलक्षणमपिशक्यंस्यात्।।एवंहशक्तत्वेनज्ञानादेवगंगापदाच्छक्तिंविनापितीरानुभवसंभवात्।।यथापरंपरा
यीतिशक्तत्वेनज्ञानादेवान्वयानुभवसंभवात्।यथावास्माकंपदार्थशक्तत्वेनज्ञानादेवान्वयानुभवसंभवान्नय

क्त्वयोः शक्तिरिति॥ क्वविद्योगार्थान्वयसंभवेपि वृद्धिपूर्विकालक्षणा॥ यथा मंडयंभोजयेत्यत्र वृद्ध्यर्थ
गृहविशेषस्यान्वयायोग्यत्वाद्वृद्ध्यर्थगृहसंबंधिद्रव्यज्ञानंलक्षणयामंडपपदेनक्रियते॥ नह्ययोगान्मंडपान
कर्तृरितिमीमांसकाः॥ नन्वेतद्वृद्धिपूर्विकालक्षणानयुक्ता॥ श्रौतार्थपरत्वेसंभवतिलक्षणयाश्रयणात्वा
द्वृद्ध्यायोगापहारान्मुख्यइतिचेन्न॥ अयहारोहिनयोगिकार्थस्मृतिः॥ स्मारकसंबंधस्यशक्तेः वृद्ध्यर्थ
द्रव्येगिकेपिसमुदायज्ञानेऽवयवानामपिविषयत्वात्॥ पतत्तावयवैरवशीर्यंस्तार्थस्मारणं॥ अवयवज्ञानपू
र्वकत्वात्समुदायज्ञानस्यविलंबेपियदावृद्ध्यर्थनलक्षणयासूत्रसंबंधिस्मारणंतदायोगिकार्थस्मरणंवाच्यं॥ तथा
चोत्सर्गिकान्वयानिधायकत्वानुरोधाद्योगिकार्थान्वयबोधएवास्तु॥ नापिस्मृतस्यापयवयवार्थस्यान्वयबोधव

मलाहानादि यौगिकार्थस्य प्रथमतस्मृतिं यदैवाहि समुदायेन स्वार्थं स्मरणं तदावयवैरपि स्मारकस्य

DR BHAU DAJI MEMORIAL

हिभूतत्वमपहारः योगयतादिवलादवयवार्थस्यान्वयबोधस्यादेवनतुवृद्ध्यर्थस्य॥ अयोग्यत्वात्॥ नापिल
क्षणायातस्मारितार्थस्यलाक्षणिकस्यानुभावकत्वात्॥ अथमंडपशब्दस्यगृहप्रदेशेप्रयोगदर्शनाद्वय
वशक्त्यावतद्भिन्नविहाल्लसमुदायेशक्तिकल्पनातथात्वमंडपानकर्तृरितिमतेपियोगेप्रयोगस्यादर्शनं
॥तत्रावयवशक्तिकुंठनमपिकल्प्यंकार्यानुरोधित्वात्कल्पनायाः॥ अन्यथानेकार्थवृद्धाक्षादिपदार्थ
दिवैकविन्मंडपानकर्तुरप्यवगमःस्याद्यावद्भावीहोमसमुदायशक्तावपिनावयवशक्तीनांकुंठ
नं॥ अवयवार्थलग्नकर्णादौवयोगप्राबल्यादाकुंठनस्यप्रयोगात्तावत्कल्पत्वात्एवंचमंडपादिप
दे अवयवशक्तेः कुंठितत्वाद्वृद्ध्यर्थस्योपस्थितस्यपरम्परयापिवाकार्यपत्तीत्यतोयात्तत्सूर्धंकाल

कृणोतिचेन्नतत्रोपयमिदधानयतिसावैश्वदेवामिक्षावाजिन्योवाजिनमित्यत्रामिक्षायाउत्पत्तिश्रु
ष्टत्वेनविश्वेदेवदेवताकत्वंवाजमन्वमामिक्षारूपंतद्येषामस्तिनेविश्वेदेवाएवेतिवदुर्थंन्नवाजिप
दाद्योगेनामिक्षारूपान्नयोगिनांविश्वेदेवानामुपस्थितेर्वाजिनस्यापिविश्वेदेवदेवताकत्वमेवान
नुवाजिपदादूदुपस्थापितानामज्ञानान्वाजिनदेवतात्वमितिमिश्रान्नःसनस्यादूद्यागापहार
श्वानामेवतत्रदेवतापत्तेः॥नह्यचलम्बकर्णादिवहिस्त्वदेवेषुवायपदस्यप्रयोगप्राचुर्यमस्ति॥अ
थान्वयप्रकारोविभक्तोपनीयते॥सावयतसमन्विताहूतातस्मान्वयंबोधयतिविभक्तिश्चसमुदाया १५७
दनःसमुदायोपनीतस्यदृद्यर्थस्यैवान्वयबोधनयोगोपनीतस्येतिवेदनानायंकजनिकर्तरिवमंड

पानकर्तरन्वयबोधसंभवात्॥नन्वन्वयवार्थानांपरस्परमन्वयोगपदादिसापेक्षतयाविलम्बितोदृद्या
र्थधीरक्षनतथेतिचेन्न॥अक्षतावदवयवानामन्वयधीर्विलम्बिताननुस्मृतिरूपापितथासान्वयबो
धप्रयोगिनीएवंवयंपंकजमानयेत्यत्रप्रथमंडार्थवाक्यार्थान्वयधीस्तन्नस्तदन्वितजन्मधीस्तदनु
वपरंस्मरंतथाभूतजन्मानिपंकजपदार्थान्वयधीःकार्यान्वितस्मृत्यनुसारेण॥ननुसिद्धेपंकजजन्म
कर्तृत्वानांप्रथममन्वयधीस्तथामंडपादिपदेष्वस्तियदिवसिद्धार्थेप्यन्वयधीर्योगपद्यादिवशान्नदा
दृद्यर्थवयवार्थानांस्मृतावयवार्थान्वयबोधसंभवात्॥दृद्यर्थान्वयबोधस्येतरपदतदर्थस्मरणाकां

कृयोगपदादिज्ञानसापेक्षतयाविलम्बितत्वात्। अथयावद्वर्णश्रुतेकाशक्तिस्तावतांस्मृतिरपेक्षैवकार्यंबलात्
कल्प्यते। अतएकदास्मृतसमुदायनिष्ठशक्तिस्मृतिः शीघ्रावयवशक्तिर्नात्वस्मृतिरिघाक्षतिविरु
१५८ णीस्मृताविविलम्बशक्तिचेन्नानयथाहिमंडपसमुदायगोचरैकैवस्मृतिस्तयामंडादिपदविषयापी १५८
तिनकश्चिद्विशेषः। अतःकथंयोगारूढेर्बलवत्त्वमिति॥॥उच्यते॥॥यदामंडपपदादारूढविशेषोपस्थि
तिस्तदैवंवर्मादार्थोपस्थितिस्तदनंतरंपिचत्पदार्थस्यतदनंतरंपुत्पदार्थस्यततोमंडपानकर्तृत्वेनज्ञान
श्चस्मृतिस्तदेवंरूढियोगिकयोर्बलावलंशीघ्रविलंबितधीकृतमेव॥तथाचरूढ्यर्थस्यशीघ्रोपस्थित २

त्वाद्बलवत्त्वमोमग्निंकंयत्रप्रकरणादिनायोगिकार्थस्यशीघ्रधीविषयतातत्रारूढेर्योगएवबलवान्यथा
ग्निर्वसुरितिःसोमोवुद्रइतिर्द्यौमरुद्गिर्द्यवुणआदित्यैर्दृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यत्रविश्वेदेवपदाद्योगेनसकल
देवप्रतिपादकात्मकरणबलेनसन्निहितवसुरुद्रमरुदादित्यरूपसकलदेवानांशीघ्रबुद्धिस्तु
प्रकरणादवयवार्थसंस्कारोहोधात्। नरुद्रश्चत्वरवामारुवज्रभृतिरुद्रादधिविश्वेदेवपदात्तेषांधीः
एवंसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिन्यामिक्षेत्यत्रामिक्षारूपाऋस्योत्पत्तिशिष्टविश्वेदेवदेवताकत्वज्ञाने
वाजिन्यृतिरूपत्वेतुतुर्यान्तपदादश्वेरूढादपिवाजसब्दात्तत्रतयस्यास्तीतिलघुसुत्यत्वावाजिनामामिक्षारूपा
त्रयोगिनांविश्वेदेवानामेवप्रकरणेशीघ्रमुपस्थितेर्नरुद्रादश्वैतेनवाजिन्यापिविश्वेदेवाएव

नो

देवतापतीयतो ननु हृदेर्बलवत्वादत्रापि हृद्यर्थधीरेवस्यादितिचेद्द्वयोरुपस्थितयोरन्यतरोपस्थितयो वी
हृदिर्बलीयसी। अत्रहृत्करणरूपहेत्वंतरानुग्रहसंस्कारणायोगार्थएवज्ञानेसंभृतसामग्रीकः। ननु
१५॥ शब्दानुभवेशब्दकारितास्मृतिरुपयोगिनीनन्वुपकरणकारितापिशब्दविषयेऽनुच्छृंखलैतानस्यान्वि १५॥
तालिंगानोपयोगादितिचेन्न उपकरणानुहृध्यमानसंस्कारस्यैवशब्दादप्युद्बोधइतिप्रकरणसह
कृतशब्दादवयवार्थस्मृतिःशब्दकारितातथाघंचेन्नहृद्यर्थस्मृतिस्तत्रसंस्कारोद्बोधकाभावात्तानेव
वंलोकोपिमंड्यादीयोगस्यबलवत्वान्नलक्षणेतिवाच्यंउपकरणाघभावेहृदीघ्रहृद्यर्थप्रतितौ
हृदिपूर्विकालक्षणाप्रकरणादिसत्त्वेमंड्यादिपदंपियोगार्थएवबलवानितिनलक्षणा।अतएव
न्न३ न३

हृदिसुतकेप्रकरणादिसत्त्वेनहृद्यर्थास्मरणात्तत्रलक्षणाकिंत्वयोगएवतस्मात्प्रकरणाघभावेहृद्य
र्थस्यशीघ्रमुपस्थितत्वात्हृदिपूर्विकाहृद्यर्थेसंबंधिनिलक्षणाप्रकरणादिसत्त्वेवहृद्यर्थस्यनस्मृ
तिरितियोगएवेतितत्त्वंनचैवंशोभनात्वंणमित्यत्रोभीष्यस्यसंमभागयोगिनोत्रयाणांपक्षेतत्वाद्यो
गस्यैवबलवत्वंस्यान्नहृदिपूर्विकाअनुवाकेलक्षणेतिवाच्यंतत्रहिहृद्योगेचप्रकरणस्यतुल्य
त्वाद्धृद्यर्थस्पशीघ्रोपस्थितत्वेनबलवत्वाद्धृदिपूर्विकालक्षणैवा।अत्रवदंति।।सवनहृद्यर्थस्य
शीघ्रमुपस्थितिस्तथापितस्यायोग्यत्वादनन्वयेशक्तोपस्थापितावयवार्थस्यैवयोग्यतादिसत्त्वादन्वयबो
धोस्तवेतिप्रतिबंधकस्यहृद्यर्थान्वयबोधस्याभावात्लाक्षणिकार्थस्यकिंतन्वितोपस्थितिकत्वाच्च

न चैवं मंडपं भोजयेत्यत्रावयवार्थपरत्वेऽवयवार्थानां प्रथममेकमन्वितान्विधानं तत्तत्स्ववाक्यार्थपरम
न्वितान्तरविधानमिति तात्पर्यगौरवं रूढिपूर्विकलक्षणायां त्वेकत्रान्वितान्विधानेतात्पर्यमिति लाघवमि
ति चेत्। न सामग्रीसत्त्वेनावयवार्थान्वयबोधस्यगौरवेणापहस्तयितुमशक्यत्वात्। लक्षणीयतात्पर्य
ग्राहकस्याभावात्। नावेदवाक्यान्विधानस्यव्यर्थत्वात्। नच रूढ्यर्थस्यप्रथमंस्मृतत्वात्तस्यच लक्षणयाप
रम्परयाविशयोन्नकत्वसंभवेत्तत्यागायोगाद्रूढिलक्षणैवास्त्वन्वयबोधइतिचेत्। तर्हिप्रथमंरूढ्यर्थस्म
रणासमकालंस्मृतस्यमंडनबोधवयवार्थस्यबाधकंविनान्वयरूढ्यर्थत्यागोपिनोचितस्तत्यागहे
तोरूढ्यर्थान्वयबोधस्याभावात्। अथरूढ्यर्थोपस्थितिरेवयोगान्वयबोधप्रतिबंधिकानरूढ्यर्थो

न्वयबोधोगौरवाइत्यत्रवप्रकरणादिनायोगार्थान्वयबोधस्तत्रारूढ्यर्थस्मृतिरेवनास्तिसंस्कारोहिबाधो
त्तावात्किंतुप्रकरणशक्त्याप्रथमवयवार्थसंस्कारोहिबाधादवयवार्थस्यैवस्मृतिरितिचेत्। नत्रावयवा
र्थस्मृतावन्वयबोधेवारूढ्यर्थस्मृतेःप्रतिबंधकत्वेमानाभावात्मंडपयदस्यगृहपरत्वेरूढ्यर्थस्यान्व
यबोधोयोग्यत्वात्स्मृतस्यापिवयवार्थस्यनान्वयबोधःस्मृतकारणयोग्यतादिविरहात्। नचरूढ्यर्थ
स्यायोग्यत्वान्नान्वयबोधः। अवयवार्थस्ययोग्यतादिसामग्रीसत्त्वादन्वयबोधोस्त्वेदेवायदिचरूढ्यर्थ
स्मृत्याप्रतिबंधात्[illegible]स्मृतिरन्वयबोधोवानदात्वन्मतेलक्षणंमानयेत्यत्रतत्रलक्षणंविज्ञा
नेवऊत्रीहौअवयवार्थान्वयबोधस्तवेत्राकिंतुरूढ्यर्थस्यान्यपदार्थस्यैवतस्माद्रूढेर्योगार्थोपहारिताद्

द्धियोगार्थयोर्विरोधेमंडपादौनछलंबकर्णादौअपहारोप्ययमेवयद्योगपतयाहृद्यर्थस्यान्वयबोधो
नवतिनावयवार्थस्यायोग्यत्वाद्। ननुयोग्यतादिमतोप्यन्वयबोधोऽवयवार्थस्यतत्संसर्गान्वित हृद्य
र्थस्मृत्याप्रतिबंधादिति।।तस्मान्न्यायलभ्याहृदिदृष्ट्विकालकृणाकिंडयत्रहृद्यर्थसम्बन्धिनितात्प
र्यमानान्तरादवधार्यतेतत्रहृदिदृष्ट्विकालकृणाहृद्यर्थसंबंधिविशेषज्ञानार्थंविशेषेतात्पर्यग्राह १६१
कस्यावश्यकत्वात्एवंपपूपकरणाद्यनावान्नयोगबलबत्वेनवहृद्यर्थस्यशीघ्रोपस्थितेस्तेनैवतत्र
पदार्थान्वयइतिहृद्येयोगापहारःउपपदधानुप्रत्ययार्थानांस्मृतिस्तत्तत्तेषांयोग्यतादिज्ञानंततो
ऽवयवार्थान्वयबोधइतियोगिकान्वयस्यविलम्बितोपस्थितित्वात्.यथावर्षासुरपकारआदधीते

DR BHAU DAJI MEMORIAL

महात्
स्वरथकारंहृद्याक्षातिविशेषवत्यतीतेःशीघ्रतान्नस्यैवाधानंप्रतीयतेतदर्थंतदनुकूलविधाप्रयुक्तिरपितस्या
स्त्रियतेनहुरथकारशब्दस्ययोगोपस्थितरथकरणयोग्यान्यतोलक्षविद्यत्रैवार्थेपरत्वंविद्यायायुक्तिकल्पना
तोरथकारशब्देयोगसंकोचमात्रस्यलघुत्वादितियुक्तमशब्दार्थानुरोधेनहिकल्पनानानुकल्पनाभयेनशब्दा
र्थत्यागःप्रमाणशब्दमूलकत्वेनयूनमुख्यगौरवस्यादोषत्वात्.अतएवकतुविशेषेहिरण्मयीप्राकाशावद्वय
वेदक्षिणाहृद्यातीतिक्रयतेनत्वार्युशब्दाहृद्याक्षातिविशेषस्यशीघ्रमुपस्थितौतेषदप्राकाश्यस्यस्वल्पत्वेन
णःसंबंधोविधीयतेदद्यातीत्यनुवादःतेनक्रतुदक्षिणायामर्युभागमात्रबाधःअन्योक्षमृत्विग्भ्योप्राकाश्यसम्ब
न्धाभावात्क्रतुदक्षिणायाअन्वयोयदिवाधरंयुनक्तीतियोगोपस्थितत्विग्मात्रेप्राकाश्यसम्बन्धःस्यात्तदासर्व

सोमेवार्त्विज्यंकतुदक्षिणावाधोनाध्वर्युभागमात्रस्यनत्वंवस्त्रंकामोयजेतेत्यत्रस्वर्गकामत्वेनस्त्रीशूद्रयोरप्य
पस्थितेरधिकारोवोध्येनशब्दार्थानुरोधाद्विधाप्रयुक्तेरपितयोरुक्तेप्येतेतिचेत्नस्त्रीशूद्रयोर्विद्यानिषेधा
स्वर्गकामपदस्यस्त्रीशूद्रेतरपरत्वेनेस्वर्गकामयदेसंकोचमात्रेनवाधःसंकोचेनशब्दार्थहानेस्वर्गेका
मत्वेवर्णिकस्याधिकारोवोधनाद्ध्वर्यधिकारशब्देवपदार्थमात्रस्यैववाधःस्यात्।।यद्यपिसंकोचोप्येकदेशावाध १६२
एवेतिसोपिनयुक्तःनदेशशब्दार्थहानप्रसंगात्।नयापिसामान्यवाधादेकदेशवाधएवलघुरितिलक्षणा
चक्रदृष्टिःदृष्टित्वाशक्तिवत्।ननुगंभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रैकस्यदेलक्षणानीरस्यानदीत्वागंभीरत्वा
समुच्चयलक्ष्ययोरन्वयापत्तेर्नपियदृश्येप्रतेरंशकत्वासम्बंधोगंभीरनदीतीरस्याग्राम्यप्रसंगात्।तस्माद्गंभीर

नघोरन्वयबोधानन्नरंवाक्यंनस्वज्ञाप्यगंभीरनद्यास्तीरंलक्षयतेवाक्यार्थगंभीरनदीसंबंधिनस्तीरत्वेनप्रतीतेः।
नचवाक्येशक्त्याभावान्नस्वसंबंधिनालक्षणेतिवाच्यंज्ञाप्यसंबंधएवहिलक्ष्यस्मृतौतत्रनत्वसंबंधविशे
षःशक्तिर्गौरिवाज्ञाप्यंशक्यवद्वाक्यार्थेपिद्योषनद्योरन्वयबोधाद्गंभीरनद्योरन्वयबोधएवनेतिचेन्न
थमोपस्थितत्वेनगंभीरनद्योरन्वयबोधस्यशीघ्रत्वाद्घोषतदनुपपत्तिज्ञानाधीनतयातीरस्मृतिविलम्बे
नदीद्वयोरन्वयबोधेविलंबाज्ञानवैदवाक्यतेदःकर्तव्यताविधानान्नरानुकूलत्वेनवाक्येकवाक्यता
वेदकवाक्यत्वादितिचेन्नयाःवाक्यस्यज्ञाप्याभावेनज्ञाप्यसंबंधात्वाभावेनलक्षणा।अथान्वयावाक्यं य
दानिहिसंभूयान्वयंबोधयन्तिनप्रत्येकमितिचेत्नपदैर्हिस्वार्थान्वयंबोधयतिनतुसमूहःसमूहेस्वार्थाभावात्

नत्वपदेषुव्यासज्यवृत्तिर्विरोधकतानवेतरपदावच्छिन्नेतरपदोपस्थितिर्वाधकतानवेतरपदावच्छिन्नेतरपदोपस्थितिर्वा।किंवगंभीरायांनद्यामित्यत्रविलम्बेविनान्वय
बोधानावाद्भिन्नवृत्ति भवेणवाक्यत्वंतथावलक्षेविभक्त्यर्थान्वयबोधोनस्याल्लक्ष्यार्थस्यलक्षणैर्न्वयनियमाव-
नापिगंभीरायांनदीतिविलम्बेमूलेलक्षणाअन्वयस्यतदशाप्यत्वाद्विभक्तिश्चप्रकृतिनदीगतंस्वार्थमसिद्ध्यान्न
१६३ गंभीरनदीगतंतत्साप्रकृतित्वात्।वस्तुतःपदलक्षणा यैर्वोपपत्तौनवाक्येलक्षणातथाहिगंभीरनद्योरन्वयबोधो १६३
नूरंनदीगंभीरपदम्वाखज्ञाप्यगंभीरनद्यामीरंलक्ष्यतेनवाक्यंनवाविनिगमकाभावात्पदयोर्लक्षणाऽस्त्वीवृत्तिर्वा
वैकैवलक्षणेतियुक्तंपदेलक्षणमित्वाद्वाक्येलक्ष्यालघुत्वाच्चपदएवलक्षणाअन्यथाविनिगमनाभावात्तलक्षणा
ह्यपदेवाक्येवापरालक्षणेतिगौरवंस्यात्तेनवअन्वयबोधपूर्विकापदद्वयेप्रत्येकंलक्षणेवाक्येलक्षणेतिपरिभाषा-
पदं३

पदवाक्ययोर्मित्रत्वाद्वाक्यलक्ष्यगंभीरपदात्स्वार्थपरस्परासंबंधेनलक्षोपस्थितौविलम्बात्रदीपदात्स्वार्थसान्निध्यात्सं
बंधेनशीघ्रंतीरोपस्थितिसंभवान्नत्वेवलक्षणा॥ ॥अथयदपांपुनापूपमनक्तिसप्तमीपदंगृह्णातीत्यत्रपदस्य
ग्रहणकर्म्मानर्हत्वेनग्रहणकर्म्मार्हंयन्नसाधनत्वेननिर्देष्टुंसोमक्रयार्थीनीयमानेकहायन्युपलक्षितस
प्तमीपदपांपुष्पसप्तम्यर्थान्वितपदपदार्थान्वयबोधकेसप्तमीपदमितिवाक्येलक्षणेतिवेत्।नन्वेवमपि हिसप्तमीपद
योरन्वयबोधान्नेतरंसप्तमीपदार्थान्वितस्वार्थबोधकेयदपदेलक्षणानन्वुवाक्येऽतएवधुरोडाशंकपालेननु
षानुपुनातीत्यत्रावघातनिर्हिंसाणांपुरोडाशंकपालेनोपधापोविधीयतेपुरोडाशंश्रपणप्रयोजन
कत्वेनोपस्थितेश्चकपालेनोपधाप्रयोजनाकांक्षानबोधेकप्रयोजनस्यकिंप्रयोजनमित्याकांक्षा भवति।अन्यत्र

विनियुक्तत्वेन शब्दादन्यत्राकांक्षाविरहेणाविनियोगाप्रतीतिरेवहिविनियुक्तविनियोगविरोधः अतआंकाङ्क्षो
त्थापेनार्थपुरोडाशकपालत्ववाक्यस्यपुरोडाश्यार्थकत्वाधिष्ठानेआश्रयस्वरूपेलक्षणेति निरुक्तात्रापिपु
रोडाशपदेनपुरोडाशआश्रयणप्रयोजनकत्वाधिष्ठानमाश्रयस्वरूपलक्षणंतोकपालपदेवतत्रकपालत्वविशि
ष्टबोधकमितिपुरोडाशपदेलक्षणानपुरोडाशकपालवाक्यो। ननुवऊत्रीहौवित्रगुमानयेत्यत्रवाक्यार्थवि १६४
त्रगोस्वामिनःसंबंधितयाअन्यपदार्थस्यप्रतीतेर्वाक्यएवान्यपदार्थलक्षणा।अथवित्रःगौर्यस्येतिविग्रहवाक्य
स्थलेतुसंबन्धस्मृतमन्यपदार्थंबोधयतीतियथादधिघट्यंत्पादोलुप्ताद्वितीयास्मृताकर्म्मत्वअन्यथातत्रकर्म्मत्व
लक्षणापत्तेःअज्ञातविग्रहस्यत्वन्यपदार्थधीर्द्वऊत्रीहौयत्रक्रियमादितिवेत्तत्रस्मृतयस्यपदात्संबंधितयोपस्थि

तस्यान्यपदार्थस्यकर्मत्वेनोपस्थितिंविनानयनान्वयानुपपत्तेःराज्ञःपुरुषमानयेत्यत्रराज्ञश्चविशेषणत्वेनो
पस्थितेक्रियान्वयालाभाच्चविभक्तिश्रूयमाणयत्पदादुपस्थितेचवित्रगुपदेनक्रियायान्वयोनस्यात्।अन्वयप्रका
रबोधकविभक्त्यभावात्।नचवित्रायागोर्यइतिविग्रहेस्मृतिप्रथमान्तयइतिपदाज्ज्ञप्स्थितित्रयमीत्रनानय
नान्वयात्प्रथमान्तविग्रहेतदसिद्धेश्चऊत्रीहेःसाधुत्वनिषेधाच्च।नचवित्रागौर्यस्यनमानयेतितत्पदार्थस्यकि
यान्वयइतिवाच्यंतथामनुष्यावाद्यवित्रगोसंबंधिनमानयेतिहिवाक्यार्थधीःविग्रहेतत्पदाप्रयोगेनस्मृत्यभा
वाच्चयत्रदोर्घित्वादिसम्बन्धात्तत्पदस्मरणमपीतिवेत्तत्रापिहारूपेत्रःतथात्वित्रगुमानयेत्यत्रविभक्तिस्तत्प
दार्थानुगतेनस्वार्थमुपनयेत्किंतुगोगतमेवविभक्तेःप्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वमुक्तंनतस्मात्वऊत्रीहौवाक्य

ष्वलक्षणाऽतएवान्यपदार्थोपस्थापकेनसमासेनोक्तार्थत्वाद्यत्पदप्रयोगः।अन्यथायत्पदप्रयोगोपिस्या
त्।नचयत्पदप्रयोगःसाधुत्वार्थमेवस्त्रीप्रत्ययस्येवेतिवाच्यंगौरस्त्रियानुपसर्जनत्वेसनुज्ञासनेवला द्धित
न्तथैवसाधुयत्पदेनोक्तार्थत्वस्यिनासाधुत्वायत्रिमित्तान्तरंनास्तिवक्रुब्रीहेर्न्नित्यसमासत्वेन विग्रहाभा
वाच्चित्रागौर्यस्येतिवाक्यवक्रुब्रीहेर्द्रव्यपदार्थत्वकथनायाऽन्यथाचित्रगुमानायत्पत्रप्रकाशवक्र
स्यमानयोरभावेयत्पदार्थेद्यवहारोनस्याऽनचचित्रापदंचित्रगाद्यामिलक्षकंतत्रगोपदार्थान्वयात्
नापिगोपदंलक्षकंगोस्वामिनिचित्रान्वयापत्तेःतस्माद्वाक्यार्थेचित्रगोसंबंधितयापुरुषस्यप्रतीतेः
वक्रुब्रीहौवाक्यएवलक्षणेतिवाच्यंतन्नवाक्येनिरर्थकतयास्वार्थसंबंधात्तावेनलक्षणानिषेधाऽऽपि

पदलक्षणायैवोपपत्तेश्चतथाहिचित्रगोपदंगोपदंयोरन्वयबोधानन्तरंगोपदंचित्रगोस्वामिलक्षकंस्वज्ञाप्यगो
संबंधेनतत्स्वामिस्मारत्वात्।चित्रापदंगवान्वितस्वार्थबोधकतयामुख्यमेवकर्त्रन्वयबोधानुकूलत्वेननवा
क्यभेदोपिनवैवंगोपदमात्रस्यान्यपदार्थेलक्षणौसमासोनस्यात्।अनेकस्यान्यपदार्थवर्त्तमानस्यसमासानु
शासनादितिवाच्यंचित्रापदस्यपरम्परयाऽन्यपदार्थबोधकत्वात्।अस्तुवाचित्रापदेपिलक्षणाचित्रापदा
र्थस्यपरम्परयाचित्रगोस्वामिसंबंधाऽनवैवमेकपदेलक्षणायामितरपदवैयर्थ्यमितरपदविशेषस्य
लक्षणीयत्वात्।नचैवंवाक्यार्थबोधकपदलक्षणाद्वयमेववाक्यलक्षणापदवाक्ययोरिच्छत्वाऽऽपत्तिः
चित्रापदेनगोपदसन्निधानात्स्वार्थसंबंधेनगौर्लक्ष्यतेचित्रागवावस्वामीलक्षकतइतिलक्षितलक्षणायाऽपप

दार्थधीरितितत्रैकपदार्थलक्षणातोलक्षितलक्षणाया जघन्यत्वात्। भूवादयोधातवश्चेत्यादीनांजयत्व
र्णीमानयेत्यादितत्रुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ चैत्रादेर्विशेषणस्यापिकार्यान्वयाक्रियावाचित्वनिमन्त्रितत्वादि
रूपेणाजहत्स्वार्थालक्षणेतिसम्प्रदायः। अत्राऽऽनन्तमितपदपदार्थविभागसचित्रगुसमुदायस्यान्या
न्याऽन्वितावयवार्थसम्बंधिन्यपदार्थेशक्तिःकल्प्यते। अतोनानेकार्थत्वंनवाअवयवार्थत्यागोनवातद्गु
णसन्विज्ञानेलक्षणायोगरूढिस्वीकाराद्वा अवयवार्थाज्ञानेतत्संबंधिनोज्ञानात्मंडपादौत्ववयवार्थनिर
पेक्षैवगृहविशेषधीरित्यवयवार्थएवसमुदायेरूढि[illegible]तथाघस्रिचित्रगवादिपदस्यान्यपदार्थतात
र्यमेवतत्रैववतात्पर्यनियमोन्यपदार्थेप्रतीतेस्तदन्याप्रतीतेश्चनियमस्तात्पर्यस्त्विनाऽन्यपदार्थबहुव्री

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी

हौनियमतोलक्षणापिनस्यात्। तस्मान्नियततात्पर्यनिर्वाहिकाबहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तिरेवलक्षकस्यल
क्ष्येतात्पर्यानियमाद्वा। तात्पर्यानियमेवा कविबहुव्रीहेरन्यपदार्थपरत्वंपिनस्याद्वा। अथकविबहुव्री
हेरन्यपदार्थेतात्पर्यमपिनभवतियथायजमानपंचमाऽत्रिर्ज्योतीहिनोक्षीषाऽत्रिर्ज्यत्रयजमान
पंचमत्वेज्योतिष्ट्वयोर्विधेयत्वेनप्राधान्यात्तत्परतयाऽन्यपदार्थेतात्पर्यमाबात्। एवंकविश्लोकेपीतिचे
न्नतर्हितत्रान्यपदार्थतात्पर्यभावात्तदनुपपत्तिर्म्विनालक्षणाविरहादन्यपदार्थशक्तिरेवाऽन्यथातत्रा
न्यपदार्थबुद्ध्यनुदयापत्तिःनवतत्रान्यपदार्थबुद्धिर्नास्तिधानिक्येवनेभावतीतिवक्तुंशक्यत्वात्तिङन्तैः सामाना
धिकरण्यानुपपत्तेश्चतथापिशक्येतात्पर्यमोऽग्निकःकविरन्यत्रप्रयोगादपीहतबहुव्रीहौवान्यपदार्थो

तस्माद्बहुव्रीहेर्नियमतोन्यपदार्थबुद्ध्युदयेऽन्यत्रशक्तिरेवा यद्यपिशक्तस्यशक्येतात्पर्यनियमो
लक्षेपिकविस्तात्पर्यात्।०

वन्यत्राप्रयोगाच्छक्तार्थतात्पर्यनियमोलक्षणीयस्तुकेवललाक्षणिकस्यान्वयोबहुव्रीहेःशक्यनियमेपरिशेषा-
दन्यपदार्थएवशक्यइतितत्रान्वयशक्तिंविनापितात्पर्यनिर्ग्रहात्॥ अत्रब्रूमबहुव्रीहौनवाक्येलक्षणाकिंतु
पदेतस्यवनान्यपदार्थेतात्पर्यनियमःक्वचिच्छक्येपितात्पर्याच्च॥ अथास्तिबहुव्रीहिस्थेयदस्यस्यान्यपदार्थे
तात्पर्यनियमस्ततोऽन्यत्राप्रयोगनियमादनस्तन्निर्वाहिकापदद्वयेशक्तिः।सेवबुवाक्येवाक्यस्थेचपदद्व १६०
यात्मकत्वादितिचेन्न॥ अस्तुतर्हिबहुव्रीहिस्थपदेषुनिरूढलक्षणातयैवान्यपदार्थेतात्पर्यनियमोपपत्तौस
मुदायशक्तौमानाभावात्।नवीणास्तुबहुव्रीहावन्यपदार्थस्यलक्ष्यत्वेनियमतोलक्षणीयपदलिङ्गत्वान
स्यात्तल्लक्षकपदस्यलक्षणीयपदलिंगायाःकत्वनियमाच्चस्तल्लिंगापरित्यागाच्चान्योन्यपदार्थशक्तिरेवेति॥ अत्रब्रूमः॥

बहुव्रीहेर्लक्षणिकत्वेनविशेषणपदत्वनियमान्नियमतोलक्षणीयविशेष्यपदलिंगत्वंसमानाधिकरणस्यसमा
नविभक्तिकस्यचविशेषणपदस्यविशेष्यपदलिंगत्वनियमाच्चात्रिचित्रविचित्रिकयोरिवचित्रलिंगयोरपि
समानाधिकरणेपनविशेषणविशेष्यभावसंभवात्।अजहल्लिंगोजुलिंगविशेषानुशासनंनतथा।अन्यदन्यस्य
लिंगंगृह्णातीत्यत्रविशेषणविशेष्यपदस्वभावकत्वमेवनियामकं॥ अथनियमतोविशेष्यपदलिंगकत्वेवि
शेषणपदस्यबहुव्रीहेःशक्तिस्त्वितिचेत्।नविशेषणपदत्वमेवहिविशेष्यपदलिंगत्वेतंत्रंनतुशक्तिमत्वेसतिगौरवाद्बंध्यादिवाक्यस्याशक्यस्यापिपुरुषादिविशेष्यलिंगकत्वाच्चागुणावाविष्णुशर्मादियदानी
शुक्लःपटइत्यादौलक्षणयाविशेषणानांविशेष्यलिंगकत्वाच्च।नतुशुक्लादेर्गुणियत्वेलाक्षणिकत्वेनस्व

लिंगप्रामौगुणेशुक्लादयःपुंसिगुणीलिंगास्कल हति इंलिंगानुसासनाल्लाक्षणिकस्यापिविशेष्य लिंगकांव
१६ नववक्त्रीहौतथासासूनमस्मीति चेत्नानंतस्यन्यायप्रामाणुवादत्वात्। अतएवशुक्लरूप मित्यत्रशुक्लगुणवा
क्ष्यवे पिलिंगानुसासनपरिभूयविशेषणपदत्वाच्छुक्लरूपदंविशेष्यरूपकस्येवलिंगमिति अन्यथासु १६७
लोनृपामितिस्यात्। किंचवक्त्रीहेलिंगानुशासनाभावेस्वलिंगाभावात्। विशेषणोपस्थापकत्वाकथंत्वा
विशेष्यवद लिंगकतैवशुक्लोयथादंडीपुरुषइत्यादौवस्तुतोवक्त्रीहेरन्यपदार्थशक्तावपिकथंनाना लिंगकत्वंतथा
लिंगानुशासनं भावात्। अथविशेषणपदत्वाद्विशेष्यपदलिंगकताविशेष्यपदंनाना लिंगमतोनाना
लिंगतेतिचेत्तर्हिलाघवाल्लक्षणीवाशुक्लउक्तन्यायेनैवलक्षणीयविशेष्यपदलिंगकत्वोपपत्तेरितितत्पुरुषेराज १२

रुषश्चारोपूर्वपदस्यषष्ठ्यर्थसंबंधेनिरूढलक्षणयेवराजन्संबंधिपुरुषबुद्धुपपत्तेर्नसमासेसाक्तिः अनन्यलभ्यस्य
वशब्दार्थत्वात्। यत्तुसमस्यमानपदादितिरिक्तंनसमासपदंसमस्यमानपदानांप्रत्यासत्तिज्ञानादतोनसमासेशक्ति
रितितन्नपदनत्वसमुदायस्यार्थित्वाऽनत्वनुपपत्तिंविनाकथंषष्ठ्यर्थलक्षणेतिचेत्। यदिषष्ठ्यर्थोनलभ्येत।
तदाराजपुरुषादौलाघवादिनाषष्ठ्यामानाधिकरण्यावगमाद्राजत्वविशिष्टपुरुषस्यैववैभक्तिकान्वयस्यात्
राजत्वादनन्वानयेत्यादौचवाहनयदेराजवाहनलक्षणास्यात्। अथराजत्वविशिष्टत्वेस्मदाद्यानयनान्वयो
ऽयोग्यइतिचेत्। तर्हीनयेवानुपपत्त्यातात्पर्यानुपपत्तावषष्ठ्यर्थलक्षणाविभक्त्यर्थापेतोहिसर्ववृत्तीनामा १७२
यो ततःशक्तविभक्त्यर्थसंभवेविभक्त्यर्थलक्षणेवो चिता। अथराजपुरुषादावन्वयप्रकारतयाषष्ठ्यर्थबुद्धिर

संबंध१

ज्ञानपूर्वपदलक्षणानवासमासेशक्तिरितितन्त्रनामार्थयोरन्वयासिधानेऽन्वयघटकतयान्वियमतःषष्ठ्यर्थो
पास्थितौहेत्वभावाच्च।शङ्खादनुपस्थितस्याप्यन्वयघटकतयाभानेमानाभावाच्चैवंचैत्रस्यतन्नेत्यादौनुपस्थस्य
तत्पदार्थस्यावच्छेदकतयोपस्थितस्यान्वयघटकत्वेनज्ञातेराजःपुरुषइतिविग्रहेसमासात्तिधानानुपपत्तेः
स्मृताषष्ठ्यवसीवंधस्मारिकाऽतोनलक्षणानवाशक्तिरित्यपरेतन्नराजपुरुषमानयत्यस्यपूर्वेनियमेनविग्रह
श्रवणाच्चाहिकानाऽनुविग्रहसिधानेसमासार्थकथनपरैर्विभाषाधिकारेसमासासा[illegible]सनंसमासविग्रहयोः १६८
पर्यायत्वंसाधुत्वंचबोधयितुंविशेषस्तुविग्रहेसोर्थोनामविभक्त्यादिनिःशक्त्यासिधीयतेसमासेतुपूर्वराज
दिपदेनलक्षणयाकर्त्रादीहोनुनित्यसमासत्वात्तिधानंविग्रहस्यासाधुत्वापनार्थंविग्रहोगौर्यस्येतिविग्रहात्ति

धानंचवाक्यंहिप्रकाशनपरंस्यादेतत्तद्विभाषेतिसूत्रेणवाक्यसमासयोरुक्त्यार्थतादर्शितावाक्यंवमुख्याद
त्तिरतःसमासेपिसैवदृत्तिःअन्यथानुल्यार्थतापत्तेःवाक्यंथवानुशासनाच्चयथालिङ्गादेर्नवलक्षणं
कंवाचकंअन्यथाणादेरप्यनुशासनापत्तेःअथवोचकत्वोत्पादनवल्लक्षकत्वोत्पादनंनमपिउभयोरपिज्ञाते
योःपदार्थोपस्थापकत्वादितिचेन्नवाचकत्वज्ञानंविनावाक्याज्ञानाघुक्तवाचकत्वानुशासनंलक्षणिकत्व
शक्यनुशासनेवपरम्परयालक्षणास्मारकमतोनतस्योत्पत्तावपेक्षानवप्रयोगानुशासनंव्याकरणंसवलक्षण
यांपंस्त्रीतिअतस्तस्याप्यनुशासनंघोपसमतिव्याहारेगंगायामितिपदस्येवेतिवाच्यंगंगायामितिपदमात्रयो
गेष्टंतच्चस्मादितसमतिव्याहारेसुपपन्नंनतुतद्वाक्यत्वेनकिंचगंगायामितिपदंतानुशिष्टंकिंउवि

सक्रिः साधोरत्रयत्रपदिकेचेतिनप्राप्तिपदिकइत्तेर्मुख्यायालक्षणायावाऽऽदेशाअतएवविभक्तौनलक्षणात्
वावकस्यानुशासनादिति। उच्यते॥साधुपदस्यानुशासनंयाकरणंतस्यसाधुत्वंज्ञापकत्वेनैवप्रामाणिक
प्रसिद्धत्वाऽअतएवनगावादेरनुशासनंतस्मात्साधुत्वाऽअस्तिवासमासेसाधुरेतोयुक्तंतस्यसाधुत्वानुश
सनंप्रयोगप्रामाण्यात्साधूनांह्यपशुवादिनारायणादिविकरणानामिंउमाद्यागयानावणविकारघकारण
कारादीनांनिरर्थकानामपिसाधुत्वानुशासनाऽऽत्रतएवबह्वेकयोर्हित्वेनेकवचनस्यायङसासनस्य
कत्वएवैकवचनप्रयोगस्यसाधुरितिसाधुत्वज्ञापकत्वेनसार्थकता अन्यथैकत्वएकवचनस्यस्वादिसूत्रेणविहि
तत्वाद्द्वयर्थस्याऽऽद्विवादावसकृत्वादेवैकवचनाप्रयोगइतिचेन्नालक्षणस्यापिद्वित्वादेःप्रसक्तप्रयोगस्यात्रसा
साधुत्वावलाद्विरीकत्वेनापिसंभवति।पदकार्यवत्ताद्यर्थानन्यलभ्यत्वादेवावगम्यते। ननुआकरेणवाक्यानुशासनेऽ

करितिज्ञापकत्वेनसार्थकत्वम्।एवंवर्णसक्रौनलक्षणत्रिकादेस्तत्पूर्वकाण्यनुशासनंनास्तीतिलोको
क्रियाकार्यत्वेनलक्षणा।एवंवर्णतीयायाऽपिनलक्षणयाकर्मादौप्रयोगस्यासामान्यतःसाधुकर्तृक
रणयोस्तृतीयेत्यनुशासनवशऽऽद्युत्पत्तयेचसाधुत्वमनुशासनान्नरवलाऽऽतस्माद्यादिसमासेनानु
शिष्येतनतदालोकेतस्यसाधुत्वेनज्ञायेतप्रत्युतगावादिशब्दवदपरशब्दैरेवस्याऽऽयदिचविभाषेतिसू
त्रेणप्रणयेन्नदातथाभूतेर्थसमासस्यैवसाधुत्वंज्ञायेतनवाक्यस्यतदसिद्धानशक्तस्यापिसेवालऽवर्षके
जादेः।विभाषाशब्दसमासविधेर्हयोंसाधुत्वज्ञापनार्थः।ननुविकल्पेनसमासेसाधुत्वबोधकऽत्रवा
चकःशब्दसमासोनागावादियदवदसाधुर्वाक्यमेववाचकत्वाऽसाधिति शंकांनुत्यार्थोवाक्यसमासवि

DR BHAU DAJI LAD MUSEUM MEMORIAL LIBRARY

नि।वोधयद्विभाषापदमेवनिराकरोति।नवसाधुत्वादेवशक्तत्वंलभ्यत्वेनशक्तिनिरासाद्व्यक्तमु
वंतयोर्ह्यसिद्धान्तस्त्रहिसमुदायेसाधुत्वंप्रत्येकंशक्तिरसाधुत्वेवाननुनामार्थयोराजसंवंधिपुरुषयोर्हि
लक्तिंविनान्वयलाभाद्राजसंवंधिपुरुषाप्रतीतेर्विभक्तेःपक्षत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वमुत्पन्नेश्वराजस
म्बंधिपुरुषेसमासस्यशक्तिरेवंवक्तुन्हिकर्म्मधारयादावपिसार्थकत्वेशतिपदिकत्वविधानमर्थवदा
दिसूत्रस्थपदेवशतिचेत्॥ ॥उच्यते॥ ॥नीलंघटमानयेत्यादौनामार्थयोर्विशेषणविशेष्ययोरन्वयबोध
आकाङ्क्षादिकमेवहेतुर्नविभक्तिरपिनीलस्यद्रव्यत्वकर्म्मत्वासाधारणशब्दत्वेनतथानुभवाच्चनीलवि
शिष्टश्यकर्म्मत्वमविभक्त्यर्थवहिर्भावेनेवनीलघट्योरन्वयबोधोस्यान्नत्वन्यथानचविभक्तिंविनासम

स्यमानपदेनासाधुत्वंनेतिवाच्यं।विभक्तिंविनासमस्यसाधुत्वानुशासनात्तस्मात्रामार्थयोरन्वयबोधवि
शेषणाद्विभक्तेःप्रयोगसाधुत्वार्थान्नानुकर्मत्वाघटनायिकाएवंचराजसंबंधिपुरुषस्यविभक्तिंविनापुरुष
पदादुपस्थितिः।अतएवतादृशपुरुषपदार्थेविभक्त्यर्थान्वयःयद्विविभक्तित्वात्क्रियान्वयोनीलमित्य
स्यानुपपत्तेर्न्यायाच्चार्थःसमासस्तथापिराजसंबंधिपुरुषयोःक्रियान्वयादर्थःसमासोक्तनराजसम्बंधिनः
कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नक्रियान्वयइतिवाच्यम्।समस्यमानपदार्थान्वयार्थंसमासाद्विभक्त्यनुशासनमतोवि
शेषणेपिविभक्त्यर्थान्वयाद्राजन्यलभ्येशक्तभावनियमाच्च।समासान्निरर्थकाद्विभक्तिश्चसमस्यमानपदार्थ
गतमेवार्थमाहातथैवव्युत्पत्त्यन्नरकल्पनाच्च।समासेघटनाच्छक्तिकल्पनाभोलघुत्वाच्चद्विभक्तेःसन्निहि

तपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वंविभक्तिसन्निहितो
नरपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वंविभक्तिसन्निहितपदस्यार्थस्वमुख्यया लक्षणयावा १७०
कर्मधारये विभक्तिश्चिनैवनामार्थयोरन्वयबोधानन्तरंविशिष्टकर्मत्वेनक्रियान्वयःकर्मधारयेऽनवाशङ्कि
न्नवालक्षणतोक्तिवाविवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः।नन्वनीलपद्मयोःसामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणा १७०
वश्रान्वयप्रकारत्वादिनाचोक्तस्यज्ञानेराजपुरुषादौषष्ठ्यर्थापरिच्छित्तिरितिचेत्तथाहु॥तत्रब्रूमः।कर्मधारयेसा
मानाधिकरण्येनामार्थयोर्नैरपेक्षाद्गुणगुणिनोःसमवायोवाउभयत्रेसबान्वयएवनत्वन्वयप्रतियोगित्रतोऽन्वय
प्रतियोगिनोस्तुपस्थितिर्न्नीमपदाच्छक्तेवेतिनतदर्थलक्षणाराजपुरुषइत्यत्रतुराजसंबंधिपुरुषयोरन्वयानुभूय
न्यो १६

तेराजसंबंधिनस्वान्वयप्रतियोगिनउपस्थितिर्न्नराजपदेषष्ठ्यर्थलक्षणास्विनाराजःपुरुषंराजसंबंधिनंपुरुष
राजपुरुषमानयेत्यादौपर्यायत्वाद्राजसंबंधिनःपुरुषान्वयेभासतेराजसंबंधीअन्वयप्रतियोगित्वे
नाएवंचबऊजीहौसर्वपदानांषष्ठीतत्पुरुषेपूर्वपदस्यान्यपरतयालक्षणीकृत्वातत्साकर्मधारयोबल
वान्।अत्रसर्वेषांपदानांस्वार्थपरतयामुख्यत्वात्सतएवैतेदंस्वयंतियाजयेदित्यत्रकर्मधारयएवमुख्यत्व
शङ्कस्वरसाद्षष्ठीतत्पुरुषेषष्ठ्यर्थलक्षणापेक्षाएवंचेश्वरनिषादप्रतीतेस्तस्यैवाधिकारात्तदपूर्वेणच्च
निर्द्दोहकतयावेश्वरनिषादस्यैवयागानुकूलविधाप्रयुक्तिर्क्किप्यतेऽन्यथातुमूख्यार्थहीनप्रसंगाद्।न
३१ न्वयषष्ठ्यर्थलक्षणायालघुविघत्रैवर्णिकएवनिषादानामीश्वरोधीकारीवोध्यतेनत्वीश्वरनिषादः।अन्तो
गा२

न्नविद्याप्रयुक्तिकल्पनातस्यषष्ठ्यर्थलक्षणायालघुत्वादितिचेत्। उच्यते। मुख्यार्थान्वयाधीनकल्पनायागौ
रवेणमुख्यार्थेनहीयतेकिंतुवाधकस्मिन्नामुख्यार्थान्वयबोधस्यप्राथमिकत्वात्तदनुरोधेनहंपपादकं
कल्पनेफलमुखंचगौरवंनदोषायप्रमाणवतीगौरवस्यापिन्यायत्वान्नवाक्लृप्तकल्पनाप्रसंगएवमुख्या १७१
र्थान्वयबाधकअक्लृप्तस्यप्रागभावगमाद्मुख्यान्वयबलादेवतद्वगमेउपजीव्यविरोधात्। अन्यथा १७१
प्रतीतानुपपत्तिबलात्कल्पनाङ्कापिनस्यात्। अक्लृप्तगोरवेणाकल्प्यकस्यबाधितत्वात्। अथभूद्रव्यदे
दयाभिनिषेधादीश्वरविषयोधिकारीबोधयितुंनशक्यतइतिमुख्यबोधकोन्नकर्म्मधारयोनन्वीश्वरनि
र्विषयत्वात्तवेदपाठनिषेधएवबाध्यतइतियुक्तंषष्ठ्यर्थलक्षणायाअबाधेसंभवतिनिषेधकवेदबाधककल्प्य

७

नायाअन्याय्यत्वादितिचेन्नसामान्यतोनिषेधस्यतद्विशेषविधानेनदिनरपरत्वात्। यथानहिंस्यात्सर्वभू
तानिश्वेतंछागमालभेतेत्यत्रएवंनिषादपदस्यमुख्यत्वेपदेसंकोचमात्रंभूद्रव्यदस्यनिषेदोपरत्वेनिषा
दपदस्यमुख्यत्वेबाधएवायद्यपिसंकोचएकदेशबाधएवतथापिसंकोचेद्वयोरपिमुख्यत्वरक्षणादृबा
धात्संकोचएवन्यायान्। अन्येत्वनात्रषष्ठ्यर्थलक्षणा। अनुपपत्त्याभावात्। अतःसमासस्यषष्ठ्यर्थमं
तर्भावशक्तिरेवअत्रयथाकर्म्मधारयेपिपदार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्रापिलक्षणेतितुल्यम्। अ
थान्वयप्रकारतयासामानाधिकरण्यप्रतीतेर्नतत्रलक्षणातर्हिषष्ठ्यर्थेपितथैवनलक्षणानवान्वयप्रका
रतयानियमतोविशेषोपस्थितोप्रमाणंतस्माद्उभयत्रसमासस्यैववोधकत्वमाकर्म्मधारयेतुबलवद्बहुव्रीहे

नासामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् निषादस्थपतौ तु स्वस्वपतिपदार्थस्य इश्वरस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात् तत्पूरणसमर्थः षष्ठीतत्पुरुषएवनिः प्रतियोगिकः कर्म्मण्यर्थे नलोत्पलादावुत्पलस्य निः प्रतियोगिकत्वात् तथाचनिषादेश्वरस्याधिकारः ऐश्वर्यंद्यसजातीयापेक्षितत्वात् नरपतिपदस्य नरस्येव निषादस्यापतिपदान्निषादनृपस्येश्वरस्यप्रतीतेरिति तन्नराजवाहनादौपूर्वपदेषष्ठ्यर्थलक्षणैवराजसंबंधिप्रतीतेःसमासेशक्तेरभावात् १७१

॥ अनुपपत्तिन्तु कैवाअनुभमित्याद्ययीभावेऽपियत्वात्पूर्वनिपातस्य तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधानएवतु तत्पसमीपेपिप्पल्यादेर्वचनात्पर्यन्तेत्रतत्रेतरपदेषष्ठ्यर्थलक्षणानउसमासेशक्तिः नन्वसमासेत्रापि लक्षणामानयेत्यत्रापर्युदासेपूर्वपदेनउत्तरपदार्थसदृशक्षत्रियेलक्षणाअघटापटइत्यादौयथसज्जप्रतिषे

धार्थेनञ्निसमानाधिकरण्यादभावेनञ्लक्षणाद्यासेपिनघटःपटइत्यादौयथाशुक्लःपटइत्यत्रशुक्लत्वलक्षणा तपवतीत्यादौक्रियासंबंधेभूतत्वेनघटइत्यादौप्रसज्यप्रतिषेधेनत्वेमुख्यार्थत्यागेसुवन्तसंबंधेक्तिसमा सःविभाषाधिकारादिकल्पेनसमासानुशासनात्वाक्यातिरिक्तेषुयेयजामहंकरोतिनानुयाजेष्विन्यत्रपर्यु दासेनञ्तेनायमर्थःयजतिष्वयाजेषुनानुयाजेषु॥ अनुयाजव्यतिरिक्तेषुयेयजामहंमंत्रंकरोतिन्त्र यनानुयाजेष्वित्यत्रनपर्युदासेनञ्तदाहिपदद्वयस्यान्यपरत्वंस्यात्तत्समासापत्तिश्चतस्मादनुषंगा करोतिनानञ्नञ्यात्प्रसज्यप्रतिषेधःतेनानुयाजेषुयेजयामहमितिमंत्रंनकरोतीत्यर्थःएवंचनानु याजेष्वितिपदद्वयस्यनान्यपरत्वानवानञ्मुख्यार्थत्यागःसमासाभावेनसाधुत्वेतित्रनसमाससूसा

नित्य त्वान्नानुयाजेषु तिहिवाक्येपर्युदासेननञ्नञैवंवाक्यवर्तिपदत्वान्नञोऽप्यपरत्वात्तावत्॥ यो द्वौ हिक
ड्यादौ वाक्येपिगवादिपदस्यापरत्वाच्च॥ यदिवप्रसज्यप्रतिषेधेनञ्तदामित्रविधायकतन्निषेधयो
विरुद्धार्थत्वेनवाक्यभेदापत्तिःतस्मात्प्रथमप्रतीतैकवाक्यबलादेकवाक्यत्वंसंभवति वाक्यभेदस्या
न्यायत्वात्॥नञ्पदेलक्षणाकल्प्यतेनत्वपदमुख्यत्वानुरोधादेकवाक्यत्वत्यागः॥तहिपदार्थानु
रोधेनवाक्यार्थकल्पनाकिंतु वाक्यार्थानुरोधात्पदार्थकल्पना॥नपक्वेकेवलनास्त्येवान्यपदादे
वसत्वसमासात्॥नित्यत्वेनप्रयोगोपपत्तेः॥अन्यथाप्रसज्यप्रतिषेधेनतुतस्यादेवनपदेनैवगतार्थत्वात्
अमानोनास्त्यत्रापदमेवनिषेधकबोधकम्॥समासवाक्यभेदेननञ्द्वैविध्याद्दतथास्तिधाना॥॥इतरे

तरद्वयवखदिरौखिंधीत्यादौविभक्त्युपपत्तिहित्वस्यवखदिरयोःप्रत्येकंनयोग्यत्वान्नवासाकाङ्क्षत्व
द्वित्वमपिनप्रत्येकंसाकांक्षमेकत्रद्वित्वाभावात्॥नवप्रसज्यप्रतिषेधेनद्वित्वमेकांतमपीतिवाच्यमे
सहिद्वित्वमाकांक्षतिद्वित्वस्यतंयत्रद्वित्वंपरिसमाप्यतेएकस्मतथात्वेद्वौवहवइत्येकत्वापिस्यात्॥तो
द्वंद्वेपदशक्यस्यनाहित्वान्वयवोधोबोधेवाधबृहय॥खदिरस्यधीघस्यात्॥तस्मात्पदशक्येद्वित्वेपिनु
पपत्त्यासहितावस्तुतोभयंद्वित्वान्वयावगमयोग्यमप्राकांक्षेचेतिखदिरसहितधवोपस्थितयेधवपदंसंहि
त्यलक्षणा॥नतुखदिरसहितधवस्यैखदिरसहितोधवइतिबहिर्वचनान्नुपपत्तिःधवसहितखदिरस
हित्यावस्थालक्षकत्वेवतस्याएकत्वादेकवचनोपपत्तिःअवस्थाश्रयोनुपसर्जनत्वेद्विवचनान्वया

नुपपत्तिरेवेति चेत्। अत्रकश्चित्। अवस्थायालक्षणेपितदाश्रयगतत्वार्थबोधकत्वमेवद्विवचन
वऊववचनयोःपदद्वन्तिवे[illegible]त्यादेशतथैववक्ष्यतेश्वयथागुणवाचिनीलादिपदंकविगुणमा
त्रवाचकंकवितद्गुपलक्षितद्व्यपरम्। अन्यथानीलःपटइतिसामानाधिकरण्यंनस्यात्तएक
त्रद्रव्यभावात्। यत्रतुलक्षितासहित्यावस्थास्वाश्रयमुत्पर्यलक्षयतीतितत्रलक्षितलक्षणायांत
व [illegible]त्यात्। कृतकसाहित्याश्रयःप्रधानंयसाहित्यमवच्छेदकतयागुणभूतंपदंनलक्षतेतते
नसाहित्याश्रयस्यानेकत्वाद्विवचनवऊववचनेनवतः। अतएवइतरेतरयोगद्वंद्वःसर्वपदार्थप्रधानश्च
वश्चखदिरश्चेतिविग्रहेणतथैवार्थविवरणात्समाहारेतुसाहित्यावस्थाप्रधानपदार्थोगुणभूत

स्तेनतस्याएकत्वाच्चरीपदंहमित्यादावेकवचनंधर्मधर्मिनिवर्तात्पर्यतेदाद्वंद्वयोर्नैदः अतएवयुगप
दधिकरणवचनइतरेतरयोगद्वंद्वइतिशाट्टिकाः अधिक्रियंइत्यधिकरणंपदार्थाःतेषांयुगपद्वचनमेक
नपदेनैकदोपस्थापनंतच्चनशक्त्याएकपदस्येतरपदार्थशक्त्यभावात्। अन्यथेतरपदवैयर्थ्यप्र
संगः। अनेकार्थत्वेपैकस्यैकत्रानेकार्थपरत्वाभावात्। नापिपदद्वयमिलितमुभयोपस्थापकंमि
लितस्यामिलितेशक्त्यभावात्। नापिद्वद्वेशाक्तिरेवपदलक्षणयोवानेकार्थोपस्थितिसंभवात् अतएवा
ऊवाऊवागकलिंगयोःइद्वाइदंद्वंऊषुवर्त्तमानात्परस्यतश्शस्यात्रादेस्तद्धितस्यवऊषुतेनैवास्त्रि
यामित्यनेनान्नलोपेअइचइकलिऊरूतिभवति। अन्यथासहित्यलक्षणंविनातेषांपदैकपदस्य

DR BHAU DAJI
ORIENTAL
१७४

वऊषुदृष्टत्यसावादअलोपोनस्यात्तादघटोद्वगइत्यत्रापीतरसहितघटत्वेनहिवऊत्वाच्चपयोग्रपनेति
नऽपस्थितयेवटपदेसाहित्यलक्षणातदर्थप्रदर्शनार्थंहेहापवादकंस्वरूपाणांसकञ्शषांशा
१७५ सनमपितऽक्तंसहभावविवक्षायांदृष्टत्तिर्हेहेकशषयोःक्रमेणार्थप्रतीतौहिनस्याद्विवचनादिकमि १७५
तिनऽस्वरूपहत्यमेवसाहित्यंअतिरिक्तस्याभावात्तस्वरूपयोश्चधवपदाऽपस्थितौदृष्टत्तिर्हत्यविरो
धात्यानवाऽहत्स्वार्थीसाधारणरूपाभावात्तएककियान्वयित्वंनैकान्वयप्रकारत्वमपेक्षाबुद्धिवि
शेषविषयत्वादिरूपंहित्वान्वयात्पूर्वंमविद्यमानमप्रतीतंधवखदिरावितिहितत्प्रतीतिर्नरूपा
न्तरेणानवधवपदस्यखदिरस्वार्थसंबंधोलक्षणावीजमस्तीतिचेतन्नसाहित्यंहिनुल्यहारकासावधारऽ

पनीतफलानुकूलसजातीयव्यापारप्रवयेकरूपतुल्यसंबंधःहेहेत्वन्योन्यसंबंधस्त्वयमेवधवखदि
रौछिधीत्यत्रछिदानुकूलायावाव्यापारःसऽभयोस्तुल्यएवनासातेवऽअतएवस्वर्गकामादंपत्यो
महत्वेनानुप्रवेशेपिनहिवचनापत्तिरेकत्वविरोधोवाऽतुल्यहारकत्वात्तदम्पत्योरेकरूपसजातीयविजा
तीयविऽजातीयव्यापारप्रवयसंबंधरूपसाहित्याभावात्तएवंवछिदानुकूलव्यापारवत्वेनसाहित्यरूप
णाशक्यापलक्षसाधारणेनाऽस्वार्थलक्षणयाधवपदाऽपस्थितेधवखदिरस्वरूपेविभक्त्यर्थंहित्वा
न्वयंधवपदार्थस्यखदिरेणसंबंधोपिनुल्यव्यापारवत्वमेवन्वास्यलक्षयित्वाऽसंबंधरूपोतिवाऽयमऽ
जहत्स्वार्थीयांहियेनरूपेणलक्षतासएवसंबंधःयथाकृत्रिकाकपदयोःछत्रिद्यटितसमूहवर्त्तित्वं

दध्युपघातकत्वंबलान्नैवसंबंधःनचैवंखदिरपदंवैयर्थ्यलक्षणायांलक्षणीयपदानुपयोगादितिवाच्यं
खदिरपदस्यिनानियमतोनखदिरोपस्थितिरतःसहित्याश्रयाद्वितीयविशेषज्ञापनायसार्थकत्व
म्अन्यथालक्षणाविरहेणाधवहयधीप्रसंगात्।अतएवाग्नीषोमीयेअग्निषोमौदेवतेतिहितान्व
यबलादेवसाहित्यावसुयोसापेक्षयादेवतात्वमद्वैद्वआद्यपदंलक्षकंद्वितीयपदंसाहि
त्यनिरूपकार्थकतयासाकाङ्क्षितसमर्थकंस्वस्मैवउभयोरमुख्यार्थपरत्वेहेत्वभावात्।अन्यद्वद्वि
तीयपदंलक्षणासमभिव्याहृतविभक्त्यार्थान्वयानुरोधात्।अन्यथासमभिव्याहारभंगापत्तेः।पदा
र्थगतस्वार्थान्वयिधायिकादिविभक्तिनसमासपदमन्यपदान्वितंसमासशक्त्यभावात्।ते

नखवपदार्थगतंवह्नित्वेनविभक्तिराहात्रतोधवपदंतत्खदिरपदेपीत्तरसंबंधाक्षुस्वार्थपरताधातिपदि
कार्थइतरपदार्थान्वयस्यविभक्त्यर्थगर्भत्वाउभयपदार्थगतएवहित्वकर्मत्वविभक्तिराहनचरूयोः
साहित्यावच्छेदकस्वार्थपरत्वेधवखदिरहयत्वावाक्यार्थेअन्वीयेतनत्वेकोवचःखदिरश्चातश्चतुष्टयापत्ति
रितिवाच्यंयत्रहयेनसहितयोःरूपंवसहित्यंलक्षयतेतत्रनचतुष्टयप्रतीतिः।अपरेतु।द्वितीयप
दंफलतोनुवादःयथान्वितानिधानएकपदंअतएव समुच्चयेवान्वाचयेवतयोःसाहित्यानवगमान्न
द्वित्ववनवत्ववनेनवाहहूःयद्यपिवार्थमात्रेहूंडानुशासनंनातथापियत्रान्योन्यसाहित्यान्वयपूर्वकइतर
तरपदार्थान्वयस्तत्रसमासेसाधुःतेनेतरयोगसमाश्चरयोस्तथाभावात्समासःसमुच्चयेत्वाचयेवनतथा

असंबंधएवैकस्यक्रियान्वयातएवंधवखदिरंवाछिंधीत्यादौसमुच्चयेतुल्यवदसंबद्धयोः क्रियाश्चयधीपश्चा
त्तुतयोरेकरूपसजातीयव्यापारप्रत्ययप्रयोगित्वमूसाहित्यंस्वकारादवगम्यतेक्रियाभेदेत्वन्वयः यथै
धानाहुंविनेत्रजशाकमण्यानेष्यसीतिगोश्चाश्वश्चेतिद्वंद्वसमानार्थंवाक्यमेवंसाहित्यंपरमनेनत्वस्का
रितम्। द्विवचनबहुवचनयोरेतद्व्यंजकत्वात्। यत्तुद्वित्वान्वयार्थंतदन्वययोग्यार्थापनयनमूअपेक्षाबु
द्धिविषयत्वावच्छेदाद्वित्वान्वयइत्येकेतबुद्धिविषयत्वाद्वस्त्वाश्रयार्थपरतास्फुटमेववक्ष्यमाणत्वेवक्ति
यान्वयःतस्यविभक्त्यैववोधितत्वात्। एकक्रियान्वयाभावेपिद्वित्वान्वयदर्शनादितितन्न।अपेक्षाबुद्धि
विशेषविषयत्वार्थमप्येकउपाधिरवश्यंवाच्यइतितत्रैवलक्षणायामुक्तत्वात्तत्रावानवविनालक्षणा

मन्यसंबंधस्यसतःस्मापेक्षस्यक्रियान्वयोविभक्त्यापिवोध्यतइति।अन्योयुतेत्यत्रैकस्मृत्याद्वंद्वपदद्वयात्स्व श
क्त्यास्वस्वार्थयोरेकदास्मृतिसंभवादनेकस्मृत्यर्थंनसाहित्यंलक्षणा।एकैकमात्रगोचरसंस्कारहयाद्वि
पदयोस्तदर्थयोश्चैकास्मृतिरित्युभयमिश्रूम।प्रत्येकंद्वियतेयोगात्समूहालंबनमिव।अन्यथाद्वंद्व
लक्षणानवातयानेकस्मृतिःपदयोस्तदर्थयोश्चैकस्मृत्यभावातएवैवपदद्वयाउपस्थितेधवखदिरस्व
रूपेद्वित्वान्वयोवोध्यतेयथेंद्रियसन्निकृष्टत्वेनवाधवखदिरस्वरूपेप्रत्येकंद्वित्वंवोध्यते।नवतन्न
तयोःस्वरूपातिरिक्ततुल्यद्वारत्वादिकंसाहित्यमस्तिज्ञायतेवा।तथाविभक्त्यापिक्लृप्तंस्वरूपेद्वित्वं
वोध्यतेउभयोर्द्वित्वान्वयवोधकत्वेविशेषाभावात्।ननुयोग्यतावच्छेदकरूपेणापेक्षितोइतरपदार्थयोधः

साहित्यान्वयत्वेनन्वधवखदिरौतथानप्रत्येकंछिङेतरत्वविशिष्टवटपदस्यलक्षणेवेतिचेत्
उपस्थितेर्यागपेक्षयान्वयबोधोविकस्यगुरुत्वात्वटपदादपियागस्यान्वयोबोधतेनतुछिङेतरत्वे
नेतुक्तंस्यादेतत्पदरूप्यास्वस्वशक्त्यादेकदास्मृतेर्नैकत्रेतरपदार्थस्यविभक्त्यर्थस्यवान्वयोघी
रूपेनस्याद्इतरपदार्थस्तरपदानांनामार्थविभक्तीनांस्वार्थान्वयबोधकत्वमितिव्युत्पत्तेर्थात्त्व
नेकंवस्तुपदार्थोनामार्थःमिलितेपदद्वयेपदनामत्वयोरभावात्तस्मादहित्वान्वययोग्यस्यपदनामार्थ
त्वनिर्वाहायद्वेपदेसाहित्यलक्षणंतेतरपदार्थत्वंहिदृष्ट्यापदोपस्थाप्यत्वंनामत्वयोरभावात्तस्मा
द्विहित्वान्वययोग्यस्यपदनामार्थत्वनिर्वाहायप्यत्वंपदतात्पर्यविषयत्वंचास्तिवद्वेपदस्यानेकमु

पस्थाप्यंनत्वतात्पर्यतोनिर्वहत्यानेकैकस्मृतिद्वारासावलक्षणयापदेनवास्वस्वशक्त्यापदाभ्यांचेतिनकश्चि
द्दोषःएकपदोपस्थाप्यत्वंनपदार्थत्वंगौरवात्एवंनामार्थत्वमपितात्पर्यविषयत्वमेव।अथपदार्थ
तावच्छेदकावच्छिन्नेविभक्त्यर्थान्वयबोधकत्वमेवामिलितेतदवच्छिन्नत्वेनामिलितेतन्निपदार्थतावच्छेद
लक्षणाभिन्नेतिचेत्तानवखदिरस्वरूपद्वयस्यहिप्रत्येकंतदवच्छिन्नत्वमेवमेलकवनस्वरूपातिरिक्तापत्यक
स्यवाबोगपत्वान्नहित्वान्वयःतथापियाहशेहित्वान्वयेपस्ताहशेनतदवच्छिन्नस्तदवच्छिन्नेवनहित्वान्वय
तिचेत्तानस्वरूपद्वयातिरिक्तस्यताहशपदार्थस्याभावात्।अकृतःसमतिव्याहृतपदार्थेविभक्त्यर्थान्वयशक्ति
युत्पत्तिर्लाघवात्तानन्तुपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नेगौरवात्।ननुविभक्तेरपदार्थतावच्छेदकधर्म्मव्याप्यसंस्पृ

वोधकत्वंहीह्यादन्यत्रतथाव्युत्पन्नेरित्युभयगतपदार्थतावच्छेदकेसाहित्येलक्षणेतिचेत्तत्पदा र्थतावच्छेदकध
र्म्मसमानाधिकरणस्वार्थवोधकत्वेविभक्तिव्युत्पत्तिर्लाघवात्तानन्तुसमानाधिकरणेनियमांशेपिप्रविशति
गौरवात्।नन्वेवंवृक्षावित्यादौवृक्षपदत्वसामानाधिकरण्यंहित्वंसुप्तिङ्व्युत्पत्तिपटपी तिनमादार्थप्रत्यय
वोधःस्यादितिचेन्नविभक्तीनांहियोग्यतादिमत्प्रकृत्यर्थगतस्वार्थवोधकत्वव्युत्पन्नत्वंवृक्षावित्यत्रपटपद
प्रकृतिःधवखदिरौवित्यत्रधवपदंवाहितमपिविभक्तिसमभिव्याहृतमेवतद्भावेनसमासस्यप्रातिपदि
कत्वान्नविभक्त्यर्थसंख्यावनेवृक्षादिनामार्थस्यक्रियान्वयित्वात्।विभक्तेरेकपदार्थमात्रगतसंख्याभिधायकत्वेनानाप
दार्थगतसंख्यान्वयावोधकत्वंचेतिचेन्न।आद्यएकमात्रपदार्थव्युत्पन्नावधिकत्वान्नाहितीयेवन्वयावोधकत्वेयोग्य

नादिविरुद्धस्योपाधित्वान्नचैकधर्म्मावच्छेदंविनायदिस्वरूपधर्म्मावच्छेदकावच्छिन्नेस्वरूपेहित्वान्वयस्त
द्धवंखदिरश्चेत्यत्रेवंवोधभेदःस्यान्नहित्वविशिष्टकार्थप्रतिपादकत्वाहितिवाच्यमाआनयनादि
नहित्वविशिष्टकार्थवोधकत्वात्धवखदिरावितिवनवाक्यंकिंगोपालपत्येकमन्वयेवाक्यंतदुभयत्रापिन
त्वरूपेणपक्षेपित्येकमेवक्रियान्वयात्गमनादिक्रियायामेवसंख्यारूपभावात्तत्रद्वाजातुपत्येकेवुरुषवे
त्तिमानात्यस्याःदेलीपोभवतितिनवतद्वाजात्रनेवतिवचनात्।नत्वेकवोधकोद्वाआतएवबहुनांनाम
पत्यानिवहुनिराजानोवाअत्रइत्युदाहरणंगंगानामपत्यंराजावाओंग इतिपक्षेउदाहरणंदर्शयि
तिस्मात्तस्मान्नानापदार्थोपस्थितेनैकत्रहित्वान्वयइतिनानेकोपस्थित्यर्थंसाहित्यलक्षणा।अतएवचडेकलं

कः सुजनेदरिद्रतावि काशलक्ष्मीकमलेषुचंचलामुखाप्रसादःसुधनेषुसर्वदायविधातःकथयंतिखं
डितमित्यादावेकस्मृत्याद्रढनानापदजानितैकस्मृतिविषयेषुकलक्षादिषुकृत्वान्वयबोधःमेलकोपस्थाप
कदोषहीभावात्तात्तत्कल्पनेमानाभावात्एकवचनान्ताना[illegible]नन्वयप्रसंगाच्चामत्रेवधवखदिरोछि
न्धीत्यत्रतयाछिदानुकूलव्यापारवत्त्वमासाहित्यंनप्रतीयतेचेत्हित्वान्वयबोधात्पूर्वंतत्रप्रतीयतएवतदनंत
रंविभक्त्याक्रियापदेनसंभूयछिदानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारवत्त्वयस्यानुरूप्यएवंसंबंधोधवखदिरचवा
च्यतेयथाधवछिंधिखदिरं वेतिसमुच्चयेनचवंद्वंद्वेसमानार्थत्वेनसमुच्चयेपिसमासःस्यादितिवाच्यंद्वंद्वेहियु
गपदुपस्थितेह्ययेएकदाक्रियान्वयबोधेतात्पर्यंतेनतत्रसमासःसमुच्चयेक्रमेणाक्रियान्वयबो

धेतात्पर्यमित्यसमासःअन्वाचयेप्येवंकिंत्वयदितुल्यव्यापारत्वेनसहित्येनह्ययोरुपस्थितिंपदार्थतावत्तदा
तुल्यव्यापारौसहितौवागच्छतइतिधीःस्यात्।नचुचैत्रमैत्रावितिपदार्थतावच्छेदकरूपेणपदार्थविभक्तिक्रि
यापदस्यचान्वयबोधकत्वमुत्पन्नंस्यात्तथाचयद्यपुपघातकत्वेनकाकादेरितरपदार्थान्वयःसहितावसुचैत्र
मैत्रत्वेनोपस्थितौप्रत्येकंहित्वान्वयानुपपत्तिर्हित्वहयविरोधश्च।अपिचचैत्रमैत्रौगच्छतइत्यत्रगमनस्यव्याप्य
रूपस्यभावाच्चैत्वेनगमनान्वयार्थंचैत्रपदाच्चैत्रत्वेनहित्वान्वयार्थंमैत्रसहितचैत्रत्वेनोपस्थितौयुगपद्धानि
ह्ययविरोधःसहितावत्वेवगमनकर्तृत्वाभावात्।आख्यातार्थसंख्यान्वयोपिनसहितावस्थेनचसहितत्वेनोपस्थिते
पदार्थैकदेशेचैत्रमैत्रेवधात्वर्थगमनान्वयइतिवाच्यम्।सहितौगच्छतीतिप्रयोगात्।नवधात्वर्थंहित्वाचैत्र

धीः गमनेआख्यातार्थ

यः सामानाधिकरण्यभंगप्रसंगात्सुपस्तिङन्तयोरेकसंख्यानिधायकत्वात्। एवंगर्गाभुंक्ष्वेतइत्यत्रभोजनस्यैक
कर्तृकैकत्वनियमादनेककर्तृकंभोजनंननसम्भवतीतितंत्रेच्छ्यागतित्वेनोपस्थितेनेकत्रसुप्तिङर्थवऊत्वान्व
१८१ यःनतुसहितत्वेनोपस्थितोयत्नुतत्रापिघात्वर्थभोजनगतंवऊत्वमाख्यातेनोच्यतेइतितत्र।तिङ्सुपस्तथा: १८१
सामानाधिकरण्योनुपपत्तेर्भोजनानांसहितत्वेनानुपस्थितेश्च।यद्वानुद्यातंरूपंविनैवैकैकपदस्य
स्वशक्त्योपस्थितेनैकत्रयोगपद्यायद्विवऊत्वान्वयस्तदासुप्तिङन्तसंख्यान्वयःधात्वर्थक्रियावतीतिनैष
दोषःयत्नु साहित्यंनोभयानुगतंतुल्यद्वारत्वादिकंतेनरूपेणधवखदिरयोर्द्विभक्तिधात्वर्थान्वयाप्रती
तेःकिंतुप्रत्येकविलक्षणंस्वरूपद्वयमेवप्रत्येकान्वेतीत्ययमन्यदेवसवतिहिद्वयादस्य एकेधवोनधवखदि

× अनुगतधर्मंविनापिवऊत्वपदादनेकोपस्थितिःऊत्वपदाद्विवचनुद्देशानांयोग्यतयावितन्तपथश्चस्वरूपद्वये।१२

रौतौवनधवइत्यनुसवात्।तथाचैकमात्रवाच्येकद्वयं शक्यंलक्ष्यतइतिनदोषत्रिद्वयविरोधःधव
पदस्यचस्वार्थनिरूप्यत्वमेवनस्वरूपद्वयसंबंधःएकनिरूप्यत्वाद्वयस्यधात्वर्थस्यचप्रत्येकंऽन्व
यइतितत्रःउक्तरीत्याहिस्वशक्त्यानानापदजनितैकस्मृतिविषयेनैकत्रहित्वान्वयबोधसम्भवा
न्नतदर्थेसाहित्यलक्षणाघटोबटाइत्यत्रवहित्वबऊत्वान्वयेयोग्यानेकोपस्थितेःशक्तिनएवतंत्रइ
त्याद्यद्वयपदाऊम्भवतीतिनतदर्थेलक्षणाययाहंसमार्ष्टीत्यत्रयहपदात्तंत्रइत्यापस्थितानेकस्य
हेसमार्ष्यान्वयःतहितत्रापिनेकयहस्यस्वरूपमात्रज्ञानवदद्वयनेकत्वस्वरूपधीःस्यान्नचतेषांसहि
तोवस्तुत्वधीरितिवेत्।नतान्विनापिवऊत्वान्वययोग्योपस्थितेःसहितावस्तुत्वेनैवानेकस्यद्विवऊत्वा

न्वययोग्यत्वेतिचेन्न। प्रकृत्युपस्थापितानेकत्वेनैवान्वययोग्यत्वात्। लाघवात्। सत्वत्वेनैकत्वद्विवचनत्वान्वय
योधस्तेषां साहित्यधीरेवलक्षणांविनाऽन्नस्यादितिचेन्न। नविभक्त्यर्थधात्वर्थव्यापारान्वयबोधात्पूर्व
मनेकबद्धुल्यव्यापारवत्त्वस्याप्रतीतेः किंचैवं विभक्त्यर्थद्विवचनत्वान्वयानुपपत्त्यानलक्षणाकिंतु १८२
साहित्यप्रतीत्यनुरोधात्। नचैवमपिधात्वनैवतुल्यव्यापारवत्त्वस्य बोधनात्तदन्वयबोधात्पूर्वंत
त्प्रतीत्यसिद्धेः समाहारेत्वपाणिपादंपीवपूर्वीत्यादौतावद्भूत्येकधर्मान्वितानेकविधानंलक्षणयैवतदेक १८२
त्वादेकवचनमनुदात्तः शाकिकाः समाहरणंसमाहारोनेकस्यैकीकरणमेकोधर्म्मइतियावत्स चै
कोधर्म्मःसेनावनादावेवद्विवचनत्वसंख्याप्येकत्वबुद्धिविशेषविषयत्वंवाविद्यैकशेषेतुपितरावित्यत्र

६

एकस्यपितृद्वयान्तवादगत्यापितृपदेजनक द्वाम्यत्यलक्षणाविभक्तिकल्पनीतंवद्विवचनद्वयोरेवमातापि
त्रोरवगम्यतेसद्वयस्यतुपितृद्वयस्यमातृद्वयस्यएकैप्रत्यजनकत्वात्माश्वश्रावित्यत्रश्वश्रुपदेपत्नीज
नकद्वाम्यत्यलक्षणापत्नीजनकद्वाम्यान्यलक्षणायाद्विवचनान्तायाःपत्नीमातापित्रोरेवब्राह्मणा
वामयेत्यत्रदम्पतिपूजाप्रकरणेमानान्नरद्वाब्राह्मणाब्राह्मणीपरत्वावगमेपुमानस्त्रियेतिविद्यैकशेष
त्वाद्ब्राह्मणपदेस्त्रीपुंसलक्षणेवजनन्यगतिकत्वात्पुल्लिंगत्वेउपदार्थैकदेशगतमनुद्यतेस्त्रीपर
त्वाज्ञानेचब्राह्मणपदेनतत्रद्वयमुद्दिश्यतेनतुस्त्रीपुंसौस्त्यद्यैकशेषाद्विद्यैकशेषस्यलाक्ष
णिकत्वेनन्नघन्यत्वाद्यदिचसद्यैकशेषेपिलक्षणातदाप्योकारान्तपदात्सहितीयेवुधौद्वितीयापदा

यांतत्सद्वोधस्यपुमवद्वद्वचाक्रिया ङ्गोधाऽऽदीवाद्यर्थकल्पनेनमानाभावाच्चपुंद्वयमेवागम्यतेनस्त्रीश्र
सौनमस्कुर्यादित्यत्रनमःशब्दोशिवान्तरासावाहित्वेपैकशेषइत्यगात्याशिवपदेनशिवश्चशिवाबलक्ष्ण
१८३ ङोच्यतेधातरोपुत्रावित्यत्रापिसामान्यस्त्रीपरत्वज्ञानेनपुत्रौश्वसूश्चहित्वस्यमितिविभक्तेरेकशेषाद्भ्रा १८३
पदेनभ्रातृस्वसारौपुत्रपदेनपुत्रऽहितरौलक्ष्येतेस्त्रीपरत्वाज्ञानेनतंत्रद्वन्द्वेकयुक्तोभ्रातृद्वयंपुत्रद्वयमु
च्यतेनत्वेवंस्त्रीमेवसामानाधिकरण्यादधीयातामित्यत्राप्योकारान्तवसानपदान्महितीयपुंवद्भावो हितीयापेक्षायां
तत्सद्वोधस्यपुमवद्वद्वत्वाद्भावाद्यर्थकल्पनेवमानाभावाद्द्वयंपुंद्वयमविशिष्टेस्वातवसानपदो
त्तरत्वाच्चस्त्रीपुंसयोर्ज्ञानाभावात्तत्रैवंपुमान्स्त्रियेत्यादिविभक्तेरेकशेषोनुपपन्नः

तत्र हि मानान्तरात्स्त्रीपरत्वधीस्तत्रस्त्री हितीयस्यशौतिपदिकार्थत्वाद्द्वयसमवेतहित्वस्यपुंस्यपिसंभ
वात्तिविभक्त्यान्तरुतसंख्यायाश्चातिधानेविभक्तेरेकशेषसंभवाद्द्वंद्वस्त्रियाउपनायकाभावाद्हि
तीयत्वेनास्त्रियाश्रुतत्वाद्वसानादिति यदस्योक्तयुक्त्यातडपस्थापकत्वासंभवात्तत्सभिव्याहृतैकशेषघटके
वस्यादितिमैवंस्त्रीमेवसानादिति पुत्रयत्कर्तव्यंतदन्नयासहेतिविधिनाम्नाधानेसहत्वेनप्रतीयमाप
त्यैवपुंसःसहितीयत्वाद्भ्रातृत्वप्रतीतेनपुंसत्वेनरेणत्वेतेरापत्तेःपुंस्त्वंतुविभक्त्यानामार्थगतमेवाद्द्व
यतेनद्वनामार्थकदेशगतमन्यसहितावस्थपुंमात्रस्यैवनामार्थत्वादिति॥ ॥आख्यातस्ययत्न
वाचकत्वाच्चेतनेरथोगच्छतीत्यादावाख्यातेव्यापारलक्षणातथाचाख्यातस्यपवनीत्वादौयत्नोवाच्य

पचतिपाकं करोतित्यादियत्नार्थकक्रियानिमित्तख्यातविवरणात्तद्व्यवहारादिवाधकाभिना
विवरणादपिव्युत्पन्नेः॥ इहहिसमाख्यस्यक्रियाहेतुविवरणेपिक्रियार्थत्वंनशक्तिः अन्यत्वमात्रात्किं
करोतीतियत्नप्रधानेपचतीत्युत्तरस्मिन्यत्नार्थत्वमिनानुपपन्नेरित्याचार्याः॥ ॥अत्रवदन्ति॥आख्यात
स्यकरोतेश्चानयत्नार्थत्वम्॥रथोगच्छतिजानातिर्यततेनिद्रातीत्यत्रधात्वर्थस्यकृतिफलयत्नात्मनो व्याख्यात १८४
प्रयोगात्॥गमनंकरोतीतिकरोतिनातत्राख्यातविवरणाच्चात्रव्यापारस्यकरोत्यर्थत्वेचेतनेपि तथानच
नत्राख्यातकरोत्योर्भेदेनात्मभेदाभावात्॥अतएवप्रत्ययोत्तरयोर्यत्नार्थत्वेकिंदुक्रियाः क्रियावाचित्व
मेवतेनकिंकरोतीतिक्रियामात्रंयत्नेपचतिगच्छतीतिक्रियाविशेषेणोत्तरमपिसमंजसंभवति॥अथक्रिया

जन्यत्वाविशेषेपियत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यांघटंकुरुयोःकृताकृतव्यवहारावृजंतकृदाख्युत्पन्नकर्तृपदस्य
कृत्याश्रयवाचित्वाच्चकृत्यर्थत्वम्॥क्रियामात्रार्थत्वेक्रियाश्रयः कर्तृपदार्थःस्यात्॥तथाचकारकमात्रे
ऽतिप्रसंगः एवंचकृत्रोयत्नार्थत्वेतेनवाख्यातविवरणात्तद्यापियत्नोर्थः॥तदुच्यते॥कृता कृतविभागेनकर्तृ
रूपव्यवस्थयाश्रयत्नएवकृतिः पूर्वापरस्मिन्नेवभावनेतिसैवाख्यातार्थाभावनेत्युच्यतइतिचेत्॥नबीजेना
कुरःकृतःस्वर्गादिनासुखाकृतबीजमंकुरंकरोतीतियत्नंविनापिव्यवहाराच्चाकर्तृपदंचनयोगिकांतथाहि
कृत्यर्थत्वेतट्टचश्चकृत्यर्थत्वेकर्तृत्वेवाधातुप्रत्ययार्थयोःकृत्योःकर्तृनिष्ठंपरस्परमनन्वयःकृतौकृ
तिजन्यत्वंस्यात्तद्विषयत्वंस्यवाभावात्॥कृतिविशिष्टस्यकृतिविशेषणानाकांक्षत्वाच्चएवंचकृत्रक्रियार्थत्वेतट्टच

क्रियाश्रयवाचकत्वेतयोपरस्परमनन्वयएवेष्टश्रयदर्शनेकर्तृपदैकर्मादिपदवदूढमेवहदिश्च छात्रश्च
ये क्रियाश्रये वेत्यप्येतद्युक्तंतस्मात्कृतः कृतविभागेनकर्तृरूपव्यवस्थयाचनछात्रयत्नार्थत्वमिति विवक्षया
तथाकरोतेश्चनयत्नार्थत्वंपाकायव्रजतेपाकंकरोतीत्यादौयत्नरूपस्ययत्नविषयकयत्नस्यवाप्रतीतेः अ
कृतिप्रत्ययार्थयोःसाम्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्याच्च। एकत्रैवविरुद्धानुवाददोषाच्चानुवादकृतेस्तदर्थ
त्वेपिप्रत्ययस्यतदर्थत्वंनदोषःएकोद्वौवहवइतिवत्प्रतिचारायेतुद्वितीयसंख्येतिकल्प
नावृत्त्यापिद्वितीययत्रकल्पनामितितत्रद्वितीयसंख्याछापन्नाभावात्। वस्तुतःधात्वर्थेकंसामर्थ्यंविद्य
तेसभेदउभयोपस्थितेरवश्यकत्वेप्येकस्यानन्वयेदोषत्वात्पाकायव्रजतेतपाकंकुर्यादित्यत्रछत्यर्थकाख्या

तेतवापितथाङ्गीकारादितिचेन्नाएकोद्वौवहवइत्यत्रनामार्थस्यविशेषत्वेनोपनीतसंख्यान्वयायोगात्वात्तस्य
ऽनेदर्थत्रसामर्थ्यानवधारणात्। लिङःपचेतेत्यत्रछतौसामर्थ्यविधारणाच्च। अथायत्नार्थकधात्वाख्यातस्य
यत्नार्थत्वमितेनयतइत्यत्रनानत्वयोरचेतनेवाख्यातप्रयोगोगौणएवानवष्टम्भनेरणापिप्रयोगसम्भवेवा
क्तिकल्पनायुक्तायद्यप्यशुकूलयत्येषदृतंपदृतदेकदेशेशुकूलभावेप्रयुज्यतेविशुद्धिमात्रंशुक्लत्वमित्य
णेश्चियपदवत्। अचेतनेषुमध्यमोत्तमपुरुषानुपपत्तेरवउपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थत्वात्। नवउवौ
गौणएवलोकस्यापर्यउद्योज्यत्वादितिचेन्नाप्रचेतनेऽपि आख्यातस्यमुख्यत्वेबाधकाभावेनगौणत्वाभावा
न्। तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेनव्यापारोवाऽस्तिभावाद्वाकृतिर्नचेतनेत्वर्थेनुकूलव्यापारस्यसत्वादाख्यातप्रयोगो

मुख्यएवानचैवंपथिश्रमशयानेपिपचतीतिस्यात्।श्रमशान्तिदशयनस्यपाकानुकूलव्यापारत्वादितिवा
यंतावयत्नविशेषस्यवानुकूलव्यापारविशेषस्यवाचयत्वात्।अन्यथायत्नवाच्येपितएडुलान्नुकूलयान्नव
तिपचतीतिस्यात्एवमचेतनेपिकरोतिनाख्यातविकारणात्करोत्यर्थोपिव्यापारविशेषएव।कथंतर्हिचै
त्रःपचतीत्यत्रपाकानुकूलयत्नप्रतीतिः।आक्षेपादितिचेन्न।आख्यातार्थनव्यापारेणासंख्यावायत्ना
नाक्षेपात्तयोःपचयत्नंविनापिसत्वात्तानापिकर्त्रिदुर्व्यात्रस्याकर्तृत्वात्।यत्नवतिचकर्तृत्वंआख्या
तेनतद्दत्तिधानेयत्नस्याप्यत्तिधानात्।नापिधात्वर्थमात्रेणतस्यपचनंविनापिसत्वात्।नापियत्नो धात्व
र्थःक्रियायास्तत्फलस्यवाधातुवाच्यत्वात्।अन्यथापाकंइत्यत्रापियत्नानुभवप्रसंगादितिचेन्न।धात्वर्थविशेषे

णंपाकादिनायत्नंक्षेपात्तस्ययत्नंविनानुपपत्तेः।अथपचतीत्यस्यपाकयत्नवानितिविवरणंइयत्नार्थते
तिचेन्नतर्हिकर्त्रर्थतापिस्यात्।नहिपाकयत्नइत्येवविवरणंभूतपचतीत्यस्यतात्पर्यविवरणंतत्रतात्पर्या
पेणापिनिर्वहतीतिचेन्नाल्पंयत्नेपि।कथंतर्हियोगाच्छतिविद्यतेयोमतिस्तावनानुभवतीतिचेन्न
कथंचित्।तावनाधात्वर्थाश्रयायोगपत्वेनतत्रयापितत्रगौणत्वाभ्युपगमादिति।उच्यते।चैत्रःपचतीत्यत्र
पाकानुकूलयत्नानुभवाद्यत्रएवख्यातार्थोलाघवात्।नतत्रानुकूलोव्यापारन्यत्रत्वापेक्षयाव्यापारत्वस्यो
पाधित्वेनगुरुत्वात्।नवाचेतनेप्याख्यातस्यमुख्यत्वार्थमनानुगतव्यापारएवाख्यातेश्रयःमुख्यत्वंस्या
त्सचेतत्यागायोगादितिवाच्यम्।शक्तिग्राहकप्रमाणेनलघुनिश्चिते परिच्छेदात्।अचेतनेप्रयोगस्पष्टत्वात्तत्र

णापिसंभवात्मुख्यत्वार्थशक्तिकल्पनेचहस्वत्वेछेद४एतेनव्यापारवाचकाख्यातस्ययत्नसाध्यार्थ
फलव्यादिधात्वर्थसंदानेनव्यापारविशेषयत्नोपस्थापकत्वमितिनिरस्तंलाघवेनयत्नस्यैतद्रूपकत्वात्।
ननुयत्नोनाख्यातार्थःपाकत्वेनपाकस्ययत्नसाध्यत्वात्तमित्यायत्नलाभादित्युक्तमितिचेन्नावेवःपचती
त्यत्रचैवःपाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान्प्रतीयतेनचपाकस्यवर्त्तमान यत्ने नूर्यवा प्रतीते सति भूतीता नागते स्य
वाराद्द। नवधात्वर्थेननुभिन्नेयत्नेआख्याते नवर्त्तमानत्वान्वयबोधःसंभवति। यत्नस्यापूर्वार्थत्वाच्च
स्वार्थव्यापारेवर्त्तमानत्वबोधेनाख्यातस्यपर्यवसितत्वाच्च। अथचैवःपाकानुकूलवर्त्तमानयत्नव्यापा
रवानित्याख्यातबोधानन्तरंचैवःपाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान्चैवनत्वेसतिपाकानुकूलवर्त्तमानव्या

१८७ १८७ १४

पारवत्वात्तत्रमैत्रवत्त्रअनुमानेविनावर्त्तमानत्वज्ञानमाख्यातस्ययत्नशक्तिभ्रमादितिचेन्नयत्नाभावकाले
पितद्भन्यव्यापारस्यवर्त्तमानतयाव्यभिचारात्। किंवाव्यापारस्यवाव्यवंतलिंगकत्ववर्त्तमानयत्नानुमान
मितिकल्पनाद्वरंयत्नवाव्यत्वंलाघवाद्धानचावेतनेआख्यातस्यव्यापारवाचकत्वावधारणादेवंकल्पने
तियुक्तमा। गौणतयाशक्तिभ्रमेणवातत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेश्चयुक्तविगमदशायांतन्नयमा
पारकालेपचतीत्यत्रवर्त्तमानव्यापारप्रतिधानमाख्यातेनलक्षणयायथारथोगच्छतीत्यत्रअतोन्यजभा
वान्नतदनुरोधेनव्यापारेशक्तिःअन्यथातवापियत्नकालेपचतीतिनस्यात्ततस्माल्लडाख्यातयत्न
वाचकमाख्यातत्वात्लिङाख्यातवशात्कर्त्रीक्तएवएतेनफलानुकूलोव्यापारोधात्वर्थःआख्यातवाच्य

संख्येवेतनसेवःपचतिरथेगच्छतीत्यत्रचैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वप्रतीतेर्मुख्यएवप्रयोगः पचतीत्यत्रयत्नलाभोधात्वर्थेनाक्षेपात्।विक्लित्यनुकूलव्यापारस्ययत्नंविनानुपपत्तेरिति।गुरुमा स्तंभयपचतीत्यत्रपाकानुकूलेयत्नेवर्तमानत्वस्याक्षेपादलाभेनाख्यातार्थत्वात्।यत्तुरत्नको षकृतोक्तम्।धात्वर्थोव्यापारःआख्यातार्थउत्पादनासावोत्पादकतासेवभावनापचतीत्यादावा ख्यातस्यपाकेनुत्पादयतीतिविवरणात्।धात्वर्थोत्पादकतावचेतनाचेतनयोरिति।सर्वत्राख्यात प्रयोगोमुख्यएवापततेजानातीत्यादावपियत्नंज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थाज्ञाननुव्यापारायत्नोवाख्या तार्थःयततइत्यादौसुख्यत्वंसतिगौणत्वस्यान्याय्यत्वात्।आख्यातार्थविवरणंकरोत्यर्थंत्वुत्पादकतैवपा

१२२

१२८

कंकरोतीत्यादौकरोतीत्यस्योत्पादयतीतिविवरणान्नाघटंकरोतीत्यत्रकृत्यर्थउत्पत्तिरेवावगम्यते।अतएवकिं करोतीतिसमान्योत्पादनाश्रयेपचतीति।पाकोत्पादनाविशेषेणान्तरमपिसमंजसम्।चैत्रउत्पादयतीत्यत्रधा त्वर्थएवोत्पादनाचैत्रश्चेति।आख्यातार्थउत्पादना[illegible]त्वंनत्विनैवउत्पत्तेरु त्पत्त्यभावात्।वस्तुतउत्पादयतीतित्यत्रवाक्यार्थएवोत्पादना।अतोनुत्पादनार्थकधातूत्तरवर्त्तिन आख्यातस्या नन्यलभ्यतयोत्पादनावाव्यापचतीत्यादौचयत्नलाभश्पाकादिनाधात्वर्थनाक्षेपाज्ञाननुत्पादनामात्रेणव्यभि चारादितितदप्यतएवनिरस्तम्।पचतीत्यत्रप्रतीतेर्यत्नएवह्याख्यातार्थलाभवाअनुत्पादकत्वम्।उपाधितया गौरवाज्ञापाकानुकूलवर्त्तमानयत्नस्याक्षेपादिनाप्यलाभाच्च।वस्तुतश्चैत्रोजानातीत्यतिपततइत्यत्रज्ञानादिमत्व

चैत्रस्यपतीयतेनक्तुतऽत्पादकत्वमचैतनेपिज्ञानोत्पादकशब्दलिङ्गंद्रियादौजानातीत्यादिप्रयोगप्रसंगाद्घटं
जानातीत्यत्रैवंज्ञानवान्नवेतिसंशयापत्तेश्चअचेतनस्यापिज्ञानोत्पादकत्वात्तच्छब्दादिकंज्ञापयतीतिचानुप
पन्नंजानातीति।।तस्माल्लाद्यर्थवत्यपतिपचतीत्यत्रभूतभविष्यतीनागतवर्त्तमानयत्नवतीतेष्वयत्नआख्या
तवाच्यः।।तेनयत्नस्यवर्त्तमानयत्नपतीतेश्चयत्नआख्यातवाच्यः।।तेनयत्नस्यवर्त्तमानत्वादिकमाख्यातेनाभि
धीयतेप्रकारान्तरेणातदलाभाद्।जानातीछतिपतनेनिद्रातीत्यत्रधात्वर्थएवयत्नादिश्चैत्रेणात्वेतियत्नादि
मांश्चैत्रइत्यनुभवात्।धात्वर्थंयत्नादेराख्यातार्थंयत्नाश्रयःयत्नादिविषयकयत्नस्याभावात्।।रथोगच्छ
तीत्यत्रत्वाख्यातेयापारलक्षणातेनभूतत्वनकूलव्यापारवत्त्वमात्रस्यप्रतीयतेनत्वपाकानुकूलछतिकाले

पचतीतिवत्तन्नछतेरत्ययेग्रिमछतेरनुत्पादेवमध्येप्यपाक्षीत्पक्ष्यतीतिस्याद्।।नचक्रवपदवत्कृतिप्रवयस्यशक्यत्वा
न्नप्रवयस्यत्वंसेप्रागभावेवापाक्षीत्पक्ष्यतीतिप्रयोगइतिवाच्यम्।एवंहियपचतीतिनस्यादेवएकदाप्रवयस्या
सत्वान्न।।अथभूतभविष्यतोःकृत्यभावेनिष्पन्नत्वंछतिकालेवछत्यभावोनास्तिप्रतियोगिज्ञातीयछत्यभाव
स्यासत्वादितिचेन्न।।नाप्रागभावयोर्ध्वंसयोःछतिविशेषप्रतियोगिकत्वेनछतिकालेपिसत्वात्।।तयोःसक
लछतिप्रतियोगिकत्वासंभवान्न।।अथकलायोगमवच्छिन्नाछतिःशक्या।।अतएवपाकान्नकूलंतंडुलकर्म
कालेपचतीतिनप्रयोगःएवंचचरप्रछतिकालेपचतितत्प्रागभावकालेपक्ष्यतितद्ध्वंसकालेवापेक्षीदितिमुख्यः
प्रयोगःस्यात्पूर्वंपचतीतिगौणएवेति।चैत्रंतर्हिमध्येपिपक्ष्यतीतिस्याद्।।तदाचरमछतेरनागतत्वाद्एवंवा

DR BHAU DAJI

कारप्रत्ययस्याख्यातार्थत्वेधात्वर्थत्वेवामध्येपक्षत्यपाक्षीदितिस्यादिति।उच्यते।।यत्राख्यातवाच्येप्रत्ययेणैककर्मत्व
न्नैमानमवहारनिमित्तत्वम्।।तत्रतावतांध्रुवैसैः।।प्रागभावेस्वेभूतभविष्यद्व्यवहाराननुवर्त्तमानव्यवहारविनिमित्त
१५० किंविदभावात्।चेतनाचेतनयोर्भोजनगमनादौतथैवप्रयोगात्।।प्रयोगेसतिनिमित्तानुसरणात्।।पक्षा
राख्यातस्यवापाकानुकूलव्यापारवाचकत्ववास्तिरण्यन्यगतिकतयातथैवस्वीकाराच्चास्यादेतत्।।चैत्रस्त १५०
ओदनंपचतिचैत्रेणपच्यतेतओदनइत्यत्रकर्तरिकर्म्मणिवाख्यातार्थसंख्यान्वयाकर्तृकर्म्मणोरपि।।यत्वोदन
कारवाच्ये।तेनवाच्यगामिनीसंख्येतिनियमोनस्यति।।अन्यथाहिप्रतसंख्येयमात्रान्वयेनियमानस्यादितिवक्ष्य
करणात्।।तत्रकर्तृगतासंख्यायत्रवाच्यातत्रकर्तरितद्द्वयःप्रतीयतइत्युपपन्नम्।।कर्तृगतेवसंख्याक्त्वाच्येतिवक्ष्यक

नीक्त्वाद्यइतितुल्यंयत्रकर्तृगतासंख्याप्रतीयतइतिचेत्तन्नअन्योन्याश्रयात्।।कर्तृवृत्तित्वेनतद्गतसंख्याप्रतीतिः
तद्गतसंख्याप्रतीत्याचतद्व्याप्येतेतिन्यायेनाख्यातेनकर्तृविवक्षातत्रकर्तरिवाद्यइतिचेन्न।।कर्तृगतसंख्याविवक्षाया
तत्रसावाद्येतितुल्यम्।।एवंकर्मणिनशक्यंकिंतुतद्गतसंख्यावाकर्तृकर्म्मणीलकारवाद्येइत्यस्यायमर्थःस्वज
तसंख्यावाद्येतिसंप्रदायविदस्वकीयसंख्येयमात्रसाकाङ्क्षेसंख्याभावनान्वयिनेवाचेति।।एकपदोपात्तत्वप्र
त्यासत्तेःसाक्षाच्चव्यापारत्वेनसुब्रूप्रतिपदिकार्थसाकांक्षतिनतुकर्म्मकर्तृकरणादिद्वितीयादिनातस्य
व्यापारवत्त्वेनोपस्थितेः।।अतएवकर्मण्यपिनव्यापारसाकांक्षेति।।अतःप्रथमेनिर्दिष्टनैवभावनाबुद्ध्यारूढेति प
दिकार्थस्यापिक्रियान्वयार्थंव्यापारसाकांक्षितत्वात्।।सुब्रूस्थाभिनावैत्रस्तंडुलीयत्वंतीत्यत्रकर्तरि।।चैत्रेणपच्यत

इत्यत्रकर्मतत्रत्वेवसाधनान्वयइतिसंख्यान्वयेपितत्रैवांतर्भूतंकृत्वायंसावनानुधावतितंतंसंख्यापीतिस्थितिरिति।स्या
दितत्।वैशेषिकंतंडुलंपचतीत्यत्रभावनान्वयश्चैत्रेणभवत्याश्रयत्वात्।चैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यत्रभावनान्वयस्तं
डुलस्यनविषयतयायत्नस्यविक्लित्यनुकूलव्यापारविषयत्वात्।विषयत्वेनान्वयेवातंडुलेपचतीत्यत्रापि
तंडुलस्यविषयतयाभावनान्वयइतितंडुलेवसंख्यास्यात्।नाश्रयतयातत्राष्टेतेःचैत्रेणिनयत्नान्वयस्तृतीया
र्थयत्नेनावच्छेदकत्वान्नित्यसंबंधेनत्वितेवतत्रभावना।अचेतनेभावनान्वयाभावात्कथंसंख्यान्वयनियमइतिनय
त्नविशेष्यसंख्यान्वयात्।चैत्रस्तंडुलंपचतीत्यत्रतंडुलस्यकर्म्मत्वेनान्वयस्तंडुलइष्टत्तिफलजनकव्यापारजनकत्व
त्तआश्रयश्चैत्रइतिप्रतीतेःसविशेष्यचैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यत्रचैत्रइष्टत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयस्तंडुलप्रतीयते

१८

इतियत्नस्यपरस्परयातंडुलएवविशेष्यःएवंयद्यप्युत्पत्तियत्नश्चैवंकर्त्तातंडुलःकर्म्मतथापियत्नविशेष्यसंख्यान्वय
अचेतनेपिरथोयामंगच्छतीत्यत्रयामइष्टत्तिफलजनकव्यापाराश्रयोरथःप्रतीयतेरथेनगम्यतेयामइत्यत्ररथइष्ट
त्तिव्यापारजन्यफलाश्रयोग्रामइतितत्रापिविशेष्यसंख्यान्वयः।नचैवंयत्नस्यव्यापारस्यचविशेष्येनसंख्यान्व
येनियामकमनन्तुगतमितिवाच्यम्।आख्यातताद्यर्थविषयस्यविशेष्यसंख्यान्वयात्।सयत्नोव्यापारोचै
त्रेणासुप्यतइत्यत्रसंख्यान्वयःद्विवचनयोस्तत्रासाधुत्वमेवातंडुलमाख्येफलभूतेसीद्यपेनासिधान
स्यकल्पनासंख्येयमात्रलाभेपिसाकांक्षेणावश्यंतिरिति।इदमेवकर्तुःकर्म्मणश्चाख्येफलभूतत्वम्।पक्ष
वनाविशेष्यत्वेसतिप्रथमांतोपक्षाप्यत्वेनतंडुसंख्यालिंगकानुमितिविषयत्वम्।अनुमित्यासंख्येयमात्रगतत्वेन

नचैत्रेणभावनाविशेष्यमानंतंयाथवरुद्धत्वात्कर्मत्वमासेद्यातोवाक्यार्थएवभावनाविशेष्यतत्र३

संख्या प्रतीतेः नन्वनभिधेयं भावनान्वयेविनसंख्यान्वयः प्रथमोपनीतसंख्या न्वयेनतस्यनिराकांक्षत्वात्।
नचप्रथमानसंख्यावाचिका किंत्वप्रयोगसाधुरितिवाच्यम्त्रैवत्रद्वौनीराजेत्यत्रकेवलादप्येकत्वप्रतीतिः
अन्यथाप्रथमोपस्थितसंख्ययाकर्तृकर्म्मणोरन्वयेसंख्यानतिऽर्थइत्यपिकल्प्येतेतिचेन्नाएकैवहिसंख्या
प्रथमाख्यातस्यामतिधीयतेसामानाधिकरण्यादुद्देशोहि लक्ष्यथा चैत्रोदंडीत्यत्र। अन्यथात्वन्मतेद्याख्यातेन
चैत्रसंख्यातिधानात्प्रथमावाच्यसंख्यान्वयश्चैत्रेणस्या३। [illegible] उदनकामः
पचेतेत्यत्रत्वयाप्येवंवरीतिरुद्गंतव्यातत्रकर्तुरवाच्यत्वादितिवक्तव्ये। अथकर्तृद्याख्यातवाच्यःपचतीति
सामानाधिकरण्यात्अन्यथानाख्यातयोर्तिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेप्येकत्र इत्यभिधानसामानाधिकरण्येनस्यादि

तिचेत्तानीलःपटश्चैत्रः पचतिपच्यतेतएडुलइत्यादौनान्नोत्रीयाख्यातयेर्वाएकसंख्यावाचकत्वेवह्निशब्दसा
मानाधिकरण्यंनस्तिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वार्थइतिःगौरवात्। उदनकामः पचेतेत्यादौयतिचारात्त्रैवि
ध्याख्यातस्यहिक्रतिशक्तस्यनामसामानाधिकरण्यंतयोरेकसंख्यातिधायकत्वात्तानत्वेकृकर्तृवाचकत्वेनतत्रा
पिकर्तृवाच्यत्वेतत्स्यादसाधनत्वबोधनेऽप्रवृत्तिनिमित्तस्यासाधत्वात्तत्रयोग्यतयाकर्त्तारंविहायक्रतिविषयेपा
केपाकविषयकृतौवेष्टसाधनतान्वयेकर्त्तरनन्वयादप्रतीतेश्चनातिधेयेत्मनेपदंतीत्यस्ययाकयत्वानि
तिविवरणेकर्त्तावाच्यइतिवेत्तानहुद्दिसमानस्यविग्रहेणाविवरणेपिविग्रहार्थशक्तभावेनव्यतिवाराच्च
कर्तुरद्यत्वभव्यत्वेनावाद्यत्वव्यवस्थितौविवरणस्यतात्पर्यविषयज्ञापकत्वात्कर्तरिशक्तिग्रहमन्तरेणकत्वाद्यावं

स्तुतः पचतीत्यत्र यत्नवतः शक्यत्वेधात्वर्थस्य विषयत्वेनसाध्यत्वेनवाकृतावन्वयोनस्याऽइतरपदार्थविशेषणतयो
पस्थिते पदार्थैकदेशेचेतरपदार्थस्यानन्वयात्। राजपुरुषमानयेत्यत्रराज्ञइवानयनेपदार्थपदार्थान्वयस्यमुख्य
त्वसिद्धत्वात्। यत्नस्याश्रयान्वितत्वेनोपस्थितिस्येतरानाकांक्षत्वाच्च। पाकंयत्नवतोरन्वयेचयत्नवत्साध्यं
पाकंपाकजनकंवायत्नवानिति धीःस्यात्। नन्वेवंपाकंयत्नवानित्यत्र यत्नोविषयविषयीभावधीःपाककर्तृत्वपत्त्यापिन
पाकस्यकृतावन्वयःकृतेरपदार्थत्वात्। किंतुकृत्याश्रयःपाकजनकइतिधीरतएवापचत्यपिपाचकप
दप्रयोगानुपपत्तिःकृतियोगपत्तावाद्येतिनिरस्तम्। पाकस्यकृतावनन्वयप्रसंगादितिपाचकपदेतत्रगौणमेवा
ननुकर्तृकर्मणीलकारवाच्येतेनास्तिहितेकर्तरिकर्मणिवानास्तिहीनाधिकारीयकर्तृकर्मविभक्तिर्नभवतिकिं

नुप्रथमैवलकारेणतयोरनास्तिधानेचचैत्रेणपचतितंडुलंपचतीत्याद्यपिस्यादितिचेन्नानकर्तृकर्मणा
तसंख्यास्तिधानानास्तिधानाभ्यामेवास्तिहितानास्तिहितकार्योपपत्तेः। तादृशप्रयोगस्यासाधुत्वाच्चसाधुत्वेहिस
त्पुनुशासनेनत्वनुशासनानुरोधेनसाधुत्वम्। ग्रामंगामंदोसाधुत्वापत्तेः। नवीनास्तुकृपःप्रकृत्यर्थग स्वा
र्थसंख्यावोधकत्वंतिङः प्रथमान्तपदार्थगतस्वार्थसंख्यावोधकत्व मितिव्युत्पत्तिरेव। व्युत्पत्तिश्चतत्स्वभाव
त्वम्। तच्चफलोन्नेयम्। प्रथमांतपदार्थः कर्तृकर्मवाऽतएवचैत्रेणसुप्यतइत्यत्रप्रथमान्तपदार्थभावान्नसं
ख्यान्वयः। नचधात्वर्थेन्वयः। सापस्यहिवक्तृत्वेपिहिवक्तृत्वनयोरभावात्सुप्यतइत्येवप्रयोगाऽऽपत्तेः। अतस्सा
मान्यावगमादप्रख्यातार्थयत्नसंख्ययोरन्वयेऽाख्यातप्रयोगमात्रसाधुत्वसिद्धिनाधातोःकेवलस्यासाधुत्वा

अतोत्रसंख्यानुरोधेनकर्तृकर्म्मणीलकारवाच्ये।वयन्तुन्मःचैत्रेण पच्यतेतंडुलोरथेनगम्यतेग्रामइत्यत्रतंडुला
ग्रामोकर्म्मणीप्रतीयेतेअस्तिचतयोःक्रियाफलशालित्वंतत्त्वाख्यातवाच्यमेवतंडुलंपचतीत्यत्र द्वितीयातइवा
ख्यातःकर्म्मत्वालाभात्।तस्मात्कर्तृत्ववत्कर्म्मत्वमपिलकारवाच्यान्तर्म्मणोरन्यतएवलाभादिति।धात्वर्थ
फलमितिमंडनाचार्यःतथाहिपच्यर्थोविक्लित्तिर्लब्धवा।नन्तुविक्लित्त्यर्थोव्यापारोधःसंतापनादिर्गौरवाऽ
मन्तुतस्यैयेणःपतेरधःसंयोगस्यजेर्द्विभागोर्थःनन्तुतत्तत्फलजनकास्पदाहतेरपिमरणमर्थःनन्तुतत्तत्
लजनकोव्यापारःषड्घातादिर्गौरवाऽयजंत्यर्थोपिदेवतोद्देश्यकत्यागफलंस्वत्वध्वंसएवजुहोत्य
र्थस्यागफलंप्रक्षेपःददात्यर्थःसम्प्रदानस्वीकारणःपूर्वकत्यागफलंस्वत्वध्वंसःपरस्वत्वंचनन्तुतत्फलकत्यागः

गौरवाऽनचैवंधात्वर्थोविगमेफलदशायांपचतिगच्छतिददातीत्यादिप्रयोगस्यात्।नन्वमाङ्क्षीदित्यादिव्या
पारकालेपचतीत्यादिनस्यादितिवाक्यन्नाख्यातार्थेनुकूलव्यापारवर्त्तमानत्वमाख्यातार्थस्तेनव्यापार
कालेपचतीत्यादिस्यादिनतुव्यापारविगमे।नचस्पन्दजन्यसंयोगविभागाश्रयत्वेनाकारोगच्छतिपचति
त्यजतीतिस्याद्धिनश्यदवश्यकर्म्मणिवनस्यात्संयोगाद्यसावादितिवाच्यंव्यापारकालेव्यापारवतिआख्या
तप्रयोगात्।तानचैवंधात्वर्थत्वेनफलंक्रियातथाचतंडुलंपचतीत्यादौतंडुलादेःकर्म्मतानस्यात्।विक्लित्यादि
रूपक्रियाजन्यफलशालितावादितिचेऽत्रानपरसमवेतव्यापारफलशालित्वंहिकर्म्मत्वम्।सचव्यापारोधा
त्वर्थआख्यातार्थस्तुभयथापिपरसमवेतव्यापारफलशालिनस्तंडुलादेःकर्म्मत्वम्।विक्लित्यनुत्पादेव्यापार

कालेपाकोवर्तत इत्यत्रपाकपदव्यापारलक्षणा लाघवेनविक्लित्तेःशक्यत्वात् जानातीच्छतियततेविधे
तिस्तुतीत्यादौज्ञानेच्छाप्रयत्नसत्तागतिनिष्ठत्वादिरेवधात्वर्थोनज्ञानादिफलम् नवाज्ञानाद्यनुकूलोव्यापा
रःज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति।अत्रोच्यतेउद्देश्यनकामःपचेतेत्यादौविधिप्रत्ययेनधात्वर्थप्रवृत्त्यर्थं कृति १०५
साध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चबोध्यते।नचफलेविक्लित्यादावोदनसाधनत्वमानवाफलेप्रवृत्तिःसंभवति।उपा १०५
यमकृत्वाफलस्यसाक्षात्कृत्यासाधयितुमशक्यत्वाच्च।उपायकृतिसाध्यमेवहिफलेनानुसन्धत्तेकृतिसाध्यत्व
यकृतितत्रैवतत्सिद्धेः।अथसन्तापनादेःकृतिसाध्येष्टसाधनत्वंविनाविक्लित्यर्थमप्रवृत्तेश्चोपायएवबोधःस
न्तापनादिव्यापारःप्रवृत्तिविषयत्वाच्चकृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेनचविधिप्रत्ययेनबोध्यतइतिफलानुकूलोव्यापार

२२

एवधात्वर्थः।अथोपायस्यकृतिसाध्यत्वज्ञानंपचतीकमितिसंबंधकेनविधिबोधितेनफलकृतिसाध्यत्वेननतूपाय
कृतिसाध्यत्वमाक्षिप्यतेतेनविनातदनुपपत्तेरितिचेन्नव्यवहारस्यप्रवृत्तिजनकज्ञानेविधिप्रत्ययस्यशक्तिग्रहात्प्र
वृत्तिसाक्षात्कृत्युपादकविषयत्वाच्चकल्पनायाःएवंपचिष्यामियजिंहोतिदर्शनानुपपत्तेश्चव्यापारएववाच्यःफलेप्रवृ
त्त्यसंभवात्।तत्रपचत्यर्थोबोधःसंतापनमेवतच्चस्वरूपसंसर्गबोधपरावृत्तिफलाविनाभूतंसंतापेनेवजातिविशेषरूपा
दिपरावृत्तिजनकतावच्छेदकोवश्यंवाच्यः।अन्यथाफलार्थमेवःसंतापनेःप्रवृत्तेःव्यापारस्याख्यातवाच्यत्वे
पिविशेषस्यावश्यवाच्यत्वात्पचत्यर्थवफलेनविशेषणंनवाफलक्लेदानुकूलोक्लेदःसंतापनविशेषस्यस्वरूपादिपरावृत्ति
र्न्यूनातिचारेणव्यावर्त्यीभावात्तावेदृक्संतापनमात्रंपाकपदार्थःकुशलेश्रयेत्यादौफलाभावाच्चाक्लेदवापल

DR. BHAU DAJI LAD MUSEUM

कृष्णरूपादियरादृष्टनियोग्याधःसन्तापनंपाकपादार्थभ्योगपतावंसंतापनेक्लेदनादावप्यसिद्धेगमेःस्यदृष्टि
शेषएववाद्योनत्वत्तर संयोगजनकत्वेनस्पंदस्यवाच्यतासर्वस्यंदानांतथात्वेनव्यावर्त्याभावात्स्यादेव
१०६ विशेषःसंयोगविभागजनकतावच्छेदकःसर्वसिद्धएवात्यजेश्चकर्म्मभावशक्यं।नन्वपूर्वदेशविभागज १०६
नककर्म्मत्वेनशक्यत्वमसर्वकर्म्मणांतथात्वेनव्यावर्त्यभावात्त्यजतीत्यत्रयोगेचतदुद्दिश्यनिमित्तंप
तत्यर्थापिकर्म्मविशेषएवरुरुत्वासमवायिकारणप्रयोज्याधःसंयोगजनकःफलेच्छकर्म्मविशेषपरिचायके
कमात्रमायत्तमितिदृष्टान्तिज्ञातीनामिदंनममेत्यादितत्तत्सीकल्पविशेषत्यागएववाच्यसीकल्पत्वविशि
शेषस्तत्तद्विषयकत्तत्तत्फलविशेषजनकतावच्छेदकोमानसप्रत्यक्षसिद्धएवानन्तुतत्तत्फलजनकसीकल्पविशेष

DR. BHAU DAJI LAD MUSEUM

शक्तिगौरिवाऽदेवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागत्वंसंप्रदानस्वीकारेसर्वकस्वस्वत्वध्वंसपरस्वस्वाय
फलकत्यागत्वंदेवतोद्देश्यकप्रक्षेपफलकत्यागत्वंवतत्तत्सीकल्पविशेषपरिचायकमात्रमिति।।उपसर्गो
स्कद्योतकानवाचकाद्योतकत्वंचधातोरर्थविशेषतात्पर्यग्रहकत्वम्।।तेनप्रसादनेनतदर्थशक्तिर्वानुब
धात्वर्थसिधायकत्वम्।।यौनउत्क्रान्तेःनन्वप्रजयतीत्यादौप्रकर्षस्यविजयतइत्यादावतिशयस्यात्यागल
क्षणायामुत्क्रान्तिसमीप्ययोःप्रतीतावुपसर्गाच्चयद्यतिरेकान्वयविधानात्पत्तत्रवदत्रापिशक्तिःनवप्रतिब
न्धइत्यत्रगतिधात्वर्थस्यात्प्रशब्दस्यप्रकर्षवाचितयाऽतिशयेनागमनार्थतायांप्रसर्गादितिवाद्यंतत्वप्रशब्दस्यधा
त्वर्थविरुद्धार्थलाभात्तद्व गामनमेवाधातोरिवतस्याप्यनेकार्थत्वमनवधातोरार्थकत्वंकृतमितितत्रानेकार्थतायु

क्त।उपसर्गस्तु नैवमिति वाच्यम्धातर्नावक्तत्रप्रकर्षवाचित्वम्।गौरवात्।किंतूपसृष्टस्यैकस्यैतिनस्यापिसार्थक
त्वात्।धातोरनेकार्थत्वं स्वीकृतंतदर्थियुक्तैर्नोपसर्गस्थिति चेन्न।तर्हिधातोर्नानार्थत्वेऽपसर्गानुविधानमर्थविशेष
नस्यात्।अक्षादिशब्दैतथाऽदर्शनात्।उपसर्गस्यापिशक्तत्वेधातवनुविधानम्।नस्यादिति चेन्न।साधुत्वार्थंतत्र
तदनुविधानंतेनविनातदर्थसिद्धेरात्।नहुशक्तोधातोस्तुशक्तावेवतदर्थेहेतिविषमम्यम्।अत्यत्रयजत्यभ्या १५७
गच्छतीत्यादौसमाख्यावाचकाद्धातोरेवप्रकर्षसमीप्यादिविशिष्टस्यविशेषस्योपस्थितिस्तात्पर्यग्राहकत्वमात्र
मुपसर्गाणेतिचेन्न।तत्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेननत्वलक्षणायांमुगयद्दृत्तिन्यायापत्तेः।एतेनाभ्यागच्छती
त्यादौसमीप्यादिविशिष्टधात्वर्थयतीतेर्वाचकत्वम्।प्रतिष्ठतइत्यादौधातोरेवागमनर्थत्वम्।तात्पर्यग्राहकत्वंप्रयुक्तः

।ना।२

२४

अत्रयोपसर्गधात्वर्थयोर्विशेषेणान्वयापत्तेःएवंयत्रधातूपसर्गयोर्विशेषस्तत्रद्योतकत्वमन्यत्रवाचकत्व
मितिमन्तमपास्तम्।आगमनविशेषागमनस्यैवप्रकृत्यर्थत्वादिति।।अत्रोच्यते।आख्यातस्यधात्वर्थनसह
स्वार्थेत्वयबोधकत्वमतःप्रतिष्ठतइत्यत्रगमनधात्वर्थएवाप्रकृत्यर्थत्वेगमनस्यभावनान्वयानस्यात्प्रकृतिप्र
त्ययोःसंभूयान्वयबोधकत्वनियमाच्चएवंचप्रोक्तस्थलेनगमनशक्तिरितिप्रकृतेःशक्तावच्छेदको नतुशक्ते
रितोपसंदानिकीशक्तिरवघोतकत्वंप्रकर्षादिमुखासमीप्यादेरुपसर्गवाच्यत्वेतद्विशिष्टधात्वर्थान्वयःसं
भवत्येवभावनामाउदञ्चतीत्यत्रौदीचेविषयकपाकान्वयवदितियद्यपितथापुपसर्गाःस्पर्शक्तावच्छेद
कत्वमनतुशक्तत्वम्।गौरवाच्चातयाचप्रोक्तरीत्यनप्रकृतभृज्ञशयेशक्तिःएवंहिक्तिनविशेष्यशक्तेविशेषणविष

यत्वमात्रेकल्पेताऽन्यथानुशब्दान्तरमेवनचैवं शिष्टपूर्वप्रवृत्तेनतत्रैवशक्तिरस्तिवाच्यमाऽघात्वर्थः भावनानन्त
यप्रसंगात्प्रतिष्ठतइत्यत्रोपसर्गस्यशक्तावछेदकत्वकल्पनाच्च। अथवाप्रतिष्ठतइत्यत्राविरोधिलक्षणयाधा
तोर्गमनोपस्थितितात्पर्यग्राहकत्वंशब्दअनन्यलभ्यशब्दार्थत्वात्। प्रजयतीत्यादावपिविशेष्यवाचकस्यधा
तोर्विशिष्टलक्षणावाविशेष्याहिशिष्ट्यान्यत्वान्नाद्यो हेत्वात्पर्यग्राहकत्वम्। नहिशक्तिंविनापिधातुतःप्रती १७८
तिर्भवेत्कल्पनमर्हमाऽनन्यलभ्यशब्दार्थत्वाऽद्यतिसञ्ज्ञादौलुप्तःस्मृतोधात्वर्थप्रत्यायकःधातु
लोपमज्ञानतस्तत्रार्थप्रतीत्यभावादितिक्षतंप्रसक्तानुप्रसक्त्याऽस्यादतइसंकेतश्चेष्टातोप्यनुभवसंभवा
च्चेष्टवन्नापिप्रमाणमतत्कारिनप्रमाणानीतिचेत्उच्यते। शिष्टेनचेष्टयाशक्तग्रहाऽशिष्टस्मृतिउपयोगिनिशि
२६

लापिवच्छिष्टएवप्रमाणमर्थस्मृत्वाऽनन्वयंकथमेऽमूकस्यव्यवहारस्तस्यशब्दास्मरणादितिचेत्ऽव्युत्पन्नत्वा
च्चेष्टायांतस्यनशब्देनसंकेतग्रहोणमानान्तरेणेतिसमयाग्रहाच्छिष्टवच्चेष्टापितंप्रतिकुंदितेव्यवहारस्त्वेऽमू
कस्यपदंतद्विषयामप्रवृत्तिर्निमित्तंवितस्यासिद्धेतत्वंतत्तदामामुद्दिश्यायमेतांचेष्टांकरोतीत्यन्वयव्यति
रकाभ्यांघ्यात्तिपदात्तथासिद्धयमनुमापप्रवृत्तिर्निमित्तंकेशाकुशासिद्धातादिवकरिउरगादेःनवंकृतसमया
पिचेष्टांतिप्रायमनुमापप्रवर्त्तिकाक्वकिंशब्दस्मरणेनेतिवाच्यमाऽविनाभावासावात्। नचैवंशब्देप्यस्तिसंगा
नुमानादेवप्रवृत्त्यादिकमस्तिनिवाच्यमशब्दादेनंप्रत्यमीत्यनुव्यवसायात्तदनुभावकत्वेस्थितेतत्तदनुकूलशक्ति
कल्पनाऽमूकादौनुमानाभावात्तत्प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेश्च। एवमन्यत्रापिशब्दप्रयोजकत्वेतद्वारैवचेष्टया

अनुभावकत्वसंभवतीतिनसाष्टथक्प्रमाणम् ।अथवास्मारयउवेष्टापदार्थानेवनत्वशब्दानृतथापिवेष्टानप्र
माणंऊर्द्धङ्गुलीकरणेयत्नाकरोमीत्यादिकाक्रियान्वयिनीप्रयोजकालिप्रायेस्मारयेतीप्रमाणमेवनस्यात्व
त्वनोयत्नंकरिष्यसीत्यत्रत्वंखल्वनिवक्ष्यति ।अन्वयिनीतुकारकेषुप्रातिपदिकार्थप्रधानेक्रियास्वानयना
दिस्वरूपप्रधानातथाचगौरवंपुरुषइत्यादिपदैरिवस्वतंत्रेषुपदार्थेषुस्मारितेषुपरस्परमन्वयायोगःघा दिपदि १०५
कार्थकर्म्मत्वादेरानयनादिश्चतीतानागतवर्त्तमानत्वस्यान्वयप्रकारस्यानुपस्थितेःपदैकदेशविभक्तिविशेषव
च्छेष्टैकदेशविशेषात्यकरणादिविशेषाद्वाकार्टकर्म्मत्वादिवर्त्तमानत्वादिस्मृतिनियमइतिचेन्न ।नकर्म
त्वाद्युपस्थापकत्वेष्टैकदेशाभावात्प्रकरणादन्यस्तु विषयविशेषशब्दान्नियमप्रतिनत्वन्वयप्रकारकर्म्मत्वादीका

२२

तविशेषाप्रवर्त्तयंतिन्नन्यथागौरश्वइत्यादावपिघकरणादिभिकर्म्मत्वाद्युत्तीयविवक्षितार्थविघायस्यात्तान
हिवेष्टाकलापेघकरणादयःकारकविशेषानाक्षेपुमर्लनतुपदकदेवइत्यस्तिनियमंतथाचकालसंख्याक
र्म्मत्वादिप्रतिपादकविभक्त्यादिसम्मत्तिव्याहारवैयर्थ्यापत्तेःकथंतर्हिततोन्वयाव्यवहारः।संशयप्रति
त्तयोरन्यतमस्माद्वेष्टास्मारितशब्दानामपिकर्म्मत्वाद्यन्वयप्रकारोयस्तापकविभक्त्यादेरभावात्कथम
न्वयबोधकत्वमितिचेत्।नविभक्त्यादिमतामेवशब्दानांस्मरणाद्।शब्दमात्रेणसंकेताग्रहानन्वयश्चे
शाक्यवाक्यार्थधीस्तत्रान्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यादेरभावात्।नचेशब्दस्मरणादिनिवाच्यंशब्दे
च्छासंकेतादिरहितानामप्यर्थोपस्थित्यात्।साधुपदमात्रस्मरणे[illegible]कर्म्मत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादेरभावाच्चेति चेन्न

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

यथा हि पदार्थशक्त्येनज्ञानादपभ्रंशात्पदार्थोपस्थितिः तथाविभक्त्यर्थकर्मत्वादिशक्त्येनज्ञाताद्यर्थ
शैकदेशत्वात्स्वरावच्छिन्नाकर्मत्वाद्युपस्थितिः ॥ अथसाधुशब्दप्रयोगप्रकारविभक्त्यादेःसहकारितंनुच्यते
ज्ञानविशेषतात्पर्यग्रहमात्रंसहकारीतिवेशनसम्याधीनप्रवृत्तिकमानमात्रप्रतिसहकारित्वात्तद्विशेषे
पर्यवसानस्यगुरुत्वादितिनचेष्टप्रमाणांतरंतिङ्यवाचकत्वेनशब्दस्वांतर्भूतांत्रार्थापत्त्युपनम्पात्
यथायथसमतर्तादःप्रागेवविहितःसिरुंचत्वार्थेप्रमाणानीतिउपस्पते ॥ ॥धीराःकुशाग्रमत्योभवत
प्रणामप्रोलोनिधायकरवारिरुहेसमीहो ॥ ॥वाणीयमर्थरहितारिक्तखलापिसानुनयहेणहृद
यनिदेशनीयाः ॥ विलोकनीयाः ॥ गच्छतःस्खलनंक्वापिभवत्येवप्रमादतः ॥ हसंतिमाधर्जनालो

२००

२००